

Орга № 1. 2018 (зорбанан кеп)

Пачхьалкхан бюджетан учреждени
«Литературин-исбаьхьаллин журнал «ОРГА»

Арадолу 1958 шарахь дуьйна

**Шен ненан мотт халкъо,
Сий ойбуш, Iалашбахь,
Цу халкъан парIато
Цхьаммо а хьошур яц.**

Мамакаев Мохьмад

сайташ: www.orga-journal.ru

эл. почта: orgagroz@mail.ru

Кобрта редактор

Алиева Зарина Лом-Алиевна

Редакцин кхеташо:

Абдулаев Леча
Ахмадов Муса
Бексултанов Муса
Бурчаев Хьялим
Бадаева Iайшат
Минкаилов Эльбрус
Сумбулатов Дени
Цуруев Шарип
Шамсудинов Бувайсар

Журнал диллинарг:

Нохчийн Республикин къоман по-
литикин, арахьарчу зIенийн, зорба-
нан, хаамийн Министерство

364060 НР, Соьлжа-ГIала,
Дудаев С. бульвар, 5, Радион цIа

Журнал зорбанехь кхаа баттахь цкъа арадолу,
электронни кепехь
- хIора баттахь

Редакце схьалушйолу произведенеш зор-
батогьхна хила еза. Журнала тIе ца тоьхначу
произведенийн маххадор а, уьш авторшка
юхаялар а редакцино шена тIе ца лоцу.

Суйрташ даьхнарг: Умхаев Ш.

ЧУЛАЦАМ

ПРОЗА

ДАДАЕВ Сайд-Хъасан Воккха-Дада а, Iаж а... <i>Дийцар</i>	3
БЕКСУЛТАНОВ Муса Лазам. Берзинчу когийн лар. <i>Дийцари</i>	7

ЮБИЛЕЙ

КУСАЕВ Iадизан 80 шо Арсанукаев Iабдулла «Со винчу халкъана хъанала ваьцна». <i>Статья</i>	21
КУСАЕВ Iадиз Дайн лагта. Сонетийн кочар.....	30
АБДУЛАЕВ Лечин 65 шо Бексултанов Муса Лазам маьрза. <i>Эссе</i>	34
АБДУЛАЕВ Леча Ойланаш, Ойланаш.....	41
СЕЙЛМУХАНОВ Муса 70 шо Хьо юхаелча Дала. <i>Стихаи</i>	50
АЙДАМИРОВА Машар декъальеш Эльдерханова Зайнап Машаре Машар. <i>Статья</i>	54
Фейсал Фаридан Жанара Лаьмнийн хIайкална.....	56
АЙДАМИРОВА Машар Безаман къайленаш. <i>Дийцар</i>	57
ЭЛЬДЕРХАНОВА Зайнап Яхьелла херо. <i>Дийцар</i>	62
ЭЛЬДИЕВА Марет Цхьалла. <i>Дийцар</i>	64
САРАЛИЕВА Табарик ХIун бехк бара сан?. <i>Дийцар</i>	66
КЕРЛА ЦЕРАШ БАТАЛОВА Хеда Стиглара къам. <i>Дийцар</i>	69

ПОЭЗИ

ХАЛИКОВА Ася Са паргIатдалар Ахь хилийта дуьненах къастар... <i>Стихаи</i>	73
ЭЛЬДИН Микаил Соб цхьалла безамах хийца ма алахьа... <i>Стихаи</i>	76
ДАГАЛЕЦАМ ЯШУРКАЕВ Султан Илланча велахь со, ву лаьмнийн илланча. <i>Стихаи</i>	80
ЯРАЛИЕВ Юсуп Яшуркаев Султан дагалоцуш. <i>Статья</i>	85

ПУБЛИЦИСТИКА

СУМБУЛАТОВ Дени Замано хийцина амалш. <i>Статья</i> . <i>Стихаи</i>	90
--	----

ГОЧДАРШ

ВОРОКОВ Владимир Гебартойн тIаьххьарлера вели. <i>Повесть</i> . <i>Гочинарг Бурчаев Хьаьлим</i>	95
--	----

Проза

ДАДАЕВ Сайд-Хъасан

Воккха-Дада а, Iаж а

– Дакъаза ма бала хьо делаI, тахана, мела догIа хилла, ма чIогIа боьлхуш бу хьо, хIун хилла-те хуна? Юхаберзахъа... Хилларш, лелларш дийца вайшимма, дагна синтем лохуш, – аьлла, Iожан къеначу гIодах шен хебаршка дахна, къахъегаро шагдина куьг хьоькхуш, къамеле велира Воккха-Дада. – Ма дукха хан ю-кх вайшиь хIокху кертахь деха. Ганза а, ланза а хIун ду? Хуна дагадогIу а хир дац. Жима синтар долуш беара ас хьо хIокху беша. «Веза Дела, беркате стом бе Ахь кхуьнах сан доьзална а, юьртана а – массарна а! Хъан дуьхъа сагIийна дIабь-кха ас хIара Iаж. Хьо ву-кх массо а хIума а дендеш, кхиош верг!», – аьлла, бисмилла а даьккхина, латта самсадаьккхина, хъандина, дIадуьйгIира ас хъан синтар. Цкъа а хьогалла ца хааялийтира ас хуна. Аьхкенаан бурконехь хъан гIаш маргIаладола доьлча, кест-кеста хъан экам орамаш хих Iабадора, ткъа цо – массо а га, гIа... Iаьнан муьрехь, хьо шелонах лардеш, хъан гIодах тIаргIа хьарчабора. Шелонан а, хьогаллин а, мацаллин а къаьхъа чам сайна бевзина хиларна, деш дара ас иза. Хьо царах лардеш. Кхелли а цундела юьллур а хуна гонаха. Хъан орамаш хъандан...

Сан чIогIа самукъадолура хуна юххехь, хьо хьоьстуш. Дукха сиха кхиира хьо, гIад стамлуш. Дуьххъара хуна шатайпа исбаьхьалла луш, хъан генаш кхолуш заза гучудаьлча, ма чIогIа кхаь хиллера суна. Заза стоьмашка – кегийчу Iежашка дирзира. Циггахь чекхъелира хъан – синтаран – оьмар. Хьох, хила ма-безза, Iаж хилира. Къона Iаж, туй тесний бен, бIаьра а хьожур воцуш. ХIора денна вогIура со хьоьга хъажа. Ма чIогIа ларбора ахь хъайн генаш тIе латийна хIора а Iаж, суна ца гучу куьйгашца ондда дIалаьцна, цхъа а охъа ца божуьйтуш, хъайн пхенашкахула лела хи, хъайна кхойна а, царна дIакхачийта лууш. Цундела кхиир-кха уьш, цIен бос а лепаш, муттанах дуьззина. Ношделча, ахь дуьххъара белла стом а эцна, лулахо волчу вахара со. ЭхI, ма хазахеттера цунна! Дуьненан берриге а бахам ас шена беача санна, ма воккхавера иза.

«Хъан да-нана схьаделара хIинца, ма хазахетар дара царна ахь дина гIуллакх! Хъан да, Мохъмад, ма вара къаьсттана стом дукха безаш. Шена дезар ца деш, берриге а Iаж, кхор, хъач нахана сагIийна дIабала гIертар

вара хуна. Стом ношлучу хенахь, тоьл-тоьлларг хоржий, некъа йисте, боги чохь, охъабуьллур: тЕхволучуьнга схъаэцийта, байта. Ма чомехь а хуьлур цуьнан уьш, хIара санна!», – элира лулахочо.

... ХIаь. ХIора а шарахь мерзачу муттанах дуьззина Ежаш латадора хьан генаш тЕе. Стоьмаша тЕхдаздой, лаьттах а хьекхалуш, «букар» а доьлхий, хуьлур хьан генаш. Уьш хьалаайдой, хьостий, кагдаларх лардеш, гIортораш хIиттайора. ТIаккха, ахь доккха садоккхуш санна, хеталора. – ДагадогIий хуна? – къамел дора Воккха-Дадас, Iожан диттах дайн куьг хьобкхуш. Иза доьлхучуьра жимма юхадирзина аьлла хийтира цунна. Оцо кхуьнан дагна гЕххьа хьаам а бира. – Хьан ИндагЕхь, ойланийн урх малйой, вехха Iара со, хилларш, лелларш дагалобцуш, бералла карлайолий. Сайн къаьхьа бералла. Хийрачу махкахь дIаяхара иза. Хийрачу адамашна юккьехь. Новкъа дIасаваха ваьлча, кхерсташ лелачу жIаьлина санна, тIаьхьа тIулгаш кхуьссура, дастаме багаьттара бераша, шайн ценошна тЕхьа а лечкъаш. Жимма а дуьхьалойича, я царна дуьхьалвистхилча: «Iа-ле-лай!», олий, орца доккхура, гIовгIа обккхуьitura берийн дай-наноша. Тхан дега я нене дов хьедан богIура: «дIадехка и шайн берзан кIеза! Тхан бераш арадовла ца дуьту цо. Нагахь аша иза саца ца вахь, Iедале чуволлуьтур ву... Шу – ямартхой!», – олура. Цара дуьйцучух хIетахь башха кхета а ца кхетара. Суна тIаьхьюо бен ца Iемира церан мотт. Цундела ца хаьара, цара хIетахь хIун дуьйцу.

Воккха хила воьлча, кхийтира со а: тхо дерриге а царна бIаьрга дан дезаш цахиларан бахьанах. Со а, тхан да-нана а, йиша-ваша а ца деза оха царна дина хIума доций-м хаьара суна, со мел жима хиллехь а, беран кхетам бен сайн ца хиллехь а. Хаьара, тхо цкъа а, цхьанна а ямарт ца хиллий. Ткъа воккха хилча, дерригенах а кхийтира. Дахар хьехамча – дарс ма ду.

... «Вай цIа дохуьйту боху!» – аьлла, дукха хазахетта, лаьттах ког ца кхеташ, цIа веара цхьана суьйранна дада. Дукха чIогIа самукьадаьлла, и дахьа-декъа меттиг йоцуш, воьлуш, бер санна кхиссалуш, хелхавуьйлуш, цхьана меттехь ца сацалуш, Далла хастамаш беш, тхо, шен бераш, маракьуьйлуш, хьийзара иза, юхаверза ца туьгуш. ХIетахь кхеташ ца хиллехь а, хIинца кхета цуьнан синхьолах а, бери санна, цо лелийнах а. Iойт-яI-кх – ма чIогIа сатуьйсусх хилла-кх иза хIокху махка кхача! Амма, байттамал, Нохчийчоь ган доьгIна-м ца хиллера цунна! ШолгIачу Iуьйранна иза вижинчуьра хьала ца гIаьттира.

Оцу а, цул тIаьхьарчу шина-кхаа дийнахь а, дукхе-дукха адамаш ихира вайга. «Кхин гур вац шуна шайн да. ТIаьхьара хьовса цуьнга», – аьлла, цхьана децас дада волчу чу дигира тхо.

Юьхь бен кхин гуш хIума доцуш, кIайн киса хьарчийна, Iуьллуш вара дада, велааьшна а хилла. «Хазахетар тЕхдаьлла хилла цунна. Цуьнан даге ца ладелла иза. Деллахьа вацара хьо, хIумма а ледара къонах», – элира тхуна тЕхьа лаьтгачу стага. Цуьнга хьажавеллачу суна гира хебаршка яханчу юьхьа тЕхула охьахьаьвда бIаьрхиш. Со а вилхира тIаккха, чIогIа...

Цкъа а ойланех ца воккхура ахь со. Хъайга къамел деш волуш, стом охъабожийна а, новкъарло ца йора. Иштта дукха шераш дІаихна. Со а къанвелла. Хьо а бац къона. Гой хуна, хебаршка дахна хъайн дитт? Ткъа хІара моьнаш. Дера чевнаш. Тахана а, цара хъайн дегІан мутт лешош, боьлхуш бу хьо. ХІун хилла хуна? Чевнаш лазаевлла? Я, соьга ладобгІуш, цхъаь дагадеана? – юха а хаттаршка велира Воккха-Дада. Моьнаша хи лешадора, дечигашна хи хьоду хан яцахь а. Шен къена корта Јоужана тІе а таийна, вист ца хуьлуш, ладобгІуш Јара къано, цо шен гІайгІа-бала ялхоре сатесча санна. Шена иза хезар ю аьлла, хетара цунна. Хаза лаарна, хаза а хезира. Я моттаделира-те? ХІан-хІа. Иза, гІийлла са а ийзош, дийца болабелира: «Пхийтта шо хьалха хилларг карладаьллера суна. Ма-дарра хІетахь хилла сурт дуьхьалхІуьттуш... Іаьнан оцу шийлачу Іуьйранна, неІарш кегъеш, хьо волчу цІа чу лилхира тІеман барзакъ дуьйхина, герзех боьттина нах. Хьо шайна дуьхьалваьлча, автоматан хен тоьхна когаш тІера галвоккхуш, тІехлилхира уьш. Цхъана чуьра вукха чу лелхаш, ишкапаш чу, маьнгеш кІел хуььйсуш, массо хІума тІекІелтосуш, цхъаь лобхуш бара. Чохь вижина волу хьан кІант, ласттийна лаьтта вахийтира цара. Юха, хуьлчух кхета ца вуьтуш, Іункар-бертал ветташ, араваккха волийра.

– Кхуьнгара хІун даьлла? Вита хІара! Со ву хІокху кертан да. Ас жоп лур ду кхуьнгара даьллагхуш, – аьлла, тІечевхира хьо хьалхаваьллагхуш эпсарна, некъ а боькхуш.

– Уйди с дороги, старый! А не то!..

– А то что?.. ала кхиира хьо, кхетамах валале. Коьртах, букъах а автоматийн баххаш диттира хуна. Къоьжачу коьртах цІий а обхуш охъавоьжна хьо, арахь герз долуш хезча, кхетамчу веара. Халла гІаьттина, даима а хъайн гІевлангахь хуьлуш йолчу шаьлтана тІехъаьдда, цунах дезза катоьхна, къоналехь санна, араиккхира хьо. Сан гІодах дІавихкина хъайн кІант гира хуна. ДегІах са къаьстина, цІийх вуьзна, хІоллам санна, лаьттара иза. Цунна диттинчу герзан шокъалеш сан дегІах яханера, сан дог морцуш. Инзаре чІогІа мохь-цІогІа хьокхуш, шаьлта а яьккхина, оцу цІогІано Іадийна лаьттачу эпсарна чукхоссавелира хьо. Айхъа лелочух кхеташ вацара хьо. Хьераваьлча санна, шаьлта лестайора. ЦІий Іенира. Ши-кхо салти воьжна ца Іийра... Юха а къорра герз делира. Бух хадийна поп санна, хьо лайла вуьйжира...

ТІемалойн барзакъахь хилларш дІабахара, шайн накъостий шайца дІахьош. Амма, шаьш кертара арадовллагхуш, воьжна Іуьллуцу хуна тІера бІаьрг дІа ца боккхура цара. Сайн дегІах дІавихкинчу хьан кІантана а, иттех гІулч генахь Іуьллуцу хуна а орца доьхуш, сайн дегІана хилла дера чевнаш а йицїина, тийжамца маьхъаре белира со, ма-хуьллу сайн генаш а лестош.

Мичара вели ца хууш, Делан орцанца, цхъа кхо стаг кхечира. Уьш цкъа хьалха хуна тІехъаьвдира, юха – кІантана. Ахьмад сихха чуваьхьира. «ХІара кІант вайн гІо обшучуьра ваьлла. Кхунна дан гІо дац вайн. Дала гІазот войла-кх хІара! Делора вацара хьо, хІумма а ледара къонах!», – аьлла.

Хьо сайна кхин цкъа а гур вац моьттуш, гIайгIанехь хилла ца Iаш, боккчачу балехь бара со. Хетарехь, сан пхенашкахула-гаьннашкахула, орамашкахула лелаш долу хи а сецнера. Сайх дог диллинера ас. Чевнаш Iийжара. Уьш йоьрзуш яцара. Йоьрзург а хир яцара, бIаьстенан цхьана хазачу дийнахь хьо, Iаса а луйзуш, беша ца ваьлলেখь. Ма хазахеттера суна! Сайн когаш хилলেখь, хьуна тIебодур бара со. Тоха са доцуш, хьуна тIекхача лаьара. Цхьадика, доккха са а даьккхина, меллаша суна тIеволавелира хьо, тIунделла бIаьргаш сох лечкъо а гIерташ. ТIевеана, Iаса охьа а тесна, со къевллина марабоьллира ахь... Вехха лаьттира. Вист ца хуьлуш. Дешнаш оьшуш киртиг яцара иза. Тезет дара. Вайшиннан тезет. Вайшиь доцург, кхин теш а воцуш. Да кIантах ваьлла тезет. Шен дегIе кхаьчна кIант кхалхарал боккха бохам бац, боху, дена хила... И дерриге а карладаьлла, боьлхурий со-м», – хазийра Iожо. Я Воккха-Дадина моттаделира-те?

Iожан моьнех Iийдалучу хино куьйгаш, юьхь яшийна, лаьттара Воккха-Дада. ХIокхо дагарадуьйцу «нийса накъост» ма вара хIара Iаж. Тахана боьлхура иза. Къаьхьа боьлхура. Цуьнан сатедан гIерташ, и хьоьстуш, цунна куьг хьоькхуш, «бIаьрхиш» дIадохуш, вехха лаьттира иза. «Ма белхахьа, юхаберзахьа. Iийжаш йолу вайшиннан чевнаш ма дарьехьа. Ца го хьуна, хIара маьрша, екхна аькхе?! Дитахьа хилларш, лелларш, вайшиннан лазам вайшинна бен хууш ца хилча, цо вайшиь бен лазош ца хилча! Дитахьа. Ма бехьа хьайна а, суна а ницкъ. Кхин а мел дуур аьлла хета хьуна хIара маьлхан дуьне. Даккха дисинарг цхьа де бен дацахь а – дика даржадехьа, хьайн беркате, токхе стом латабехьа...

Iожо доккха садоккхуш санна хийтира Воккха-Дадина. Цуьнан шеддашка дирзинчу моьнех Iийдало хи соцуш дара.

БЕКСУЛТАНОВ Муса

Лазам

Кхуо тилпо кисана йиллира, пѐлг таийна, машен хьала а латош – накьосташа кхайкхинера кхуьнга, хIума а кхоллуш, жимма цхьаьна Ийр дара вай, биллиард а тухуш, волахь, аьлла.

Уьш кхуьнан хьалха хиллачу хьешех бисина бара, цхьаберш кхунна башха товш а боцуш, хIетте а, цхьаьна хьерчаш ханьяйарна, гIалаташ а ца хьехош, куьг а тесина, Iадда битина.

Кхуьнан уьш чIогIа дукха а бара цхьана хенахь, хиллачех хIинца – ган лууш – цхьа-шиь бен а ца вьусуш.

Хьо жима а, кьона а волуш, дог даьстина лелачу хенахь, цIара тIе сагалматаш санна, шортта гуллора хьан уьш, хьобгара цхьацца гIо оьшуруш я ала дош, кхин я важа. Таьхьо юха дIа а бовра, жимма а шайна чу са деьча, ахь шайна динчу диканех мотт-эладита а даржош, ца хилча санна цIенна дIадайа.

Цул хала хIума а ца хиллера – цу мотт-эладитанал хала, – хьо харц-бакь къасто воьлча, уьш кхаьбна волу хьо, бехке а хуьлуш.

Машен йохлуш а йитина, – лаьхьан бутт бара, шийла а къаьсташ, – цхьайолу бедар хийца дагахь хIара чувахча, йоI Iара, буйнахь цхьа кехат а хьерчош, билхина гуш ши бIаьрг а болуш.

Цхьаь хир ду-кх кхуьнан дахарехь а, хийтира кхунна, дейтга-пхийтта шо долчу йоьIан, шен безамаш а, халахетарш а, массеран а санна хIетахь, хьуна езачунна хьо а ца везаш.

ХIара йоьIан ненаца къаьстина кхо шо дара, кхин дIа иза лан а ца елла, цуьнан саьхьаралла, писалла а, нехан бахамаш кхунна тIехбоьттуш, хIара мел ца вешачу нехан.

Цунах делахь а, йоIах къахетара кхунна, мелла а ша бехке а хеташ цунна хьалхахь.

Коьртах куьг хьокхуш, йоI жимма те а йина, ша стенга воьду а аьлла, аравелира хIара, маьркIажан шийла хIо а хаалуш.

Минутке охьакочуш, машенаш яра сецна гуш, тIаьхь-тIаьхьа тIеобьхучара хьо юкье а вуллуш. И хьал иштга лаьтташ а дара, кIирнах шозза-кхузза нислуш.

– Хьо ма хьело? – зIе туйьхира Iарбис, ахсахьт гергга ханьяьлча.

– Хьаькимаш тIехбовлалц, Минуткехь совцийна, – элира кхуо.

– Вай, эцца автовокзалехула, Заводской, Карпинке хьала а ваьлла...

– Тидам а боцуш, – хадийра кхуо.

Машенаш дIаюьйлаелира, «пIапI-пIийпI» дарца, кIайн Iаь а гIуьттуш биргIанашкахула.

– КІант, хІорш-м хьо схьакхаччалц ца Іаш, шун дассо гІерташ бара хьуна, – элира Іарбин зудчо, – ас бІар дІа-м ца белира! – аьлла.

– ХІорш-м, хьаха, бу сийдоцуш нах, – забар йира кхуо, накьосташна мара а кхеташ.

Юург охьахІоттаяллалц, цхьацца дуйцуш а Іийна, стоьла гонаха охьаховшуш, Іарбига цхьамма зІе туйхира.

– ВаІалайкум салам... ву, чохь ву... ши-кхо стаг... Іалви, а, Лема а, Хаважи а... вола тІаккха хьо а, – Іарби охьахира.

– Мила ву иза? – хаьттира Лемас.

– И вара иза-м... мила вара иза... Нурди, – элира Іарбис, кхуьнга схьа а хьаьжна, – схьадал, зуда, оцу чуьра кхин цхьа гІант, Нурди а ву вогІуш, – аьлла.

Кхунна ца тайра Нурдин цІе яьккхича, хьалагІаьттина дІавахча, нийса а хир доцуш.

Ледара боьрша яра иза чІогІа, кхеран юьртара а йолуш, сагІадохург санна, цхьаццанна тІаьхьа а тийсалуш, юха цуьнан аьтто боьхча, Іудикаяр а доцуш, кхин хьаьвда а лохуш шена, иза хесторца, важа вуьйцуш, шен гуй доцу йовсар санна, массарна а хьесталуш лелаш.

Кхуо чІогІа гІо а дира цунна, шоллагІа тІом дІабирзина дикка ханьяьлча, кху Іарбис дехар а дина, ша волчу дІавуьгуш, машен а елла – наха ахчанах бен луш йоцу, – квартира эца аьтто а беш. КІант деша а вахийтира, цхьа кепек а ца йоккхуьйтуш, бархІ эзар Іаьмеркан ахча доьхучохь.

ХІара дІаваккха хьовзийча юха – кхуьнан меттиг шайчунна езаш, – кхин бахьана а ца карийна, харжамаш байтира лакхара охьа, шайх волу цхьаь кхуьнца хІоттош.

– Накьостий, – элира кхуо, белхалой схьагулбина, кхунна уллехь важа кандидат а волуш, – накьостий, вай цхьана хаза къа а хьийги, хала хан а яра, хІинца-м мелла а аттачу даьлла гІуллакх... сан массо а хІума нисделла а хир дац, со мел дан гІиртинехь а, сайн дан аьтто берг дан-м гІиртира со шуна... шен рицкъ дерг хоржур ву-кх аша, – аьлла.

Уггар а хьалха дош доьхуш, Нурди хьалагІаьттира, деллахь хІинца со хасто волу-кх хІара, ма ца оьшура-кх иза кхузахь, аьлла, кхунна дага а доуьйтуш.

– Ахь дина кхин гІо а ма ца хаьа суна-м, белхалошна дІало, аьлла, Іедало предприятина схьаеллачу машена тІе шопар-м вахийтира ахь со... квартира оьцуш, ахь юхалург елла и кепекаш ас, кредит а эцна, банкана проценташ а токхуш, хьуна юха дІа а елла. Оцу чуьрчу кІантах лаьцна хьо цхьаь ала гІерташ велахь, сан кІант цхьа а кхоь доцуш, ишкол яьккхина а вара...

– Со ректор-м вацара хьуна цигахь! – элира кхуо, вела а луш.

Зала чухула белар дахара.

Вукхунна кхаж тесира, ца таса а ца баьхьаш.

Харжарца декьал а вина, хьалха белхаш мичахь бина ву хьо, хаьттира кхуо, иза шена цхьанхьа а цкъа а гина воций а хууш: жима стаг вара, гІеметта а хІоттаза.

– Белхаш шорта а, дукха а бина, – элира вукхо, цІе яьккха шен цхьа а меттиг йоццушехь, шек дІа а ца хуьлуш.

Нурди, керла хаьржинчо, кхо бутт баьлча, эькхийна хиллера, миска, цо шена кхарна тІехь аькхалла дан валийначунна хІара аькхалла эцна а вахна.

Юха Іарби веара кхунна, хІара гІехьхьа болчу балха хІоьттича, хьо кьинтІера

ваккха шена, бохуш, дийнахь а, буса а зле етгаш, г'ад-амал дайина-кх сан оцу Нурдис, бехке со а вара, хьобга цунна г'ло де, аьлла, веъна хилла волу, олуш.

– Со кьинт'ера ваьлла алахь цуьнга, Iарби, иза суна т'е а ца валош, кхин балха оьцур вац а ала, – элира кхуо Iарбига, иза Iарбин ненахойх геннара цхьаь вуй а, х'ара шен нанас хьийзош вуй а хууш.

Юха иза муха – и Нурди – шайх иза схьа муха кхийтира а-м ца хиира кхунна цул т'аьхьа, д'акхаьччохь иза бухахь каравар бен, я, хьожа кхетча санна, миччахь а шуна т'е а кхочуш.

Кхуо цуьнга х'умма а ца элира, иза цул т'аьхьа шена гича, хьо ду-дац, аьлла я кхин цо а ца хьахийра, хьалхачул ч'ог'а г'овг'ане хуьлуш, синкьераме хилар бен.

Х'ара юха, цу балхара д'аваьккхича, цхьа к'еззиг кхечу балхахь а сецна, шозза-кхузза балха ваха г'оьртира – зам бен ца оьцура, ткье ши-кхо шо долчу берат'орзан зам бен, «мама», аьлла, дош яздан ца хуучу цунна дерриг а моз а дуьсуш, кхунна – алапал совдаьлла – малхехь якьо жирг а ца кхочуш.

Машенан биста кхаччалц, дерриг а х'ума д'а а доьхкина – ши чохь йолу квартира-м йитира кхуо чохь Iен, – мебель а, куз а, пхьег'аш а, юьртара шен дакьа а, – йохка-эцар лелочу шен доттаг'чуьнга и ахча юкьадуьллуйтуш, сецира х'ара т'аккха, цо шена лучу ткье итт эзар соьмах кхачам беш, цхьа аьтто баллалц, аьлла.

Нурди чохьхавелира, воккха велавелла, массарна а маракхеташ, лакхахь ваьлла, охьа а хиьна.

Кхунна иза цкьа а иштта гина а вацара хьалха, х'инца санна, иштта эвхьаза сакьераделла я лакха волуш, охьахиьна а.

Цхьа х'ума-м ду хьуна кхуо лелорг, хийтира кхунна.

Х'ума а йиьна, паргг'ата чай а молуш, х'Iорш цхьацца дуьйцуш Iаш:

– И тхан хилла нус сийсара сан хьаькиме Байхане маре ма еьна! – элира цо, б'аьрг т'е б'аьрг х'Iоттош, кхуьнан юьхь т'е а вог'авелла.

– И мила тхан... хьан... шун нус? – хаьттира Хаважис.

– Х'окху хьенехан хилла зуда Нурседа ю-кх! – кхунна т'ера б'аьрг а ца боккхуш, хьалхачул а ч'ог'а кьежира.

Вуйш кхиале, оцу сохьта кхетгачу кхуо:

– Йитина зуда маре йоьдуш ца хуьлу? Хьо ма ч'ог'а цецваьлла, сте х'ума маре яхча... хьан нана маре а яхна вина вац хьо! – элира, алу кхаьллича санна, кийрахь сийна ц'е а леташ.

Т'аккха юха, кхин кьамел юкьадалале, цхьа эвхьазо-о – цкьа а ша шена магийтина ца хилла долу – анекдот дийцира кхуо, массарел г'адвахана, «к'ахь-к'ахь» дарца, вела а луш.

Нурдин юьхь кхуьйлира, кьайллаха х'ара лар а веш; кхуо кхин а, кхин а дийцира и эвхьаза анекдоташ, воьлчуьра ца соцуш, ши т'ара вовшаш а детгаш.

Хаважис а дийцира кхин. Iарби: «Армянское радио спрашивает», – аьлла, дийца волалушшехь, Нурди хьалаиккхира, ша т'аьхьавуьсуш ву, ваха везаш ву ша, аьлла, чуьра ара а тасалуш.

Х'ара кхийтира, иза шена веъна хиллийла, шегга «кхьаь» баккха, дог дат'ло, юха шегара цхьаь далахь, ша нахе вийца а.

Масех парти биллиардах а левзина, йоI ша ю – бахъана доккхуш, – дIаваха аравелира хIара.

Арахь дерз догIура.

Кхуо кучан логера нуйда яьстира машена чу хаале, хIаваь ца тоьаш санна хетта. Легаш дакъалора.

Юха цигаьрка дагаеара, ши шо хьалха йитина йолу.

Кхунна вевзара Нурседа хIинца маре яхнарг. Вовзарал совнаха, иза кхуьнан нуц лаьттина а вара пхи-ялх шарахь, шегахь хилла кхуьнан ненамаьхчин йоI яллалц, хIара волчу балхахь а волуш.

Кхуо балхара эькхийра иза, хIора Iуьйранна шен белхан машена чуьра – иза кхуьнан шопар вара – зударийн месаш, шпилькеш, ахкарш лехьо кIорда а дина: шеца и тайпа эвхьазло ца езара кхунна цхьаннан а, невцан цIарах йолчу хIуманан, муххале а.

Ненамаьхча кхуьнца ийгIира, нуц балхара дIаваьккхина, шен аьлла.

Кхуо бахъанаш а ца дийцира ша иза эькхоран, стаг вацахь а, боьршачу цIарах ю-кх иза, аьлла, хиэташ, мотт бинарг ца хила.

ХIара машена чу хиира, кор охьа а дохуьйтуш.

Жимма Ийра, букь дIа а тоьхна, цигаьрка лохуш санна, шен дегIах куьйгаш а детташ.

Цигаьрка яцара, да велла йисарг, хIинца чIогIа оьшуш йолу, цхьа тамашийна кхетам бара я кхетамах кхиа гIертар, хIинц-хIинца шена довза доладеллачу кху адамийн дахарх цец-эргIал а волуш, кхеран хьаьгIнех, Iасаллех, хьо шайх тера хIунда вац, бохуш, хьо шайца охьанисван гIерташ, шайх къаьсташ ца хилийта, хьо писа ваккха, лай ван хьох: «тхан хилла нус сийсара маре ма еьна», – бохуш, хьо юьхьаьржа хIотто, хьо гIелван, эшо, хоттала хьакха, цIунала...

Маржа, хьо оьшуш бен доьрзург ца хилла-кх кху дуьненан цхьа хIума а, мел чIогIа хьо тийсавелча а... хIумма а хьашт ма дацара, долчух Далла хастам а беш, марзонашца дахаделча... ца Ийра-кх, саца бахарх, ша аьлларг толо гIерташ, бага лееш, дуьхьал луйьш, кху нахах тарьяла лууш, кхеран бахаме, дарже кхача, кху тIаьхьарчу шерашкахь хьолана хьерабевллачу нехан хьарамчу дарже кхача.

Таронца ца хилча, – сица, ойланца, дагца хилла а – цхьа шорто я кхачо, цхьа ийман доцчу доьзалера зуда яло мегарг ца хиллера-кх, шена ваха зуда, шеца яхо а... и писалла – сица, дегIаца дIайоьлла хилла и писалла – дIа ца йолуш, дуьне кхана духуш санна, садууш, меца каетташ... цIена зуда а ма яра ша, мохк балош хьо варах, юьхьаьржа а хIоттор воцуш... амма цIийнадена шел хала зуда Дала кхуллур а яцар-кх кхин, тIеетташ лаьтташехь, шен бетаIуьрг ца сацош, дуьхьал луйьш, кьийсалуш хьоьца, хьан дашал а, хьол а тола гIерташ...

Цхьана дийнахь иштта, иза луйьчуьра кхин ца соцуш, цо ша холчу хIоттийча, кхуо туьйхира цунна чIогIа, оьгIазалло бIарз а вина.

– Со хьоьга, хьан ахча а ду, хьо хьаьким а ву, аьлла, еьна яра, пхийтта шо сайл воккха волчу кьанвеллачу стаге, хьо оьшуш а ца еьнера! – элира цо, цергаш тIетгIа таийна, мостагIчуьнга санна, цабезамца схьа а хьаьжна.

Кхуо дог а даьтгIа, сихаллехь цIе тесира, хьайна хьаштьерг кху чуьра дIаяхьа ши де хан ю хьуна, олуш, чуьра дIа ара а ваьлла.

Ши де а даьлла, хIара юхавеъча, ша санна, цIена чьонаш а цIанйина, мел йолу хIума юьттуш, ито а хьаькхна, дуьххьала шен хIумнаш а эцна, дIаяхана хиллера, кхуо шена ийинчех цхьа хIума а ца хьош. КIант а вигнера шеца дIа, кхо шо долу кIант, ворхI шо кхачалц шеца кIант ма кьийса аьллахь хьайн дега, олуш, йоIе.

Цуьнца цхьа хийцам хилла хилча санна хийтира кхунна, цо дитинчу дешан ойлайича, хIусамца цо лаьцна хиллачу хазчу гIиллакхан а...

Цуьннан иштта дIаяхарх хорам хилла хIара ша а лийлира гIаккха, шена ду-дац ца хийначу цуьннан гIаьххьарчу гIиллакхо дог кIаддина, ойла хьаьшна.

Ткъа хIинца юха, эхI, хIинца цу цIерга хьан кхоьсси-те иза я иза ша хьенан хIуьттаренна, мича бекхамна, шен хиллачу мерамаьхчин йоIан – елла елахь а – эмгар хила, шен шина беран йохтарийн хьомсара дензуда а... мила ву-те цунна и хьехнарг, иза цу новкъа яьккхинарг мила... кхуо хIун дан деза-те кхузахь, хIун ца дан, мила вен-ваккха...

ХIара кхунна цхьа юьхь хийтира, дерриг а схьагушдерг – кху дахаран чаккхенан юьхь, сел инзаречу, цакхетачу кху дахарх ведда гена вала, кху нахах цIенна дIахада, дIахьулвала, дIалачкъа: «Суна иштта хала, иштта Ювжаме, хIара гIело суна иштта хала хир юй хьайна хийна хиллехь, ца дан там бар-кх ахь иза – хьайн чон меха доцу марел, мIеран меха доцу, хьайн мачин айрин меха...», – шен шабарш хезира кхунна.

Юха ша-шех меттавогIуш, машин а латийна – цхьанхьа-м ваха везий а хууш, мича воьду а вицвелла – меллаша новкъавелира, ца тешаш, бакь ца деш, я даго тIе а ца оьцуш.

Бакь-м хиллера.

ЙоI, голаш бете а оьзна, ши куьг коьрта кIела дуьллуш, тхьевсина Iуьллур дивана тIехь, цхьа а тIетесна хIума а йоцуш.

Хьешан цIа чуьра одеял эца кхуо стогар хьалалатийча, цIенкьахь кехатцуьргаш гира кхунна, йоIа буйнахь хьерчийначу кехатан дакъош. Схьаэца дагахь, куьг кховдийча, этIийна хилла сурт дара, йоIан ненан бIаьрг а, бат а гуш.

«Цунах йоьлхуш хилла-кх хIара – дагатесира – нана маре яхний а хийна, шен йохтарийн дензуда хила».

Те одеяла таса, аьлла, хIара йоIанна охьа тIе лахвелча, йоI цIеххьана самаиккхира, дада, аьлла, кхуьннан вортаных схьа а хьерчаш.

ЙоI йилхира, саца ца луш, кхуьннан кучан кач а гIадош, «хий-хий» дарца, дегI а кхийсалуш: «со ишколе... ас муха, дада... хаттахь, ас хIун эр ду...»

Кхунна йоIах кьахийтира, дуьне довза кхиале сел хьалхе гIайгIа евзинчу...

ЙоI йоьлхура, буйса а яра, догIа а дара корах лиэташ.

ДогIа лан тховса хала а дара – са лозура, ка йохош, гIелдина са...

Берзинчу когийн лар

Сайн денанна Хантотин безамна

– Даба, во-о Даба! – кхойкху нани кху чуьрчу кІанте, – хьада, дІавада, дукхаваха иза, эса мичахь ду хьажий вола, – олуш.

Дуьхьал аз ца хеза.

– Ва, хІокху сохьтта кхузахь вацара и кІант, иза стенга ваха? – гондхьа хьобжу нани.

Со велало, кІентан хІилланаш а девзаш.

– Оцу кІантана эхь ца хета, – олу нанис тІаккха, рагІу кІелахь, машенах шура чекхйоккхуш Іаш йолчу, – жІаьлел тергал ца йо-кх цо со, – олий.

Суна кІентан берзинчу когийн баххьаш го, цІийна маьШехь тебна лаьтгачу.

– Во-о, Харц-Мирциг! – нани юха а кхойкху, ша обгІазьяхча йоккхуш йолу це а йоккхуш кІентан.

КІант метгах а ца хьов.

– Хьуна ма яла Дала жобжагІати, ва харцахь ирбина хьокха! Нелан мел велларг хьакхийца воллийла сан, со кхузара цкьа хьалагІаттахь, ас хьуна хІара гІаж..., – шегара Іаса лаьтгах туху нанис.

Дюгара кІант, кхин гучу а ца волуш, воду.

Берийн аьзнаш дека.

– Схьало кхуза, схьало! – мохь обху цхьаьнга.

«Долоп!» – буьрка тІехьарчу пенах кхета.

Тата эkkха.

– Вахьа-хьа-хьа! – важа воблу.

– Ванах, ванах, эхь хета а хетий цунна! – ша Іаччохь дІасахьобжу нани.

– Ас хІинца схьавалаво хьуна иза, нани, – олу ас сайн нене, ков долчухьа дІа а волалуш: «Ма тера ду-кх, ма тера!» – маццах айса бабина – сайн денанна – лелийнарш дага а обхуш.

ЭхІ, ма вон а лелар-кх со, лела-м ткьа – хІинца дагадеьча, эхь ма хета, – харцахьа мел дерг бен, цхьа дика хІума ца долур-кх соьгара цкьа а.

Казахстанера цІадаьхкина хан яра-кх иза.

Исс-итт шо дара-кх сан хІетахь.

Тхобгахь дукха нах соьцура, цкьацкьа бархІ-итт а нислуш, Сибрехара цІа вогІу-вогІург: тхан дас, рагІу санна, дехха цІа динера, масех чоб а йолуш. Суна хІетте а вижа меттиг а ца кхочура цкьацкьа, поднара кІел ца вижича.

Нохчийн хІусамашкара суьйлий дІа ца боьлхура. Девнаш хуьлура, лиьтаршца, милици а йогІуш.

Оха, бераша, суьйлишна иштта йиш локхура:

Горы и долины,
Уходи талбины,
Русский тоже
Собирает шмотки, – олуш.

Нах буйлабелла лелаш хуьлура, марабетталуш, буйлуш, боьлхуш.
Синкьерамаш а хуьлура дукха, хЮра буса бохург санна, зударий а кхуьйллиш.

Ков-керташ а дацара. Цхьа зЮй хуьлура, керт ю, бохуш, тЕкелдоьттина,
коввна метта – гЮркхаш а.

Пенаш поппарх хьаладуттура, белхи а бой, дехьа-сехьа аннаш а лоцуш.
Тхоевна тЕ эрз буьллура я Гаьржа кехат тухура, тЕхула охьа реканаш а етташ.

Хьаьаш хуьлура массеран а керташкахь дАиййна, ятта ГАбакхаш а.

Дукха варраш а дара, дАоьхучу суйлишкара схьайидина.

Дерриг а тхуна – берашна – ма-дезза дара-кх, ядо хьаьжкIа а, ГАбакх а
хуьлуш, ма-луьу хехка варраш а.

Цхьана гЮлкхана доьлхучуха, урамехула цхьаьний хьаладуйлалора тхо,
берзинчу когашца чан а гИттош, кхо-виь цхьаьна а кхетий. Юккьера цхьаь
лулахойн керта эккхара цаьххьана, хьаьжкIаш яха.

Кхано юха, иза чет дуьзна ваьлла хир ву, аьлла, хетгачу хенахь, юхадобьзура
тхо, лечкьина Iаш волу накьост тхайх схьакхетийта.

ТIаккха дуьйлуш, даккхийдеш, тхайн хьаьжкIаш а оьций, Iин чу
дIадоблхура. Цигахь йоккха цЕ а латайой, хьаьжкIаш йоттуш, ловзуш, лиэташ,
ши-кхо сахьт а доккхий, Разор чохь луьйчура, геш тIулгех а хьекхалуш: хи
жима дара, хьаккхолгел лакха а ца долуш.

Юха сарахь дов а хуьлура-кх кертахь, вир чу ца деьний, аттанна сух
ца даьккхийний, котамийн куьркан неI дIа ца кьевллий, бохуш, бабас суна
тIаьхьа Iаса а кхуьйсус.

Iаса схьа ца кхетара – со раз-пурх уьдура, нийсса дуьхьал дIа а ца водуш.

– Куьркан неI тЕкьовла, хьуна Дала жоьжагIати ма яларг! – мохь тухура
бабас тIаьххье а, шен девнех гIуллакх ца хилча.

Буса-м дIадобьзура девнаш, баба ламазан кхакхан тЕхь набарна а теIаш.
Со а хуьлура тоххарехь гIенаш гуш, чохь сискал аьтта шурин кад сайн дегIах
дIа а тухий.

Iуьйрана юха бабас ша сецавора со, хIума яьалц чуьра ара ца волюьйтуш:
«Сарралц мацалла ваьлла лелар ву кIант, лелий яла!» – сан нене мохь а
бетташ.

– ДIавахийта, дIавахийта, эхь дац хьуна цунах! – олура нанас.

Да суна ган а ца гуора буйсанна бен я Iуьйранна – иза цхьанхьа балхась
ву, бохуш, дуьйцура, суна мичахь ву-м ца хаьара.

Цуьнан когахь хуьлуш хилла керзови эткаш, тужуркий, лергаш долу куй-м
дагабогIу суна тахана а. Эткийн бертигаш охьакарчийна хуьлура, дехьа-
сехьара лоламаш а гуш.

Ас сиха-сиха пуьташ буттура бабина а, нанна а: кхела лазаяьллий, чуо
лозий, кхин-важа олуш. Цкьа-м, бакьдерг аьлча, бабина гучувелира со, ас

сайн корта богу, аьлча, бабас хьаьж тге куьг а диллина. Тпаккха бабас арз дуора суна дадига, кхин чIогIа хIума а ца олуш, мелла а шега ладогIийта дагахь.

– Схьавоьл цкъа кхуза! – тIечевхара дада – хьий мурзавец хьо, вон мурзавец, – олуш.

– КIанатана ма тохалахь! – мохь болура бабига, цIей-молхий ца оьккхучу дуьненан тIаьххьарчу тIамехь туьраца гIазот даккха дезаш ву бабин кIант! – олуш.

Дадас лерг хьовзош санна – лерг буйна а лоций, – буй хьовзабора:

– ХIинца муха хета хьуна! – олий.

Ас мохь хьокхура, баба дадех лата а хьодуш.

Церг я кхела лозу, аьлла, ас куьйгашца бат кьовллушехь:

– Нана яла цуьнан, хIун де ас, хIун еза хьуна, кхела хIун йиьча соцура яра? – хоттура нанас, сан хIилланаш девзаш, ас церг лозу моццаза олу.

Ас гуттар а юучуьн цIе йоккхура: нитташ чубоьхкина ахьаран галнаш, цIий а йолуьйтуш, кхерзина картолаш я хингалш, олий. Дукхяхьолахь, картолаш кхорзура суна, уьш а – гIуллакхаш дукха долуш, нана йиц а лой – цIийяларна метта, яьгна а хуьлуш.

ТIаьхьуо и кхидолу «лазарш» дIадехира ас сайца долу, кхела лазар Iадда а дитина – иза атта гучу ца долура: массо а кхела Iуьрг даьлла я яхкалуш хуьлура сан, вукху берийн санна.

Цхьана Iуьйранна иштта, кхела лозу аьлlexь хIун дара-те, бохуш, хьала а ца гIоттуш, Iуьллуш вара со, ойланаш еш: сан классерчу кIанта итт соьмах вилспедан ши педаль, руль, зIей, тIехьара охьахуург лур ю аьллера суна. Рама сан йолуш яра, ши чкьург Гехи-чуьрчу сайн шичин Хьатойн юйла хьара суна. И шиь ас, суо нанас цига вигча, автобусахь схьайохьур яра.

– Хьо хIун деш Iуьллу, хьалагIатта цигара, мотт дIабаккхийта! – элира нанас, цхьана хIуманна-м чу а еьна, ша юха арайолуш.

«ХIан-хIа, лур дац нанас итт сом. Бабас-м дала мегара, ала эхь ца хетча», – хьаьнгара-муха доккхур дара-те и итт сом, бохуш, дIасакерчаш Iуьллучу суна, гIайби тIехула таттабелла ирхбоьдуш и нана боккха меза ги-кх, кIарула-Iаьржа, берстина баттIа боллуш. «Вай-й, кхунах хIун дийр дара-те хIинца, цхьаь дан-м ма дезий кхунах хIета а, вета а!» – дагадеанчу ас, оцу сохьтта шина пIелга юкье ма боьллий меза-м, берашна цхьанна чета кхосса я цхьа кьулхьоза дан дагахь.

Катобххана дIа арахьаьддачу суна, баба ги-кх, малхе а хиьна, гуттар а санна, шен месашна машадаьтта хьокхуш, юха ахарца уьш шарьеш, Iаш. «ХIа-а, йита ахь, меза хьаха бу ас бабин коча кхуссур!» – велар иккхира сан:

– Баба, Iуьйре дика йойла хьан, хьо хIун деш ю! – ма эли ас тIаккха, цкъа а ца аьллачу беса, эсала, кIеда.

– Со хIара ши-кхо чо нисбан гIерташ йоллу-кх, – элира бабас.

– Собар, собар... меза бац суна гушберг... меза бу хьуна, баба! – цецвелира со, бабина охьа тIе а таьIаш.

– Ахь хIун дуьйцу, ва бабин бурсакх, меза муха хуьлу бабина! – баба шек

а ца елира.

– Пхья буьллий ахь соьца, баба, итт соьмана, суна меза карабахь, ахь суна....

– Итт туьмана-м буьллу, хьуна лаахь – ткья туьмана а! – элира бабас, – суна Казахстанехь а ца бина меза, нах мезаша буучу хенахь а! – аьлла.

Аьтто куьйга бабин месаш а кегош, аьрро куьйган пелгашна юкьехь Иавьдина болу меза бабин коьрта тле кхоьссира ас:

– Хьажал, баба, кхуьнга! – олуш, меза дла а гайтина.

– Гайтал, гайтал, – меза соьга бостанехь дерзийначу куьйга тле а биллийтина, – вай, хIара-м цхьа ботIа ю, меза аьлча а... дера бабин кIентан ций дика-м ду... со бер долуш, цIера дахале бина-кх суна кху тайпа меза, – элира бабас, «пухI», аьлла, аркьалчу куьйга тIера меза дла а кхоьссина.

Сан хIилла чекх ца делира – со ийшира.

Туьма-м иштта а делира суна бабас, дерриг цкья схьа а ца луш, пхи сом луш, юха кхо сом, тIаьххье а ши сом а делла.

Ас оцу сохьта доьхира-кх, дисинчух пистонаш лольхуьйту тапча а эцна сайна.

Оцу тапчанах цул тIаьхьа, йоккха IалагIож а хилира-кх, со дIавига милици а йогIуш.

Шаладина йиший-ваший дара тхан классехь, цкья а цхьаьнгге а дист а ца хуьлуш, ИндагI санна, цхьаьнцце а уьйр а йоцуш, шашшиь лелаш. Памили Шалаев яра церан – Шалаев Межид, Мелижий.

Да воккхо стаг вара, сельсоветехь болх беш а волуш. Сикиртар олура цунах наха. Иза а вара-кх иштта, и Сикиртар, шен ши бер санна, ахь Iуьйра дика я дедика дарх, бIаьргашца хьо вустар бен, дуьхьал цкья а вист а ца хуьлуш.

Церан бен хIетахь ков а дацара тхан юьртахь – догIа туху ков я церан санна, лекха керг а.

Ков дийнахь а тIехь, догIа тоьхна а хуьлу бохура церан, мила ву, аьлла, хаьттиний бен, цхьанне а схьа а ца доьллуш.

Вон хIума шайтIанера ду бохург, бакъ ду-кх хьуна, ца хилча, суна мича дагадогIур дара ШалаевIарна хенакIур ян ваха, юккьера уьш а къастийна, дехьа Эдал-Солта воллушехь, и шен вир – хIуьттаренна санна – гуттар а тхан саьнгал чу дIадоьхкуш волу, тхуна буьрканах ловза меттиг а ца юьтуш.

Вир, аьлла, цхьа хIума хила делара и вир а, юхе ваха, хьовха, уллохула тIехвала а йиш йоцуш, цхьа саьрмик бара-кх.

ВаллахI, суна сайна а-м ца хаьа, и ШалаевIар сайна дага хIунда баьхира цу сарахь, ша оцу шина берана а, церан дена а дог этIа ца баьхкинехь...

Катохна хьаьдда – дIавижа хан тIекхачале – сайца Батаев Русланний, Шамсий а эцна, ШалаевIар дIабийшшалц церан бешахь тебна а Иийна, коран уллерачу дитта тIехула тай сехьадоккхуш, буьхье тIулг а обьлина, тIаккха, меллаша: «ТIак-тIик» – шозза тухуш, собар деш, юха а шозза тухуш, хенакIур

ян йолий хьуна оха царна, хИнций-хИнций церан да тІаьхъаволу-кх тхайна, мьоттуш, дІадовда кийчча, охъа а таьІна.

Цхъа а ара ца волу-кх. Я стогар а ца лета, гІовгІа а яц-кх!

«Ай-й, хІара хІун ду-у!» – цкъа цец а девлла, юха хаддаза хенакІур лаьллийн хьуна оха царна, хьо хІун деш ца воллу, саццане а саца ца еш.

ЦІйна маьПехъ цхъа хІума хьовш санна хийти-кх суна бодашкахъ, гучуйолуш, юха дІайовш, бІарлагІа санна. ХІа-а, хІара Межид ву-кх хьуна тхан классера, дагадеъна, хьалхий-тІаьхъий чуйолла ши пистон а кечйна, цхъаь чу а юллуш «тІох-тІох», аьлла, тапча ма яссий аса-м тІаккха, виснарг а Межид кхеро дагахъ. Цхъа гур-гур даха-кх дІа, ханъялале чохъ маьхъарий а довлуш.

Оха кІур бира, церан хъабаш а кегъеш.

ШоллагІчу дийнахъ, канала чохъ тхо луьйчуш дохкуш, тІехъа цІа долу машен хІоьрти-кх схъа, шопарна юххехъ Іаш милцинер а волуш.

ТІехъа чохъ дада а хиллера. Лаххыйна даьхъна машен чу ма-кхиссий тхо-м, уьстагІий санна, лестош, юха сельсовета хьалхахъ охъа а дохуш.

Тхо чудигира, сельсовета чу, цхъацца вуьгуш, вуьйш сени чохъ а латтош. Дада чу ца вайтира.

Бухахъ кхин ши милцо а хиллера, ШалаевгІеран да а волуш.

– Тапча хьенан яра шун? – хаьттира.

– Сан ю, – элира ас.

– Мичара яьлла хьуна тапча? – хаьттира.

– Кхо сом а делла, туйканара эцна-кх, – элира ас.

– Муха кхо сом а делла?! – тІечевхира.

– Цунах кхин деха-м ца доьхура, – элира ас.

Милцо Шаламовн дега хъабжира.

– Бакъдац, – элира Шалаевн дас – я знаю этот звук, ни раз слышал, – олуш.

– ХІинца мичахъ ю хьан тапча? – хаьттира милчочо юха соьга.

– Чохъ ю-кх, – элира ас.

Дада чукхайкхира.

Дадий, милцой тапча схъаян вахийтира.

ТІаккха со – вуьйш сельсовета чохъ а буьтуш – ШалаевгІеран керта дІавигира милцоша, Межидан да а волуш цхъаьна.

Иза цкъа а вист ца хуьлура.

– Дийцал, хьо мичахъ лаьтташ вара я Іуьллуш...тапча стенга хъажийра ахъ, хьуна хІун гира?

Ас дІадийцира, тапча хъажийна меттиг а гойтуш, сайн дайна урс а дуьйцуш цу буьйсанна.

– Моссазза кхоьссира ахъ? – хаьттира цо, баца юкьехъ цхъаь лобхуш а волуш.

– Кхузза, – элира ас.

– Цхъа а охъавуьйжирий?

Ас «хинтІ» дира, велар хьодуш.

Баца юкьара цхъа хІума схъа а эцна:

– ХIара ду-кх хьан урс, – аьлла, сан коьртах тIара туйхира милцочо, –
яхийтта кхузара, кхин вон ма лелалахь! – олуш.

– Сан тапча?

– Хьан тапчий... тапча оьшу хьуна? Кьонахчун масех ма хуьлу тапча! –
сан тапча сха а кховдийна, вукху милцочуьнца дехъавелира иза: «Да нет,
– хезира суна, – не было, у вора шапка горит...какой пистолет, ахь хIун
дуйцу..» – олуш.

Сарахь дада волчу нах баьхкира, тхан гергара нах, юьртахь ас боккьал а
йолу тапча кхисина, боху, мотт-эладита а даьржина.

Со-м бабас гучуволуьйтуш а вацара, дадех ларвеш, шен букь тIехьа
кьайлаваьккхина.

– Ван хьанах, мича тайпана ву и Кьур-Махьма? – хаьттира тхан дешичас.

– Кьур-Махьма яц цуьнан цIе, Махьма ю, – элира дадас, – тайпана нашхо
ву ша-ма боху цо, – аьлла.

– Хьан-сан десар вац-кх иза-м цхьа а нашхо, велахь, эцца дехьа – Рошничу,
Гихчу, Шалаже, Янди-кIотара я СемаIашка шен нашхой болчу Iаш а хир ма
вара, ворхI юрт а хадийна, цхьа пIелг санна, ша цхьаь, кхечу тайпанашна
юкьехь а ца Iаш! – карзахвелира тхан дешича. – Цхьа йовсар ю-кх, бийца лам
а я гайта кха а доцуш. Со иза мила-хIун ю, мичара яьлла хьожур а ма ву, Дала
мукьлахь!

– Бехк вайн бу-кх, – элира дадас, – нах шайн чохь Iаш бара, вай битинехь,
– аьлла.

– Бераш ма ду уьш, бераш! – дешичас тIе а ца дитира.

Юха, бутт баьлча – бутт кхочуш а бацар-кх, ши кIира дара моьтту-кх
сунна, цхьана Iуьйранна ШалаевгIеран цIийнан корех раз-пурх диттина
аннаш тхуна гича: уьш цхьаьнгге а ду-дац а ца олуш, дIабахана хиллера
буьйсанна, юьртдега шайн цIа дIадохка а аьлла.

– Цхьа боьха хIума хилла, да хьакхийца валларг, – элира тхан дешичас,
мелла а ханъяьлча, – вай цIера а дахале Iедалан цIарах нах бойуш лелла, ша
гучуяларна кхера а елла, едда кху юьртара, – аьлла.

Дада цул тIаьхьа сох лата а ца гIоьртира, кхано юха, ас лулахойн
синкьерам бохийча, дешичас кIелхьара ца ваьккхинехь, сайх хIун хир дара-м
ца хаь суна, бакьдерг аьлча.

Сан бехк болуш хIума а дацара хьуна уьш цхьа а, и баккхийнаш бац, уьш
лартIехь цахилар дара-кх, цара догьэтIор... со синкьераме хьажа ца мега,
лулахойн чохь а хилча, я, гуттар а, тхо буьрканах ловзу меттиг дIайоккхуш,
Эдал-Солтас шен вир хIунда доьхкуш ду тхан саьнгал чу дIа!

И дара-кх и дерриг а, оцу ШалаевгIеран дас, шен дедика дича, дуьхьал
«бур-бур», аьлла, цхьа а дош цаалар а долуш.

ХIара Iай дара, ло догIучу буьйсанна; цхьа тIеда ло дар-кх иза, хи санна, тIеда.
Лулахойн чохь синкьерам бара.

Со чу ца вуьту-кх.

Шозза-кхузза, лерг а лаяцна, чуьра аракхоьссира со церан кІанта, тІаьххьар а – ластийна ваьхьна – лай юкье бертал а тухуш.

Ас къа-м дийхира цунна, гена а ваьлла, цо тергал а ца дир-кх, со ван а воцуш санна. ТІаккха ас Іуьргара цхьогал даьккхира-кх царна, неІ дакьовлуш, туьнталгах чу кІур а хецна.

«Дарга-дирга, дарга-дирга!» – синкьерам уггар а мІакабаьллачу хенахь, ас, меллаша вахана, неІарний, гуранний тІера ши чІуг яц – догІа тоха оьллина йолу, – и шиь сераца къевллина, чІогІа дІа ма йихкин хьуна, церан чуьра стаг ара ца валийта. Юха, йол яц, горгам еш, иза лайла а хьекхна, хатт санна, тІадийначул тІаьхьа, таШийна яхьна туьнталга чу ма-йоьллий ас и йол, туьнталгах кІур ара а ца болуьйтуш, цІа чу хьовзийта.

Іалелай, цигахь даьллинарг тІаккха, цІе яьлла моьттуш. Цхьа гІовгІа иккхин хьуна, цхьа маьхьарий девлин хьуна цаьрга, ва Делий, Пайхамар, бохуш, коран бІаьргаш а кегдеш.

Со, ведда, тхан божал чу а иккхина, аттанна хьалхахь, хьавьди чу охьавижира.

Массо а кхойкхуш вара, цхьаьнга кхойкхуш, юха вукхуьнга.

ТІаккха къа деха долиьра, хІара диначуьн ворхІе а да хьакхийца, бохуш.

Нана а яра соьга кхойкхуш.

Массо а со лохуш вара.

Суна Іуьлл-уш, цхьа ханьяьлча, набкхетта хилла хиллера. Шел а велла, самаиккхича, со ведда, дешича волчу хьалавахара.

Царна а хууш хиллера синкьерамехь хилларг – дада веьна хиллера цаьрга, со лохуш.

Дешичас тІаккха шен йоІ яхийтира тхобга, со тховса шайгахь хир ву, аьлла, дІаала.

Вай-й, Дела, ваша ма чІогІа вийлира-кх цу буьйсанна, иза дага муха деара хьуна, бохуш, юха-юха а воьлуш:

– Цхьа кІант ву-кх хьо, цхьа кІант хилла а ца Іа-кх – цхьа борз ю-кх! – элира вашас, къевллина со маравуллуш, суна кхо сом а делла.

Юха, со цІа валош а веара иза Іуьйранна, дадига суна дов ца дайта.

– Кхуьнах стаг хир ву хьуна, – элира цо дадига – пурба дац хьуна кІантах пІелг Іотта... Со лолда хьан, ала, изза ца дича, кхин хІун дан догІура кхуо? Бакь дина-кх, хІара вац тІаккха жима стаг, шен кийрахь дог а долуш! Кхул а вацар-кх со, сайл пхи шо йоккха лулахо а езаелла, буса церан корах чухьажа оьхучу хенахь!

– Цхьа суй бу-кх бабин кІант, цхьа суй, – элира тІаккха бабас, ваша дІавахча, – бовр а ца хаьа я богур а ца хаьа! – аьлла.

Юха, кхано, денош девлча, дадас цкъа дов а дина, тІаккха хьаьстира со, ишттаниг кхин ма делахь, олуш.

Юха и вир... хІа-а, вир диц ма луора суна, цхьа минот ца яьлলেখь.

Іалелай, сийдоцуш дари-те и вир аьлча, ВаллахІ дар-кх, дукха сийдоцуш-м иза!! Тобара говрахь я вираца – тІехиьна а, гІаш а – тхан урамехь стаг гучувала, ша ма-дадалу додий, гІаьттина бага а хуьлуш, «Хьо-окьи, хьо-кьи!», – мохь

а оьхуш, тЕкхетар-кх иза царна, жІаьло санна, ка а етгаш.

Саьнгал чохь буц сийна хуьлу, бохуш, доьхкура иза Эдал-Солтас тхуна хьалхахь дІа, тхан буьрканах ловзу меттиг дІайоккхуш. Цундела оха кьиза де а хІотгадора-кх цу вирана, тхан кертал чохьха дІа а левчкьий – нахана ца гайта, – цигара схьа тІулгаш детташ.

Тулг моссазза кхета, карзахйолура ишак, корта охьатаІабой, раз-пурх мийраш а кхуьссуш.

Цкьацкьа дужура вир, мийраш дукха лакха кхоссарна, перс а оьккхий.

Цкьа иштта – я аса хеда, я хьокха схьаболу, хиэташ – тхо вирана тІулгаш кхуьссуш дохкуш, коьртахь холхазан куй а болуш, кечвелла, вета болчу чоййца – хаьн тЕхь жима шаьлта а кхозура, – говрахь цхьа стаг вели-кх хьуна гучу, цхьана курачу, сеттачу говрахь.

Вире мохь бала безий хьуна тІаккха – иштта а оха хьийзина долчу, – эмкалан санна, бага а гІаьтгаш. Вир меттахдалале охьахьаьддачу ас – цуьнан тидам артбеллачуьра, – хьокха болччохь дикка урс тесирана асанна, вир тохаделча, аса хедар а йолуш.

Вир: «Хьо-кьи-хьокьи-хьокьи!» – аьлла, говрана тЕхьаьдира, жІаьла санна, кхисса-кхиссалуш, чами санна, гІаьттина бага а йолуш.

Аса хедира, пуржин санна, хІазарш а хуьлуш.

Говрахь верг, шек а воцуш, хьобжура, говран чаболехь гІодаюкь дІаса а сеттош. Вир, ма-даххалу, жІаьла санна, кхоссалуш, накха некках тЕкхийтира говрана, хьерадаьлча санна, ка а етгаш.

Говр тЕхьарчу когаш тЕ юьйжира, стаг охьа а кхеташ.

Вир тЕра ца долура.

Говр агІор керчира, стеган ност бухахь а юьсуш. Тхо массо а кхеравелира, довда дагахь, хьала а лилхина.

Стаг говрана уллера схьатекхаш гира тхуна, вир, говр хьерчаш а долуш. Эххар а, хьалагІаьттинчу стага – коьртахь куй а бацара, – цкьа вужуш, юха гІоттуш, гІехьха гал-гал а вийлина, озийна, халла схьаьккхина шаьлта, вирана гайх Іитта йолийра:

– Хьо диса хьайн да велла, Сталинан лагершкахь пхийтта шо доккхуш а ца лайна ас хІара гІело! – бохуш, юха-юха, юха-юха а Іуьттуш.

Стаг верриг а кьарзавинера, цЕш схьа тЕдеттаделла.

Вирах кІелхьараяьлла говр, дуьрстан цхьа га а хаьдда, мераІуьргех хур а деш, иза хІун дара-а, бохуш санна, цецьяьлла лаьттара, ерриг эгаеш, бІаьргаш а кьарзийна.

Нах а бара маьІ-маьІера тЕгуллуш. Тхо, декьалуш, кхаа-еа агІор дІасадевдира, гучудовларна кхера а делла.

Эдал-Солтас цхьана баттахь лелийра и шен аса, урс тоьхна, хадийна ю аса, тешнабехк бу шена бинарг, бохуш, массаьрга а аса дІа а оьхьуш.

Тхо а лиэдира, цхьацца воккхуш, юха вовшахтухуш, цкьа чехош, юха а хьобстуш.

Руслана:

– Сан ден-несар, ваши, и хьан вир цкьа а гина ма дац суна, – элира, тхан

кхелахо Изновр, кІаж вахана, вела а луш.

Эдал-Солтас шена керла вир ийцира цул тІаьхьа, цициг санна, эсала а долуш, бакъду, тхан саьнгал чу дІа-м ца доьхкура цо иза цкъа а, шен хьалха хилла вир санна.

– И ша эчна вир шух ма чІогІа лардо-кх цу Эдал-Солтас, – олура тхоьга Абраила кест-кестта.

Абраил аьчк-пхьар вара, говран ленаш а, пеша чу хьакха аьшкалш а, зІе а, кхин хІумнаш а еш.

Оха цкъа ленаш лачкьийнера цуьнан. Юха, царех хІун дан деза а ца хиьна, дІа а даьхьна, дІаделира, оха лачкьийнера, аьлла.

Абраилна тхо дукхадезара хІетахь дуййна.

– Ца хаьа, Ваши, – олура оха, – хьалхалера вир сийдоцуш-м яра цуьнан, – олий.

– Дера яра-кх дукха сийдоцуш-м и ишак, – олура тІаккха Абраила, тхуна тІетовш, – цундела шен керла вир лардо-кх Эдал-Солтас, саьнгал чу дІа а ца доьхкуш...иза хІун ду-те цуьнан? – хоттуш тхоьга.

Тхо дист а ца хуьлура.

Абраил велалора:

– Ээ, Дала дита-кх шу, шу дита Дала, барт хилалаш вовшийн, хІинца санна, барт хилалаш, – тхан коьртех куьг хьокхуш, месаш яхьелла я ца яхьелла толлуш: еха месаш гича, хьенан-мила ву ца хоттуш, корта бошура цо оцу сохьтта, ша моз дууш воллуш санна, воккха а веш.

Маржа, ма дика нах а бар-кх уьш бан-м, чІогІа дика нах, ткъа хІинца, ма ... хІинца дерг ма дийцалахь, дІадиталахь хІинца дерг...

Бераш буьрканах ловзуш го суна, кІанте кхайкха кевл араваьлча.

Кху чуьра и кІант а ву, кІур эькхийтина хьийзаш.

– Схьавоьл, хІей, хьо леларг! – куьг ластадо ас кІанте.

КІант схьахІутту, лаьтта а хьоьжуш.

– Хьий, мурзавец хьо, вон мурзавец! – олу ас (и дош дех дисина суна,) нанина хазийта санна олу, кІантана чІогІа тІе а чевхаш, – хьада дІавало чехка, бабас хьайга хІун боху хьажа! – олий, лаьтта охьа ког а тухуш.

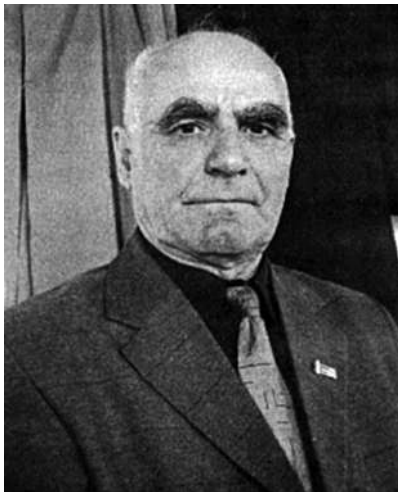
КІант цкъа велавала гІурту, юха велавала а ца хІуттуш: тхойшиннан юкьера барт гучубаларна кхоьру иза, ден-кІентан ша-шах санна, дегнашца хуьлу кьайлаха барт, ден-кІентан дегнийн уьйр, маржа, ден-доьзалан вовшашца хьерча цхьа шатайпа аьхна марзо...

20.11.2017

Юбилей

Кусаев Иадизан 80 шо кхачарна

АРСАДУКАЕВ Абдулла

«Со винчу халкъана хъанала вавъна...»

Кхузткъа шо ду Кусаев Иадизан нохчийн литературехь, журналистикехь йоккхачу эвсараллица болх беш волу. Цо языйна нохчийн а, оьрсийн а меттанашкахь ткъех сов поэзин, прозин, публицистикин, литературоведенин книгаш. Газетийн, журналийн агӀонаш тӀехь, радиоохь, телевиденехь арайийлина цуьнан масех бӀе кегийчу жанрашкахь йолу произведенеш: очеркаш, эссеш, дийцарш, статьяш. Нохчийн литературехь, журналистикехь хӀинца а кхиамца къахьобгуш ву яздархо.

Кусаев Иадизан вина 1938 шеран 3 январехь Сесанан районерчу (хӀинца Нажин-Юьртан кӀоштана чуйогӀучу) ширчу нохчийн юьртахь Шобнахь. Иадизан да КӀусин Жабраил Шобнарчу юьхьанцарчу школахь директор хилла. 1944 шарахь нохчийн къам махках даьккхича, Кусаев Иадизан доьзал Ошски областан Ляйлякски районерчу Исфана юьртахь Иийна. Хийрачу махках къаьсттина юьхьанца халонаш лайна адамо.

«Цамгарш хилла, мацалла лайна. Иожалла ца кхачарна дийна висира со, сан жимах волу ши ваша кхелхича, - дуьйцу Кусаев Иадизан. - Исфанахь доккха берийн ца дара. Цигарчу сайн хенарчу берашца доттагӀалла тасаделира сан. Царца цхьаьна хӀора дийнахь делкъехь юург кечъечу кухнин кора кӀел гуллора тхо. Кухни чурра аракийсина картолийн чкъоьргаш схьа лехьош, уьш, ятта йогтий, юура оха, ткъа даьхкаш кегъеш, царна чурра тӀум цудйора. БӀаьстенца май баттахь ношдала дуьйладелла Иежаш дуура, цул тӀаьхьа, чуонаш лозуш, бала хьобгушехь. Гурахь ялтийн арахь дисина кенаш лехьо дигча, лехьошшехь,

къайлаха кераюккъехъ хъакхадой, буъртигаш дуура. Иштта хене довлура тхо бераллин хенахъ хийрачу махкахъ...»

Оцу хъелашкахъ 1947 шарахъ гиргизойн сийлахъчу акына Сатылганов Токтогула царахъ йолчу школе деша вахна Иадиз. Иза чекхъяккхича, 1957 шарахъ цА а веъна, Соьлжа-Галарчу Статистически техникуме деша вахна. Щечу дипломца чекхъяккхина техникум. 1959 шарахъ эскаре гуллакхдан кхайкхина Иадизе. Цигара деша хъажийна Томбовски областан Кирсанов галарчу Теман авиационно-технически училище. Иза кхиамца чекхъяккхина 1962 шарахъ. Эскарера цавеъча, масех шарахъ Соьлжа-Галарчу авиапортехъ кеманийн, вертолетийн техник волуш болх бина. Шен балхаца доъзна кест-кеста кхечу галанашка, республикашка лела дезна Кусаев Иадиза. Жимчохъ дуыйна а яздаран корматаллина тегерташ хилла волу Кусаев Иадиз 1963 шарахъ деша воьду Ростовски университетан журналистикин отделени. Заочно доьшуш, 1969 шарахъ чекхъяккхина университет. Университетехъ дешна а валале, 1966 шарахъ Кусаев Иадиз республикерчу радион редакторан балха длаоьцу. Дукха хан ялале лакхарчу редакторан дарже а воккху. Кхаа-деа шарахъ радиоохъ болх бинчул тлаъхъа «Ленинан некъ» газетан культурин декъан доладархо хоттаво. 1972 шарахъ Кусаев Иадиз длавуьгу телевиденехулий, радиовещанихулий йолчу Нохч-Галгалайн АССР-н пачхъалкхан комитетан Соьлжа-Галарчу телевиденин исбаъхъаллин программин декъан доладархочун балха. Цул тлаъхъа циггахъ коьртачу редакторан даржехъ болх бина. 1995-1997 шерашкахъ Кусаев Иадиз «Вайнах» телерадиокомпанехъ радион директор лаьттина. Кхидла а республикин телерадиокомпанехъ коьрта редактор, таккха председателан заместитель волуш, тайп-тайпанан кхечу даржашкахъ а белхаш бина. Телерадиокомпанехъ къахъегарца цхъаьна Нохчийн пачхъалкхан университетан журналистикин факультетехъ доцентан болх а бина. Кусаев Иадизан дерриг дахар журналистикаца доъзна хилла.

Кусаев Иадиза шен дуьххъарлера стих языйна 1954 шарахъ, 8-чу классехъ доьшуш волуш. Пушкинан, Лермонтовн, Некрасовн стихаш дукхаезарна, церан тлаьаткъамца яздан волавелла ша, олу цо. Дуьххъара зорбанехъ стихотворени арайлла 1958 шеран 18 июнехъ «Комсомольское племя» газет тлехъ. «В большую жизнь» цле йолу и стихотворени юккъера школа чекхъяккхинчу кегийрхошна лерина яра. Нохчийн маттахъ языйна дуьххъарлера стихотворени зорбатоьхна «Доттагалла» цле йолчу альманахан 2-чу номерехъ 1958 шарахъ, хлетяхъ цуьнан редактор хиллачу сийлахъ-воккхачу нохчийн пэта Мамакаев Мохъмада къобал ярца. Иза граждански Теман хенахъ Соьлжа-Галахъ бедийнахъ лаьттинчу тламахъ, «Урам» цле йолу стихотворени яра. Оцу муьрехъ шена вевзира Ошаев Халид, Мамакаев Мохъмад, цара го дира шена поэтически новкъа вала, церан гоьнца евлира шен произведенеш дуьххъара зорбане, гуттар а поьзехъ шен тергойина цара, олу Кусаев Иадиза. Оьрсийн поэташца Е. Долматовскийца, Е. Евтушенкоца, Р. Казаковаца уьйраш хилла къоначу поэтан, цаьргара а дикка го хилла цунна. Юьхъанца поэтан произведенеш арайийлина нохчийн а, оьрсийн а меттанашкахъ тайп-тайпанчу муьран изданешкахъ, юкьарчу гуларшкахъ «Звезды в ладоняхъ», «Зовут нас горизонты», «Встреча в пути», кхийолу а. Кусаев Иадизан стихаш зорбанехъ арайийлина «Орга», «Вайнахъ», «Ичкерия», «Дон» журналийн, «Ленинан некъ», «Даймохк», «Грозненский рабочий», «Комсомольское племя»,

«Литературная газета», «Литературная Россия» газетийн а аглонаш тлехь. Нохчий а, оьрсийн а меттанашкахь язйо цо шен поэзин а, прозин а произведенеш.

Поэтан шен дуьххарлера книга араялла Соьлжа-Галахь 1968 шарахь. «Амал» це йолчу оцу поэтически гуларна юкъяяхнера хЛетахь автора язйинчех тоьлашха йолу произведенеш. Поэтан хЛетахьлера ойланаш, синхаамаш, цуьнан шен даймахкаца йолу йовха юкъяметтигаш хаало стихашкахь. И книга араялча гЛалГайн поэта Гагиев Гирихана шен «Счастье поэта» («Поэтан ирс») це йолчу статья тлехь яздина: «Цхьана хенахь, гена ца яьллачу селханехь, шеконе дуьллуш дара, нохчийн а, гЛалГайн а меттанашкахь дика стихаш язлур ю, хаза рифма карор ю, бохург. Амма шен стихашца иза харц ца до, дика стихаш язлург хиларрий, юьззина рифма луучунна, лобхучунна карор хиларрий чЛалГдо Кусаев Иадиза. Оцу декьехь цо нохчийн маттахь язйина стихаш говзаллин барам хилла дЛалГитта хьакь ю. Боккьалла а, кьениг мотт бац, кьениг шен мотт цахуург ву. «Амал» гуларера стихаш ешча, массо а кхетар ву со бакь хиларх».

Кусаев Иадизан поэзин а, прозин а алссам книгаш арайийлина Соьлжа-Галахь, Москвахь, Нальчикехь, Элистахь, кхечахь а. Царах ю: «Некьаш» (1972), «Цхьаалла» (1982), «Ламанан леча» (1985), «Баьстенан мохк» (1987), «Амал» (2008), «Кхоллам» (2011), «Кьинхетам» (2012), «Хазаетар. Берийн байташ.» (2017). Оьрсийн маттахь «Ца хилча ца торуш дерг» (1975), «Нохчийчоьнан яздархой. Хьалхара книга». (2005), «Нохчийчоь: адамаш а, шерш а» (1007), «Кьамел а до, ган а гойту Соьлжа-Галас. Нохчийн радион а, телевиденин а истори» (2008), «Нохчийчоьнан яздархой. ШолГла книга» (2009), «Нохчийчоьнан яздархой. КхоалГла книга» (2010), «Сан некь. Стихаш, поэмаш, гочдарш» (2010), «Хаьржинарш. Стихаш, поэмаш, гочдарш» (2012), «Соьлжа-Гала: историн аглонаш» (2012), «Нохчийн радио а, телевиденин а: кхиаран а, гЛеметта хЛютгаран шераш» (2013), «Исторехь лар. Шобна-юрт» (2016), «Хаьржинарш. Стихаш, поэмаш, повесташ, дийцарш.» (2017). Алма-атахь 1990 шарахь арахецначу «Оралу» («Возрождение») це йолчу нохчийн яздархойн произведенийн книги тлехь а яра цуьнан стихаш.

Кусаев Иадизан поэтически кхоллараллехь коьртаниг шен заманхочун лехамаш, цуьнан деган ойланаш гайтар ду. Оьздангалла ларьяр, халкьана, махкана пайдехьа хилар, хьаналчу кьинхьегамца вахар чЛалГдо поэта. Кьинхьегаман стаг ву поэтан коьртачу тидамехь: «Аьчкапхьар», «Монтер», «Белхан хьацар», «Кьинхьегаман стаг», «Балха воГлуш». «Кеманхо», «Кеманхойн илии», «Соьцна нах бу», дуккха а кхийолчарна тлехь а автора вазво белхан стаг.

Даймохк, ненан мотт, даймехкан Иалам, адамалла, доттаГалла, безам – и адаман дахаран уггаре еза мехаллаш ю Кусаев Иадизан поэзехь а, прозехь а кхайкхораш. Беркате лаамаш бу поэтан лирически турпалхочун:

Лууш ву со кхача гЮ оьшуш долчу,
Нийсархой боьхначу, хЛитгинчу холча,
Куьг цаьрга кховдийна, лацийта тешаш.
Со Иама лууш ву
Адамашна эша!

Адамашна, Даймахкана эшначохь доьналла, кьонахалла, майралла гойтуш, Южалла тлеэца а кийча бу цуьнан лирикин турпалхой. Иштта бу «Ламанан леча» це йолчу драматически поэмин турпалхой а. 1972-1977 шерашкахь язйинчу оцу поэмин чулацам автора 2007 шарахь мелла а хийца а хуьйцуш, дуккха а шорбинера, 1930 шерашкахь Нохчийчохь Едалан харцонашна духьал хиллачу гаттамах дерг юкьа а дохуьйтуш. Поэмин юкьа керла турпалхой – имам Моца а, кхиберш а балош, автора шуьйра гайтина оцу хенахьлера исторически хиламаш.

Кусаев Иадиза язйина кхи масех поэма а: «Кьоначийн илли», «Революцин суй», «Теман некъашца», «Туйранан махкахь», «Бештаун некъашца», кхиерш а. Поэто тлаьхьара язйинчарах ю «Деле дехар» це йолу поэма. XX бешо чекхдолуш Нохчийчу беанчу тламо цьха а бехк боцу адам холчух Юттор гойту поэми тлехь. Пхеа коьртах лаьтташ ю поэма. Царах дукхахдерш бархимоганан строфашца яздина а долуш, доланан кепехь бу поэмин чулацам. Поэта Деле доьху:

Йо, Дела, ларбехьа
 Сан кхерч, сан доьзал,
 Лардехьа бохамах
 Сан нохчийн къам,
 Ларьехьа ДегIаста
 Ца йойтуш доьза,
 Ийманехь чIагIдехьа
 ХIор а адам!

Оцу дехарца ду поэмин коьрта маъна.

Нохчийчохь лаьттинчу тламах алссам яздина Кусаев Иадиза. Литературни критика Бурчаев Хьалима яздо: «Теман суьрташ» це йолуш стихотворенийн дийнна цикл ю Кусаев Иадизан. И суьрташ цьхаь вукхул ирча, бохаме ду: Южалла санна, Иаржа темаш долчу кеманан летчик, ша бакъхиларх тешна волу; гIаланех, яртех, гишлойх, адамех хьерча Иаржа це; йолчу тле а юкьаелла Иаржа буьйсана – Южалло шена пхьор, дукхяхьолахь, буса ма гулдо; хIинцалц сирла даьхкина денош Иарждеш, тегIерта герзаш. Серло яйна, Иаржьелла адамиин яхьаш, бохамаш, халонаш, Южалла шайна гуш. Дерриг дуьне Иаржачу басаршкахь го Нохчийчоьнан бахархошна, чалтачаш-м, шайгара Южаллин герз тле а дассадой, паргIатбовлу шайн сирлачу, йовхачу хIусамашкахь, цьханьха шашь тезеташ хIитторан ойла а ца еш. ХIокху тлаьхьарчу шерашкахь теман тема коьртаниг ю Кусаев Иадизан кхоллараллехь. И иштта ца хуьлийла а дац, хIунда аьлча, тлехькызаллица, тлехьхарцонца тламо халкъана бина ницкъ теткьар бу цуьнан теш хиллачу вайх хIоранна а, ваьш дуьненахь мел деха. Ткъа Кусаевн исбаьхьаллин дашо юха а, юха а тешам ло цкъа мацца а Бакь тулур хиларх, декъаза нохчийн халкъана юха а маьрша, сирла малх лепар хиларх а. Цу дерригенан а битамаш го поэтана нохчийн кьинхьегам безаш, халонашна бю ца къажош, машар безаш хиларехь».

Кусаев Иадиза поэзи жанрашца шуьйра ю: лирически стихаш, сюжет йолу стихотворенеш, стихийн циклаш, поэмаш, сонеташ, сонетийн кочарш. Къаьстгана ала деза чолхе, йоккха, шен лехамаш, бехкамаш болуш, язьян Иаламат хала произ-

ведени ю сонет. Нохчийн яздархоша хИнццалц сха зорбатовхнарш 13 сонетийн кочар бен дац. Царах ялх Кусаев Иадиза яздина: «Иэс» (2010), «Нохчийн лаьмнаш» (2010), «Нохчийн къам» (2011), «Безам» (2011), «Къа» (2011), «Дайн латта» (2011).

Кусаев Иадиз прозехь яз деш а ву. Цхьатерра кхиамаш хуьлу цуьнан поэзехь а, прозехь а. Яздархочун проза коьрта долчунна публицистика ю. Ялх книга язйина автора прозехь. Уьш обьсийн маттахь ю. Нохчийн яздархойх кхо книга арахецна цо: «Писатели Чечни». Биографические очерки. Книга первая (2005); «Писатели Чечни». Биографические очерки. Книга вторая (2009); «Писатели Чечни». Биографические очерки. Книга третья (2010). Дукха хенахь къахьобгуш язбина мехала болх бу и. Цу тIехь автора 146 яздархочун дахар а, кхолларалла а йийцина. ШолгIачуй, кхоалгIачуй книгаш тIехь хIор поэтан 2-3 стихотворени а ялийна, прозаикийн произведенеш тIера дакъош а далийна. Яздархочо и мехала кхо книга цхьаьна а тоьхна, цхьана томехь юхаарахецна 2011 шарахь.

Кусаев Иадизан «Чечня: годы и люди» цIе йолу книга араьялла 2007 шарахь. Цунах лаьцна Бурчаев Хьалима яздо: «Ша иттаннаш шерашкахь гулийнчу шен архиван буха тIехь кхоьллина автора и книга. Иадиза цунна язйинчу дешхьалхено гойту иза шен халкъан а, Даймехкан а воккха патриот хилар. Цунна хаддаза къахьегга лаьа церан дуьхьа, и лаам цо кхочуш а бо гуттар а болчу шен лехамашца, талламашца.

Нохчийн халкъан турпалхошна лерина ду вай юьйцучу книжкин цхьа дакъа. Арсанова ПетIамат, Шерипов Асланбек, Нурадилов Ханпаша, Висаитов Мовлид, Магомед-Мирзоев Хаважи, Идрисов Абухьаьжа, Бейбулатов Ирбайхан, Ахматханов Зиявдди – уьш вайн халкъан бIаьхаллин турпалхой бу, шайх халкъан дозалла ала а догIуш, нохчийн яхь а, юьхь а ларийна болу. Ткъа Насуханова Ляля, Баталова Кужу, Ампукаев Нажа, Мурдаев Махьмуд, Езиев Якьуб, кхиберш а къинхьегаман турпалхой бу, нохчийн халкъан къинхьегам безаран агIонаш дерриге а дуьненна йовзийтина, дIагайтина болу.

Нохчийчохь цкъа а ца хилла шен похIманчийн къоьлла йолуш. Ерриг Россехь хилла ца Iаш, дуьненна а евзаш цIераш ю нохчийн суртдиллархойн, хелхарчийн, илланчийн: Захаров Петр, Эсамбаев Махьмуд, Сулейманов Баудди, Дагаев Валид, Магомедов Султан, ДимаевIар: Iумар, Iела, СаьIид, композитор Шахбулатов Иаднан, художникаш: Идрисов Дадан, Исаев ХIарон, кхиберш а бовзуйту Кусаев Иадиза.

«Нохчийчохь: шераш а, адамаш а» цIе йолу книжка шен мехкан адамех долчу дозаллех, кураллех юьззина ю. Цуьнан автора шена хьалхахIоттийна Iалашо а яра иза: нохчийн тоьлла долу адамаш дерриге а дуьненна дIакхайкхо, кхузахь (вайн лаьттахь) дехаш дерш а, хIокху доккхачу дуьнен тIехь дехаш долу дерриге а халкъаш санна, шайн сийлаллаш а, лакхенаш а, кураллаш а, дозаллаш а долуш адамаш хилар юха а дIаалар. ХIуьа тIехIоттарх, ца доьхна вайн къам. Ерриге Нохчийчохьна, Соьлжа-ГIалин сурт гайтарца боху Кусаев Иадиза: «Соьлжа-ГIала ахIохийра хьалхара тIом болуш, ерриге бохург санна херцаршка ерзийна шолгIачу компанин къызачу тIемашкахь. Амма ца къарйира шен сица, халкъ эшалур цахиларан билгало санна, юхаденлуш ю и, бохамашкара, тохаршкара, овкъаршлара Iотту Феникс-олхазар санна. Кхечу кепара хуьлийла а дац, хIунда аьлча Соьлжа-ГIала – иза нохчийн къоман, Нохчийчохьнан истори йолу дела».

Нохч-ГIалгIайн телерадиокомпанехь ша болх бечу хенахь гулийнчу материа-

лаш тЕхь язйина Кусаев Иадиза 2008 шарахь зорбатоьхна «Говорит и показывает Грозный» цЕ йолу книга. Иза, ма-дарра аьлча, талламан болх бу. Дуккха а материал луйттуш, лерина язйина нохчийн радион, телевиденин историю ю.

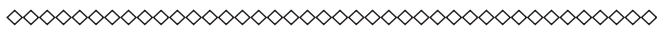
Кусаев Иадизан кхоллараллин мехала агЮ ю цо дина гочдарш. Поэтан нохчийн матте яьхна А.С. Пушкинан ткъа стихотворени, Лермонтовн берхИтта стихотворени, Есенинан ткъе цхайтта стихотворени, Грибоедовн йиь произведени. Цо оьрсийн матте гочийна нохчийн ткъе кхойтта поэтан стихаш.

Билгалдаккха деза, поэтан стихаш тЕхь композиторша цхьа бЕе сов эшарш, кантаташ, ораторийш яьхна хилар.

Кусаев Иадизан кхоллараллин лаккхара маххадийна. Цунна елла сийлаллин цЕрш: «Нохчийн Республикин культурин хьакъволу белхах», «Нохчийн Республикин хьакъволу журналист», «Сольжа-Галин сийлахь гражданин», «Нохчийн Республикин халкъан яздархо» (А.З.)

Дина пачхьалкхан совГаташ: «Нохчийн Республикина гУллакхаш дарна» мидал а, «Къинхьегамехь билгалваларна» сийлахь знак а.

Поэзехь, прозехь, публицистикехь кхидIа а кхиамца болх беш ву яздархо.

АЛИЕВА Зарина

Халкъан яздархо Иадиз!

Ша хаьбал хилчахьана халкъан дуйхьа къахьобгуш, цуьнан культура кхиош, болх бича, цу халкъо «Халкъан яздархо», «Халкъан кIант» аьлла цЕ тиллича, цул деза хIун хир ду стагана, ша бинчу белхан лаккхара маххадорал деза.

Боккъал Иадиз халкъан хилар а, халкъана дукхавезаш, лоруш хиларан а тоьшалла дара 30 январехь Айдамиров Абузаран цIарахчу библиотекехь Кусаев Иадизан юбилейна лерина дIаяьхьна мероприяти. Оццул дукха культурин мероприятеш ярх, хьакъдолчу нехан юбилейш язьярх, оцу дийнахь санна, цкъа а адамех юьзна яцара библиотека. Иадиз лерина цига дукха нах баьккинера: – хьехархой, дешархой, студенташ, Иилманчаш, яздархой... Циггахь Нохчийн Яздархойн Союзан цIарах дIакхайкхира Иадизана «Халкъан яздархо» сийлахь цЕ ялар, халкъо хьалххе и цЕ Иадизана елла хиллехь а.

Дахаран Iаьржий-кIайн бен кхин беснаш доцучу заманахь, хIора нохчийн хIусаме шен кIеда-мерза, эсалчу озаца маршалла а хоттий, чувогIура Иадиз. Телевидинехь билггал хан бен яцара нохчийн передачашна елла, цундела хан чIогIа ларйора нохчаша: «Вайн Иадиз веа», олий, хаддаза ладугIура Иадизан цIеначу, оьздачу нохчийн матте.

Цхьана хенахь «городской», «сельский», бохуш цхьа къестамаш бора, хIинца-м дIадаьлла и вайна юкьара, шаверг «городской» а хилла. Амма Иадиз, боккъал а «ГIалахо», Сольжа-ГIалин васт а хилла, висина нехан дегнашкахь. Корта айбина, гIалин урамаш гIаш гездеш, Иадиз вогIуш вайча, хьалха хилла вайн гIала дуйхьалхIутту, цкъа а ца йохийча санна, Иадизан дешнашца:

Тем боцу бер санна,
Хьо зевне йоблуш ю,
Йуйренца гІаьттина,
Хьо балха йобдуш ю.

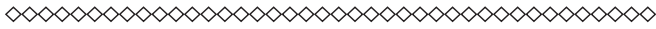
Хьан сийна урамаш
Сан деган пхенаш ду.
Сан гІала, туйранал
Уьш хаза хеташ ву....

Тахана хІокху сиха йобдучу заманахь, адамаш а, синмехаллаш а хийцаеллачу, шатайпанчу хенахь, хетало, Іадизан зама дІаяхна, хІокху заманан амалшка верза хала ду цуьнан хенарчу стагана. Амма Іадизан дахарехь хІумма а ца хийцаделла. Къоначарал а са дийна долуш, даккхий гІуллакхаш кхочушдеш, къахьобгуш ву Іадиз хьанал, беркате. «Ас ца дича, кхин хьан дийр ду» – бохучу ойланца веа Іадиз, цу ойлане гІодо цунна гуттар синъайама хила. Дуккха а мехала белхаш бу Іадиза вайн историх, культурах, журналистиках язбина. Цуьнан коьрта Іалашо – къахьегар, хаддаза къахьегар, замане а, хьелашка а ца хьобжуш, халкъана, махкана хьалха долу шен декхарш кхочушдар.

Іадиз дийнна цхьа эпоха ю, вайн къоман цхьана муьран истори. «Іадиз веа, ладогІал!», – баьхна болу, цуьнга сатийсина, нохчийн меттан хьогалла лайна болу нах дІабахана. Царах гІаьхьабисина безам бу Іадиз. Цу заманан безам. Іаьржий-кІайн бен кхин беснаш доцу зама, Іадиз санна болчу наха, стелаІодан басаршца серляяккхинера Нохчийчоь.

«Орга» журналан цІарах оха декъалво хьо, Іадиз. Дуккха а шерашкахь вехийла хьо тхуна могуш, маьрша, тахана санна, каде а волуш, тхуна масал хилла, тхан хьехархо, доттагІ, нохчийн халкъан яздархо, нохчийн халкъан кІант, Іадиз!

БЕКСУЛТАНОВ Муса

Тхо хІетахъ – девзткъалГачу шерашкахъ – яздархой а дацара, хІинц-хІинца цу хІуманна самадевлла кегий нах дара, масех стих я цхъацца дийцар зорбане далар бен, кхин бІаьрла дина хІума а доцуш. Цу хенахъ телевидени кхайкхар жимачу стагана Іаламат доккха совГат а дара, ша воцург ву а моттуьйтуш. Іадиза – лакхара охъа аьлла хІума а доццухехъ – шен лаамца, шеггара дІа а кхойкхий, телевидени дуьгура тхо, дуккха а кхиамаш болчу яздархошка санна, хеттарш а луш, тхан боцу кхиамаш базбой буьйцуш, тхан цІераш йохуш, тхобга тхайн произведенеш а юьйцуьйтуш.

Передачера арадевлча, тхуна тхаьш дуьненна девзаш санна хетара, мас-со а стаг тхайга хьобжуш волуш санна. Хьуо вацахъ а, яздархо хила лаьара тІаккха, гуобевллачу яздархошца къовсадала, яхъ сама а йолий.

Тахана, суо кхузткъара а ваьлла, къаналле таьІча, хІетахъ санна, иштта догцІена, велавелла, массарах а дийца гІерташ, яздан лууш, цкъа а, цхъаьннца а хьагІ-мекха йоцуш караво суна Іадиз.

Цуьнан девзткъа шо ду аьлла а ца хета хьуна, хьайл жима хета, хьанчул дахарх са а къералуш, дуьненах воккхавеш, кхин а девзткъа а, бІе а шарна язъан лерина дуккха а хІумнаш а йолуш тІаьхъа.

Іадиза кху гІалин хьалха хилла долу паспорт юхаметтахІоттийна-кх, ша цхъамма ара а ваьлла: проспекташ, гІишлош, урамаш шаьш ма-хиллара дІа а яз деш вайн тІаьхьарчу тІаьхьенна. Иштта, телевидених а, радиоа а язъина Іадиза. Ткъе цхъаь киншкин автор ву иза.

Іадиза прозехъ а, поэзехъ а, публицистикехъ а язъина.

Яздархойх дуьхьара – массарех а – очеркаш язъинарг Іадиз а ву. Суна чІогІа товш а, дика хеташ а стаг ву-кх иза, цхъаьннца а дов-тІом а боцуш, шегга далучуьннца вайн махкана хьанал вецаш.

Сайл ялхийтта-вуьрхІитта шо воккха волу Іадиз моссара го, цуьнан цхъа синкъераме, велавелла хиларо ваха дог доуьйту-кх сан а, кхечеран а, Іадизан шерех эхъ а хетий, тхайн даг тІера дохк-марха эккхош.

Дала хьайна кху лаьттахъ яккха елла хан, хІинца санна, могаш а, маьрша а волуш йоккхийла-кх ахъ, Іадиз! Дала диканиг дойла хьуна а, хьан доьзална а, вайн махкана а!

Кусаев Иадиз – поэт, гочдархо, яздархо, журналист, мохкталлархо, литературовед... Оцу цѐршца а кхача ца ло Иадиза мел бина, мел беш болу белхаш. Амма шен дерриг дахарехь журналистикина тешаме хилла схъавогу иза тахана а. 1957-чу шарахь, Нохч-ГалгӀайн республика метта а хӀоттийна, нохчийн къам сица а, ойланца а, дахаран хъелашца а юхаметтахӀуттучу муьрехь дуьххъара динчу йозанашна «Ленинан некъ», «Грозненский рабочий», «Комсомольское племя» газеташкахь «серло» гичахъана, 60 шо дуьзи Иадиз журналистикехь волу, шен къоман а, мехкан а мел «лозучух» дог а лозуш, зорбанехь, телевиденехь, радиоохь оцу дерригенахь дуьззина ала дош а долуш, и ала а олуш. Тахана а цуьнан аз, хӀора дийнахь бохург санна, хеза вайна «Вайнах» радион эфирехь.

Нохчийн поэзина юкъа доккха дакъа диллина Кусаев Иадиза. «Амал», «Некъаш», «Цхьаалла», «Ламанан леча», «Баьстенан мохк», «Встреча в пути», «Строки, опаленные войной», кхин а, кхин а гуларш араевлла цуьнан. Нохчийн литературехь дукха бац поэзехь сонеташ олу жанр караерзийнарш – Иадиза пхий сонетийн кочар кхоьллина: «Нохчийн лаьмнаш», «Нохчийн латта», «Нохчийн къам», «Къа», «Безам». Ткъа Иадиза язйинчу стихаш тӀехь композиторша 100 сов мукъам баьккхина, ладогӀархоша езаш тӀеэцна эшарш хилла царехь, тахана а хеза вайна оцу эшарехь цхьаерш.

XIX-чу бешарера дуьйна тахханналц нохчашна юкъахь кхийна яздархой гулбеш, царехь болу хаамаш лохуш, талламан болх а беш, церан кхоллараллехь дош а олуш, цкъа дуьххъара шен гулбелла болх арахоьцуш, масех шарахь кхаа томехь «Нохчийн яздархой» («Писатели Чечни») киншка арахецна, цунахь а тоам ца беш, кхин а тӀехь болх а бина, цхьана томехь киншка йиллира Кусаевс ешархойн кхийле, цунахь уггар боккха кхаь нохчийн меттан, литературин хьехархошна а хуьлуш.

Юха тӀаьхий, хьалхий арайовлу: «Чечня: годы и люди» – Нохчийчоьхь бевзаш хиллачу къонахехь а, заманахь а очеркаш; «Говорит и показывает Грозный» – нохчийн радион а, телевиденин а истори; «Город Грозный: страницы истории (1818-2003 гг.)» Соьлжа-ГӀалин 185 шо юкъалоцуш истори; «Село Шуани: годы, люди, события» – автор дуьненчу ваьллачу, кхийначу юьртахь, оцу юьртара бевллачу нохчийн юкъараллехь бевзаш хиллачу а, болчу а нахахь.

Кхоллараллехь дан леринарш тахана а дукха ду Кусаев Иадизан. Коьрта сингаттам: «Ларор вацара-те...»

...ГӀалин урамехула машенахь вогуш ву хьо. ГӀашлойн некъахула каде вогу Иадиз го хьуна. Сацайо ахь машен:

– Схъавола, чухаа, ахь боххучу давуьгу хьо! – олу.

– ХӀан-хӀа, ца хуу. Когаша лелош ву со. Цкъа чухиьча, шолгӀа а луур ду, шолгӀа хиьча, марзлур ву, тӀаккха чохь виси а гена дац. Дела реза хуьлда, дагӀуо, некъ дика хуьлда!..

Мила тешар ву, тахана и кадечу, массо хӀуманна тӀехь тӀахъаьлла волу Кусаев Иадиз дуьненчу ваьлла 80 шо кхечи аьлча?!...

Нохчийн поэзехь, журналистикехь, мохкталларехь керла дош ала Дала могуш-маьрша дуккха а вахавойла хьо, Иадиз!

КУСАЕВ Иадиз

*Сонетийн кочарех дерг аьлча, цхьаь ду билгал даккха дезаи.
Ночийн маттахь нохчийн литературехь поэташа ерриге а кхойтта бен ца язйина уьш:
пхиь Юсунов Илмана, цхьацца – Арсанукаев Шайхис а, Гелагаев Сайд-Мохьмада а.
Кусаев Иадиза нохчийн литературехь ялх сонетийн кочар кхобллина.*

Арсанукаев Иабдулла,
литература таллархо

Дайн латта

1

Нохчийчоь – эзарнийн дендедайн ага,
Иаламо къагийна исбаьхьа сурт.
Ирсе ву со варна хьуна чохь ваха –
Сан дагна хьоме ю хЮра хьан юрт.

Дайн латта, да-нана вай хоржуш дац –
Дай наной беххачохь дуьнен чу довлу,
Цундела Даймахках ДегIаста олу,
Цундела цул хьоме цхьа а мохк бац.

ДегIаста ю вайна къежделла лаьмнаш,
Аренаш тIехь кхехка цкъа тов, цкъа ло,
Сольжа сьхьадогIу цкъа хьаьаш,

цкъа даьржаш,

Кхолламеьх лан дерриг – ирс я хало,
Дайн латта, ца кхийдош аьттонаш, даржаш,
Хьайн бераш Iамош, ахь йина само.

2

Хьайн бераш кхиош, ахь йина само,
Дайн латта, кIентех беш кьонахий майра,
Цкъа а къар бийр боцу ницкъ-бохамо,
Мехкарий кхиабеш тобалкхал тайна.

Дендайша лехаме кхиййра уьш,
Киртиг тIехЮьттича, кьийса, ца сетташ,
Дин хьовзош, нийсалла гIакхна топ етташ,
Ор чуьра ка боккхуш, латарехь зуьйш;

Дин тIера, чу кхевдий, йовлакх сьхьаоьцуш,
Езаре кховдадеш, цуьнга дог даха,
Буьйсанца кешнашка куйн билла вьодуш;

Иемара кегий нах кхаш, ирзош аха,
БIаьстенца гуотанан баьлчаш а льоьцуш,
Охана дан, бIов ян, хьеран тIулг ага.

3

Оханаш дан, хIиттош бIаьвнаш, тIулг ага,
Даьржарх а лаьмнашкаьх мостагIийн сур,
Ларьеш дайн очакхяхь сирла цIе яга,
ГIиттийта даим а кхерчара кIур.

Мьоттуш, шайн чот йоьчу говр - бергийн дур
Хезча, мохк багийча шаьш, кхерабелла,
Нохчийн нах къарлур бу, ловш хало, къелла,
Леш хуьлуш, шайга дIакховдор ду тур.

Амма вайн дендедайх уьш Iехабелла:
БIаьвнаш тIехь ягочу цIерийн кIуьро,
Хаам беш, мостагIна дуьхьал уьш бевлла.

Тешам луш, баьччанаш коьртехь гаро,
Цхьаь санна, гIиттина, Дала ницкъ белла,
МостагIех легта уьш, льохуш таро.

4

МостагIех легта уьш, льохуш таро, -
Мохк ларбан, хьан кIентий кийча бу хилла,

Къар ца беш мостагчун тоьпо, туьро,
Ца бухуш, лелорах ямартло, хИлла.

Ламанхойн чIагIонаш хилла ю БIаьвнаш,
ХIора а – ма-барра аьрзонан бен,
Шаш саннарш кхин йоцуш Кавказехь бен,
Онда шайн лард йолуш –
дайн къоьжа лаьмнаш.

Ницкъ эшча, лаьмнашка дIаихна нах,
КIотарш еш, паргIата баха, юкь яста,
Маьршачу дахарах луш беза мах.

Хьун хьоькхуш, даьхна кхаш-ирзош,
дуьйш БIаьста
Лардина, тIемашкахь сий ца деш лах,
Дайн латта, нохчочун еза ДегIаста.

5

Дайн латта, нохчочун еза ДегIаста,
Хьан дагахь ю хIор а вожначун цIе.
Бешершкахь ларбина Нашхахь яй цIаста,
Тайпанийн цIерш шена язйина тIе.

Бешершкахь ларийна чкъуре луш чкъуро,
Дендайша ца хеда очакхан зIе,
Кхоьल्लीна хилла нах шайн амалш зиэн
Я тIеман цIераша, я тIеман гIуро.

Бакъболчу нохчаша хецарна орам,
Пана мохк лерина ДегIаста шайн,
Цкъа а хилла бац, хир а бац кхерам,

Иехалур бац дешех, я детех кIайн,
ЦIахь хеташ мазал мерза хох, берам,
Хьоме ду хIоранна латта шен дайн.

6

Хьоме ду хIоранна латта шен дайн –
ХIор а лам, хIор а ахк, хIор а юрт, агIо.
Баьхна нах, хьешана луш хIусам шайн,
МостагIна махках еш болатан чIагIо.

Нохчийн нах хилла бу хьешана са
ДIадала кийча, луш оти чохь гIовла,

Де эшна волчунна орцах а бовла,
Ямартчу адамех лардан шайн цIа.

ДоттагIалла дезаш дукха шайн сил а,
Баз ца беш элий, ца беш нажжаз лай,
Нохчийн нах Бешерийн
йохаллехь хилла.

Бешершкахь ца хедаш тIаьхьенийн тай,
Тахнене кхаьчна, бакъдолчун бух билла,
Тоьшалла – Нашхара дайн кхерчан яй.

7

Тоьшалла – Нашхара дайн кхерчан яй –
Вайн къоман кхолламан тептар ша цIенна.
Цунна тIехь яздина йоза ца дай -
Лардина дендайша иза тIаьхьенна.

ТIаккха сьхакховдийна вайга ду и,
Хаййта мичхьара сьхабаьлла бу орам.
Бешерийн некъ бинчу
вайн нохчийн къоман,
Кавказехь доккханиг шел доцчу кхин.

Геннара сьха некъ беш вайн къам ду даьхна,
Пиллакхаш кхиадеш, кхечарах къаьста,
Хьомечу дайн лаьмнийн хIуо муьйлуш аьхна.

Массарца барт лехна, ондаллехь – БIаьста.
Тоьшалла ду иллеш дендайша даьхна,
Шоьнарчу наьртийн нох, мангал,
марс цIаьста.

8

Шоьнарчу наьртийн нох,
мангал, марс цIаьста,
ГIагI, тур дан говзанчаш хилла бу вайн,
Дарбанаш лелош, дог дархочун хьаста,
Рузма ян хьекьал а тоььна вайн дайн.

Муьлхха а гIуллакх дан
вайн нохчийн нах
Даим а, миччахь а хилла бу говза:
Диканехь оьздачу ойланца бовза,
Вон деьча, цецбаха шайн хьуьнарах.

Іамийна диканан хазаетар декъа,
Вонехъ дІахІитта, са кхоа ца деш,
Диканехъ – сакъера, вонехъ – ца текъа,

КІентий ахъ, латта, тешамен берш.
Кхиош хъайн къонахий, дуьненан меха,
Эрна ца летийна очакхийн цІерш.

9

Эрна ца летийна очакхийн цІерш,
Эрна ца хІиттийна Іаламан глаьпнаш –
МостагІна ламнашкахъ дуьхълонаш еш,
Эрна ца эгийна некъаш тІе пепнаш.

Эрна ца хІиттийна ягийна ярташ
Юха дІа, хийлаза денйина ахъ,
Эгначарна тІеман аренашкахъ
Эрна дац хІиттийна сийлаллин чарташ.

Эрна ца Іамийна вайн дендедай,
Къаноша хъекъалан Іаьршашка кхача,
Эрна ца техкийна наноша вай.

Дайн латта, дийна ю дахаран тача,
Эрна ца хиларна кхехкийна яй,
Дайн латта, ахъ,
кечбеш кІенташна кхача.

10

Дайн латта, ахъ, кечбеш кІенташна кхача,
Халкъана кхиййна бакъ къонахий,
Баха шайн дегнаш тІе ца юьллуш ача,
Даймехкан даим а сов доккхуш сий.

Бахийта, кхерамаш дІабевлча, хуьйцуш
Маьршачу куьйгашкахъ баьлчашца тур,
Бахийта синтеме кханене хуьйсусуш,
БІаьвнаш тІехъ орцанан кІур.

Бахийта массар а лорур нах хилла,
Дешан дай бу, аьлла, сий-пусар деш,
Дезаш хьо, дайн латта, дукха шайн сил а.

Уьш бен бац вайн къоман

іэсехъ хир берш,

Бахарна оьшуш гІум-есаллехъ хил а –
Масал ду Жабьмирзин,
Бийболтан цІерш.

11

Масал ду Жабьмирзин, Бийболтан цІерш,
ГІаролехъ лаьттинчийн вайн халкъан ирсан.
Бехаш бу хІинцаь, шайн сий-ларам беш,
Эвтархойн кІант Ахьмад,
Зайтан Шихмирза.

Вехар ву вайн іэсехъ хІор турпалхо,
Ца вицвеш нохчаша – догмайра Чега,
Зеламха, Байсангур, Гихин да Геха,
Ісмайлан Дуда, кІант Адин Сурхо

Шабьш кхайкха ца оьшуш, я дехарш дан,
Уьш бина бара шайн халкъана баца,
Бакъ болу къонахий ДегІастанан.

Кечбелла, эшначохъ букъ тІехъа лаца
Дайн латта, я кийча барт-машар бан,
Хада ца хадийта дахаран тача.

12

Хада ца хадийта дахаран тача,
Де эшна веанарг схъаьоьцуш тІе,
ГІо дина, латта луш,

доькьуш рицкъ-кхача,

Белхи бой, хІусам йой, латаеш цІе.

ТІаккха и дика дІа кхайкхадеш цуо,
Хи тІерачу тулгІеннийн байн гонаш санна,
Хабарш дІаса даьржаш, хезаш массарна,
Дайн лаьттан сий-ларам кхин а базбо.

Даим а шорлора доттагІийн гуо,
Хъакъ верг бен ца вазвеш,

ца бацош леш,

Массо а лорура нохчийн халкъо.

Хуььнаре хилла бу, маршо ларъеш,
Хъан кІентий, муьлхха а эшош хало,
Ма дукха эгна уьш, сил хьоме берш.

13

Ма дукха эгна уьш, сил хьоме берш,
 Хьан кІентий, хІолламаш кешнашкахь тийна.
 Ларйо вай церан цІерш, дозалла деш,
 Йовр йоцу цІерш а, сий деш, латийна.

Хьан кІентий... Даим а каде бу уьш,
 Де-дийне куьйгашца ДегІаста хазъеш,
 Шо-шаре цуьнан сий, ларам, яхь язъеш,
 Диканехь дог делош, халонехь зуьйш.

Ца довззал тахана хьо хийца делла,
 Дайн латта, йицїина неІаран мача,
 Дечкан нох бІешершкахь
    дендайшкахь лелла.

Дерриг до, дІайоккхуш шираллин ача,
 Ахь тахна, массаьрца йохье а даьлла,
 Сатуьйсуш дайн лаьмнийн
    сийлалле кхача.

14

Сатуьйсуш дайн лаьмнийн
    сийлалле кхача,
 Къух даьлла ца байта кханене некъ,
 Дайн латта, дерриг до, ирсан тІам лаца,
 Киртигаш тІехІиттарх ца боккхуш чІикъ..

Кхиййна тІаьхьенехь кьинхьегамалла,
 Илманан, хьекьалан ницкъ цунна луш,

Муьлхха гІуллакх дан хьуьнар долуш,
 Дендедайн гІиллакхийн ларъеш хазалла.

Кхиййна синхьаштийн бІаьвнаш а лоруш,
 Кьоналло керланиш йоттар лууш,
 Кхолларехь керл-керла кхиамаш бохуш.

Хир ду хьо, дайн латта, кхин а ницкъ болуш,
 Дерриг а дуьненахь ларар совдолуш, –
 И иштта хирг хилар суна ду гуш!

15

Нохчийчоь – эзарнийн дендедайн ага, –
 Хьайн бераш кхиош, ахь йина само,
 Охана дан, бІов ян, хьеран тІулг ага,
 МостагІ чух лата, цІе тесча тІамо.

Дайн латта – нохчочун еза ДегІаста, –
 Хьоме ду хІоранна латта шен дайн.
 Тохшалла – Нашхара тайпанийн яй,
 Шохнарчу наьртийн нох,
    мангал, марс цІаьста.

Эрна ца летийна очакхийн цІерш,
 Дайн латта, ахь кечбеш кІенташна кхача –
 Масал ду Жаьммирзин, Бийболтан цІерш.

Хада ца хадийта дахаран тача,
 Ма дукха эгна уьш, сел хьоме берш,
 Сатуьйсуш хьан лаьмнийн сийлалле кхача.

Абдулаев Лечин 65 шо

БЕКСУЛТАНОВ Муса

Лазам маърза

(Эссе)

Дагавогу регла кока санна, сийна-лаьржачу, цхьа чо дласабалаза нийсса белшаш тле хлутгучу ехачу месашца. Иштта тодина, дуьйсича санна, цхьана вастаца кьабста ши мекх а.

Юьхь-кха жима дара, амма нийса, классически олучех.

Бос – клайн. Баьрацкьоцкьам – лаьржа. Герачу деглаьхь.

Иза волчоьхь гловгла хуьлура, дешнаш дласа кегдар. Гитаран мерзаш.

Кьайллаха хуьйсу мехкарий а. Хетте а, массарна а юьстахо а кьабстара ша.

Суна хаьара, иза сайн ненахо вуйла.

Сан цуьнца озабезам бара, гергарло дацара.

Цуьнан амалш сайчех тера яра, – цхьаерш, ерриш-м ца хетара.

Иза дукха ира вара, сиха, верриг а айвелла, гьаьттина, дар-дацарна кечвелча санна.

Со хьобжучех вара, садетгачех, юха тлаьххье а – кхин некь ца бисича – ца ваьлла глоттучех.

Суна дуьйцура цунах лаьцна. Ас кхин тле а ца оьцура. Суна хаьара, тхойша дукха цхьатера вуйла, цундела вехха, геннара вовшашна тлекхача везий а, цул тлаьхьа цкъа а дласа ца вала.

Шераш длаьохура.

Со дуьхьхьара Мусас вигира иза волчу – Ахмадов Мусас. Иза сайх ларлуш санна хийтира суна (со шех а санна), дешнаш хоьржуш санна цо, ларамза воцуш ца хила, цхьа атта дош а аьлла.

Цо шена атто ян а ца йора, гантах букь горттийна а.

Суна иштта хала дара, стаг талла, мила ву хьажа, сайца вуста Геминчу, тлакхий бен тле ца лаца я воцуш санна, длататта.

Шераш кхин а девлира.

Суна цуьнан кыйлавалар шен сица дуйла хиира тIаккха, хьалха, жимчохь лелийна кеп – сехье кьовсар дуйла, обшучохь дехье а яккха.

Цкъа цхьана буса, иза волчохь (Маяковскийн поселкехь) тхо масех вара буйса йоккхуш.

Цара поэзех къамел долийра, искусствох.

Со кресло чохь охьа а хийна, сахиллалц Маркесан «Полковнике цхьамма а ца яздо» це йолу повесть йоьшуш Ийра.

Цо тхуна – хIусамден цIарах – сих-сиха йовха кофе юттура.

Наггахь шен стих а йоьшура.

Гитара а лекхира моьтту суна.

«Хьо мила ву-м ца хаьа суна, орамаш-м дика долчух тера ду хьан», – тидам бира ас, суо Iачуьра наггахь цхьацца юкьара забар а еш.

Суна тайра иза, цуьнца долу собар а.

Иза поэт вара, боккьал а болчу поэтех цхьаь.

Суна уьш дукха бевзинера, поэташ олуш берш, царех цхьаь лаха гIерташ. И цхьаь ца каравора.

Суна поэт мила ву ца хийнера я стихаш хIун ю а. Ас уьш дукха бешнера, эзарнах цхьаь виссалц, бIе эзар могIанах ши могIа а ца нислуш. Поэзи сан синан гIайгIа хилла гуттар а я деган хьегIамаш, аз доцучу ойланийн Iаьршех летта кьора ноташ. Суна поэзехь тийналла езна, синхаамах хьаьгна йолу, хазаллах цецйийлла, тIаккха шовкьах IаьIна- IаьIна, шен кийрахь ша иккхинарг.

ПОЭЗИ – гIенаш ду, синна самах гуш долу, цу синан лараш а юха, шен шерийн малхбузера азалле кхойкху аз, деган иэс, IиндагIаш а.

Мохь хIунда, бетта! Стенна оьшу и гIовгIа тIаккха, цхьа тийналла, тидамаш, ша-шеца ен ойланаш а:

Заманан эсарш тIеяхкарх,
Маж ца ло иэсан гIа-патар.
Тоьа-кха иэсан га тахка
БIаьрнегIар тоьхна гIар-тата.

Маржа! Диц ца ло-кх шерийн гIенаш, цхьанхьа-м цхьа аз хезча я кхечух кхетта архь, я мархийн зарзьялар хIетахьлерчу бустамашца.

Даг тIера матта тIе кхаччалц
Некъ бича сан дешан канахь
Оццул бен ца дуьсу и –
Сан дагна лиьнарг хьоь ала.
Матта тIехь сеца ца дезаш,
Нийсса хьан дага тIе гIойла
Карийна елара и –
Хьоь кхийда сан деган ойла.

Муха ала-кх кхин даггара, дог нахала ца доккхуш, ца везарш ца кхардалла, дІакхеттала цунна цхъанна! Шинна къайле еза ма ю, Дела теш хІотталла. Я шиннах а хІун до, цхъаъ ша а тоъар хилча! Сан сица дерг соьца ма ду, сан вахарца, гІенашца, сан къайленна къайле хилла, сан шерийн зовкх-хъегам а.

Хьо стенна тІехъ болх беш ву аьлла, ас цкъа шега хаьттича: – Сайна тІехъ, – хезира суна кху стихийн авторера.

Кхин хІун жоп лур дара цо, ша-шен ца кхиййча, стаг кхуьуш воцчу махкахъ, мохк хилча, пачхьалкх а йоцуш, пачхьалкх хилча – мохк а. Юха ший а хилча а, дош-дош долу – кьонахий а:

ДІагІон дерг дІахеца кийча
Хилар а бу-кха цхъа кечам,–
«Хьо марша гІойла-кха!» – аьлла,
ДІадоьдург дІахъажо Іаьмма...

ДІадоьдург – дІахеццала, шен доцург ца леххала, шех бала ца хилийта, дІа юьстах вала доьналла долу кьонаха нагахъ бен я цхъа а ца висича кху лаьттахъ:

Къамелде вай нана, Нохчийчохъ,
Ламаз карахъ дуьхъ-дуьхьал а дерзий.
Къамелде вай, Далла хазар дехий,
Сих а ца луш, гІийла, тийна, мерза...

бохуш, шен махках я ша-шеца цхъа даггара дагавийла!

Сайна мел хетарг, я мел дезнарг, я хІинц-хІинца хеталуш, меттабуьххьехъ сецнарг, сайн кху могІанашна схъакарийча: «Ва Мархъаба! Марша ва-кха хьо, поэт!» – аьлла, мор гІаттош дуьхьала вада, дог Іаббалц бІаьра хъежа, цуьнан сица са дузуш, дог дагах кхетар лиьча, кхин хІун кхаъ хилабезар-кх сан цхьаллехъ даьхначу синна! Кьонахий буьйцучохъ сан дагна гилгаш дийлича, ойла стамьелча, бІаьрса къаьгча, суо воцург хила гІерташ, гурахъ са чІагІделча сан!

Эйт! Яма дуьне хьо! Хьо-м кьонахашца даа дезарий! Кхетар вац-кх вайн ойланех ша кьонаха ца хилларг я кьонахийн кхерч ларбеш, неІсагІа ца кхаьбнарг а!

Заманаш хийцало-кх чІога, цу заманца – кьонахий а. ХІора а дІавоьдучуьнца дІадоьду-кх цуьнан изс, цуьнца хилларг, девзинарг, кхин юха ца догІудерг а. Ма дукха дІаихна-кх уьш, вон а, дика а, масалла хуьлуш, ца хуьлуш; лар йоцуш, лар туьлуш; шен коьрта мах дуьне долчу кьонахийн сий дІакхехъа тІаьхье а йоцуш...

...Дукха хан еца со дуьненчохъ воцу,
«Хир ду», сайн лаамна ас хъарамдина.
Цул тІаьхъа хІун бен ду – деха я доца?
Цул тІаьхъа хІун бен ду и вон и дика?...

бохуш, шаш вовшашца дагабийлла, дуьненан архаш дІа а хецна, цхъана сийна, цхъана йохъанна, цхъана денна (заманаш оьрг беш) цхъа цхьалха баьхначу заманан кьонахийн...

Хала ду-кх церан лорах эхь хета, церан ойлайича – цийвала. Хала ду-кх церан бустамашца ваха, церан цхьа де дуьззина лан а:

Бѡѡрг белхахь,
 дог кхаьрдар долуш,
 Ца белхахь,
 дог эккхар долуш,
 Кхин агЮ боцуш дог товжа,
 Ма кхаж бу-кх вайн баьлларг тховса...

– бохуйтуш хьобга хьайга, хьайн ойлане, кхетаме, хІара дерриг а хууш, гуш, дагарадийца да а воцуш:

Хьобхан гЮдан парду санна,
 Юткъло цкъацкъа деган ойла.
 Некъахочун беза сардам
 бахча санна, къахьло Гойла... бохуш, шен ойланийн уьйриг луй-
 стуш, ша-шеца дІа Іаддалар.

* * *

Бокх-боккха мох цІера баьлла,
 Церан бѡѡргъІуналлех даьлла
 Жима бер, хІай, механ хІуо,
 Хьайн ма-ттов лела-кх хьо...

Цуьнан тидам а муха бо! Иза дага а хьанна деьна, механ хІуо жима бер лара, цуьнан амалш шеца юста, дех-ненах «КІелхьара» ваьлла, цкъа мацах маьрша хилла зама...

Луларчу ярташкахь жІаьлийн
 ГІалх хаззал тийна ю буьйса.
 Моттало хІара юрт яьлла
 ДІаяхна, со цхьа а вуьсуш.

Мел ихна-кх уьш дІа, юрт хьовха, хІара дуьне а, дегІ а дуьтуш, доьду са а, са дуьтуш – ойла...

ГІедеа цаьпцалгийн екар
 Схьакхийти бутт.
 Баьццарниг дешийла хьекхош,
 Кечло гІа-буц.
 Сан дагна уггаре экам –
 Суьйренан сахьт.
 Сан дог а цаьпцалгах дека,
 ...Са кхета схьа...

Хъанна ца хетта суьйре иштта, хъенан синош ца кхетта тлаккха буйсанна схъа бетгасах, де-халбат чекхдолуш, буйсанна дЮ-о Ёаршашца лела, аре къовса, стигала дийла, хЮрдашка хъежа, лам талла, синан Ёаьргашца доцург ган, деган ойланца цера цІа лохуш...

Суна поэзехь – поэзи еза, сайна ца гург – гойтуш йолу, сайна моьттург – дуйцуш йолу, суна ваха гЮ деш, сан Ёаьрса серла доккхург.

Сан къамел Лечин поэзех дара, Абдулаев Лечин ойланех, сайн сине кхаь бохуш, Далла хастам балла со дахарх хъагийначу цхъана масех вастах.

Поэт вовза ца оьшу, иза мила ву хаа гІерта а.

Дешнийн да хъашт вац и дешнаш хьох хилча, хьо ала мел гІиртинарг (хьо хьегнарг, хъаьгнарг ахь хъайн сих айхъа аьлча санна) хъан Ёаьргашна схъагича.

Хьуна хЮн ло цхъана цІаро я стеган амато, цуьнан денон терахъаша а? Лорка аларх, я Фрост, я Сулима пайхамар, «эшарийн эшарехь» дуйцушдерг хъан са хилча, хъан дагах хъаьрча безам, сатийсам, къастар а.

Абдулаев Леча богемни поэт вац я тусовкин а, трубинни-м – муххале а.

Леча цхъа ша ву аьлла хета кхечарна жимма юьстахуо лавтташ, я хетар а доцуш – ву-кх. Цуьнан аз а ду иштта геннара, мел-меллаша, тийна хезаш, тІекхъачна даьлча – чІагІ а луш.

Цуьнан поэзи цкъацкъа шерра ца екаш санна а хета, вайна йовза Ёемина рифма йоцуш санна.

Цигахь кхин рифма ю – ойланийн – дешдекъан рифма а йоцуш (иза а ю хьуна еша хиъча) ритман, тактан, блокийн рифма.

Лечин поэзехь дешархо дош девзаш хила веза, дешан маьІна хууш, дош дакъошка декъа а.

ХЮра а дешан шен-шен бу чам, декар, иштта ду дош хазар а.

Боккъал а волчу поэтан поэзи са кІамдеш хуьлу, тем бойуш, юха цуьнца цхъаьна – синтеме а.

Хъан Ёаьрсина гучул а доккха ду дуйне, арц ломаца бустуш хуьлу, оила – Ёаьршашца.

Суна Лечин поэзехь хЮрда тІехула лела айсберг го, бухахь иза кхин а йоккха юйла а хууш.

Поэт шен поэзил а шуьйра, лекха, воккха хила вогЮ, вайна гушдерг мискъа-лазаррат бен а доцуш.

Вай йоьшург цхъа стих ю, авторан цхъа оила, эз-эзар тІаьхъа а йолуш.

Ша вайна гайтинарг бен кхин хЮма доцчух поэт ца хуьлу. Поэт цхъаьнцце а вуста ца ло – бакъволу поэт вуьйцу ас, – цо алаза тІаьхъадитиначуьнца бен, цо кхин дош ца аьлলেখь а.

Суна Леча царех хета.

Поэзин урд – са ду (лозунгаш яц я пирамидаш), хІинца а таллаза, мила я муха ву ца хуучу стеган са, оила я цуьнан синхаамаш. Иза цуьнан доІа ду, цуьнан ламаз, куьзгана чохь сурт санна, Ёаьршашка оьхъна амат.

Лечас охкург а ду и са, шен са, цуьнца – вайн синош а. Иза поэтан коьрта декхар ду, ша боккъал а поэт велахь, рифмаш нисъберг а воцуш:

Хума дац Ёаьргашна ирча,
 Дог делахь, дерриге дезаш,
 Малх санна, схьакхета кийчча,
 Малх санна, чубуза реза.

Цхьа дика гИллакх долчу стеган кхин а ца хила йиш яц гИллакхаш, шен дагахь кхобуш хилла а. Цхьа дика ша ца лела.

Лечин поэзехь масех стих ю программни олучех: «Нийсонца нисдала гПертий», «Къамелде вай,нана Нохчийчоь», «Толамхо», «ТуйтмIаьжгаш», «Схьа мел вогIург – тайна», «Кху дуьненна ма дага а боьхна-кх» бохурш а, иштта а кхин а, Мамакаев Мохьмадан а, Сулеймановн а, Арсанукаевн а халкъана езаелла: «Даймехкан косташ», «Шуьнехь дош», «Ненан мотт» а саннарш.

Дуьненан поэзин даржехь йилла мах болуш «Маьлхан каш» цIе йолу поэма а я хIора стих а цхьаьна.

Кху стихашкахь дерриг а ду: халкъ а, иэс а, мохк а, царна юккъехь гушволу илланча ша а, цу дерригенна а цхьаь бен воцу Iу хилла, шен дерзинчу эхьаца, ка йоцчу декхарца, цхьалхачу орцанца ша-шега кхойкхуш волу, юха вайга – массаьрга а...

Поэташ-м дукха бу, яздийраш а бу шортта, илланча ву-кх шира хьаша, – наггахь бен ца кхочуш. Наггахьверг – наггахь вогу, бешарахь цхьаь я шиь. Наггахьчех ву Леча а.

Суна поэташ кIезиг бевза. Ас илланче сатийсина, шен мукъамца вогIучуьнга, цу мукъамна дош а дохбуш, шен кийрара даьккхина дош. Суна дош деза, дешан аз, цу дашах болу мукъам а. Дош яздейша, деккъа цIена дош, цхьа маьрза лазам бохьург, сан къинош дайдийриг, суна сайца цхьаь виса лууш, суна суо вицвойту дош:

Беттасих дIакхетта са,
 Полланах хьан юьхь тIе хиьча.

* * *

Логехь хаьдда туйтеш санна,
 Лаьттах кхийти тIадамаш...

* * *

ДIо стиглан логехь лаг-жайна,
 –Дато бутт хьоь хьоьжуш тийна...

* * *

...ЦIийелла малхбузе молланах кхойкхуш,
 Парз хуьлий, хIуьтту хьо бераллин кетIа.

* * *

...Хи эца хьо юхаяле
 Со къона къанвала кхии...

* * *

Декъала хуьлда-кх хаза ойла, – ала лаьа суна Лечин поэзи евзаш, – цу ойланна хьегамаш а, цара кхуллу лазам а маьрза, цу лазаман аьхна чевнаш а, хьан сино лехна хилларш, ца тоььнарш, эшнарш...

P.S. Шераш боккъал а дадахара. Уьш дукха дара, ткъа а, ткъе итт а: тхо дев-
заш долу, дезаш. Ца гуш санна дахара, баьстенашца хазлуш, юха гуьйренца
чана дуьйлуш.

Леча дикка къежвелла, месаш-м шаьш хилларш ю.

ХIетахь хилларг ша а ву, иштта къовлавелла, гIоьртина.

– Тпаккха? – хотту цо.

Ас белшаш саттайо.

Иза меллаша велало, ша-шена санна, юха суна, геннара схьа баьра а хьожуш.

– Кофе йотта ас? – олу цо.

– Йоттахь, Леча, – со а велало.

Шераш а ду дашершаш, иштта меллаша, ца гуш санна. Корах хьаьжча суьй-
ре ю, анайистехь – алла мархаш, дикка лахьелла стигал а къаьста.

Цхьанхьа-м цхьа олхазар дека.

Аз цIена хуьлу, гуш санна хезаш, кхийс-кхийсалуш, лелхаш,

баьршехь дола чIехкаш санна.

Суна Лечин стих дагаоьккху:

...Олхазарийн шакарийн кегий тIулгаш

Деттало боганах, и бога декош.

Суьйре маьрклажене йоьрзу, юха – буьйсане, кIарулла баьржачу. Олхазарш-м
тпаккха а дека, дуьххьара де кхуллуш санна, шаьш хIетахь санна, шаьш хIетахь,
юьхь йолош, азаллехь ма деккара.

АБДУЛАЕВ Леча

Ойланаш, ойланаш

Ирс-бларлаг

Тхов тЕхь жайна долу кибирчиг. КИайн кира тоьхна лоха ца. Сийна басар хьабкхна гIурашца кьовлу «неIарш» йолу кораш. Еха учи. Юьйцина керт. УьйтIахь бай. Акказин патарш цIийзош хьобкху дуткьа, ира мехаш. Когех эха Iемина кIохцалш. Iуьйрачу когийн нана пIелгаш дIадеттадала Iемина урам-некьийн йистошкара коьллаш хьекхна бухайисна юьхкаш. ПIера хIума ятIо дIайоблла юьйчинчу кертийн хьокхий. Шишша цхьабна йоккхуш, хазчу жимчу йобIан лергех окхийта цIийлуш хилла баьллаш. Шуьга, берашка, кегийчу кIенташка, шех бустамашший, шаьлтий-добхкий дайта кхуьуш хилла сугIа. ГIундалгIийн куллах маса «дин» балун хан. И текхош, гIиттийна некьан чан.

Кьаршкьули хIара ю,
 ДогIа дайта, Дела.
 ХIай-вай, кIентий,
 Даьттан чохь йобкаш, –
 олий, догIа «доуьйтуш»...

Малх, малх хьажийта,
 Кьийган бIаьрг балийта,
 Хьозан хье кхехкийта,
 Дехкан корта лазийта,
 Жуьгтийн молла валийта, –
 олий, малх «хьожуьйтуш»...
 Комарш а юий, лийча вьоьдуш.

ЦIа вирзича а, чу верза цакхетар, ткьа эххар а чу вирзича, цу хьайн даккхийчу гIуллакхашна гIаролехь лаьттина, когаш Iуьйра дийнахь сарралц царна хьабдий-веддий лелла, дукха чIогIа хIоттарна, генарчу некьо гIелвина динахь волушшехь набкхета динбери санна, дIатаьIинчохь, хьеначу набаро хьо лацар. Оцу хенан:

«ХьалагIатта, куьг-ког дилий, вижа, хIума яий, вижа!» – бохуш, нанас хьо меттахваьхна и набарх долчун а, самах долчун а шеддаш хуьлу, шеддаш хеда мIаьргонаш...

Дилинчу милт йолчу чиркхан шишанахь санна, серладаьллачу цхьана бIаьстенан дийнахь ненан кучах тасавелла воьгу хьо, хьайн ойла шайна уллешха яьлла яхначу лулахойн кхеначу йобIан дашочу кIажаршна тIаьхьа яьлла хIунда яха, ца кхетта хан...

Ахь хIетахь ирсан ойла ца йора.
 Хьуна хIетахь, «ирс» боху дош дуй а ца хьара.

1993 ш.

Иза а – изза

Цхъана билгалчу барамашкахь долу хIумий бен дац даго далхориг.
Барам тIехбаьларг даге ца дийцало, ца далхало.
Сийна цIе шех хьалакхарстийна хьал ца далхало.
Кийра було ша биллина хьал а ца далхало цул башха.
Ма-дарра аьлча, даго гуттар а далхориш моьнаш ду, моьнаш хьовза
дуьйладаллалц, лебен мотт бицлуш, алхха лаза бен ца хаьа цунна.

Лозу иза.

Лозушшехь, и лазам а боцуш, цхьа кхидерг, хIинцца шегахь долчу хьолана
аьттехь а доцург, дийца-м тарло цо.

Яхьеллачу боданечу буьйсанна – маьлхан дешийлахь гIотточу чилхьеса
Iуьйренан исбахьалла...

я маьлхан чилхьеса Iуьйранна (я дийнахь) – садукьаме яхьеллачу буьйсанан
буто йозалла, хало...

...Суна хьо бIаьргаян ца еза!

ТIаккха хIунда лаьа, цкъа а ца аьллачу эсалчу дешнашца сайна хьо мел
чIога дукхаеза ала?..

Аьлча а, безам а, цабезам а цхьаь ду, цкъа а цхьанаэшшарехь, цхьаь хилла
лаьтташ а доцуш...

Цкъа безам хуьлуш шех, юха цабезам хуьлуш, деха деган хьал.

Суна хьо езар я цаезар а ду-кх тIаккха цхьаь.

Цкъа ишта олу, тIаккха – вуьшта.

Ший а бакь а долуш, хIетте а ший а харц а долуш.

ТIаккха а хIумма а харц а доцуш...

«Суна хьо еза! – боху ас хIинцца хьобга. – Суна хьо хьерехиллал дукхаеза!..»

Суна чIога атта ду хIинцца хьобга иштта ала, хIунда аьлча суна хьо бIаьргаян
ца еза.

«Суна хьо бIаьргаян ца еза!» – и дош, цкъа мацца а хьерехиллал хьо дукхаеза
деган хьал юхадагIахь, цу хьолехь хьобга ала дуьту ас ...

Гиллакх

Хьайн керта вуо-дика кхаьчча, кхайкхяхь бен вогIун воцург ца веьча, вас
хир елахь, халахетар делахь, ахь цуьнга кхойкхийла-кх.

Ца кхайкхича, цавеьнарг, ца веьнера аьлла, нахала ма воккхийла-кх, хьо а
нахала ма волийла-кх.

Кхайкхича а, цавеьнарг юха а, иза ца веьнера аьлла, хьахор велахь, ма
кхойкхийла-кх.

Дехна даьккхина гIиллакх гIиллакх дац.

Амма гиллакх дац, гиллакхе а дац сагина, совгIатна гиллакх дехар а.

Гиллакхан метта леларг а гиллакх дац.

Гиллакхан шена хьалхара хьажош хьадалча, геланча хуьлуш вац.

Гиллакх дIа а ша лела, схьа а ша лела.

Дуьхь-дуьхьалкхетча, куьйгаш лоцу цара, мар-маракхета.

Шен дика-вуоне нехан гиллакх кхачаре хьоьжуш Iачу гиллакхо деьнарг
марахьарчадо, ца догIуш диснарг, хиьна хир дац, цхьаь хилла, дисна хир ду
олий, бехказадоккху, бехказа дуьту.

Декъалхуьлда-кх гиллакх!

Амма гуттар а ца хуьлчу даьлча, гиллакхе доцуш ца лелчахьана, дерриге а
ду гиллакх.

Массо хIума а ду гиллакхе, хIора а ву вуьззина гиллакхан да...

Гиллакхе доцург мукъне а ца лелийчахьана...

1999 и.

Ши йоза

Бамбин кIайн кехат, заIпаран шекъа, гIезан пиэлаг...

БIаьргашна яйна, куьйго зийна йозанан коьчалш.

ЭхI, ма гена ваьлла йозанан пхьар, ойланан охIла, хьекъалан да!

Къоламан метта компьютер...

цкъацкъа – коьртана метта а.

Йозанан гIирс тобелла.

И гIирс хилча тоьа, хIума дIаяздан, зорбане даккха.

ДIаяздо, зорбатуху догIу-доьдучун, хилла-лелачун, долчу-доцчун – массо
хIуманан мах хедош.

Мотт а бу гIирс, адаман маргIал мотт.

Хабар а ду йоза, матто ден аьзнийн йоза, адаман персица дIадоьшуш.

Маттера лергашка, лергашкара – юха а матте...

Даьржа дийцарш, хабарш.

Хабарш-эладитанаш...

Хабарш-бухтанаш...

Хабарш-гIийбаташ...

Цу дийцарийн а ю иштта цхьацца шайн жанраш.

Тольпо цхьаь вийна, матто – цхьайтта...

Мотт – и герз а ду.

Йозанца я барта (аьзнийн, эшаран йозанца) адамаша вовшех тептарш яздо.

– Хьажахьа!..

– ЛадогIахьа!..

– Хьенеха хIун аьллий?!.

– Минеха хIун диний?!.

Денна дузу и тептарш, стамдо.

Дукхяхьолахь, хьалхарчу агIонийн чулацаман Iаьнарехь, хьунехь язйо тIаьхьа тIейогIурш.

Иштга це туьллу...

Иштга це йобду...

Стаг шашь язdechу «тептаран» хIонера, Iаьнарера вала воьлча, нах реза ца хуьлу. Царна иза ца деза. Уьш ца кхета, иза ишта хила муха тарлуш ду.

– Хьажахьа кхуьнга...

селхана кьелла «кьикь» бохуш Iийначу!..

селхана кьаьркьа муьйллуш леллачу!..

Селхана...

Селхана...

Уой, селхана а вайна хеттарг, вай вийцинарг ца хилла хила а там бай хIара-м аьлла, шашь хьалха тиллинчу цIара тIера, шашь хьалха хадийначу меха тIера юхабовла ца туьгу, цкьа шашь дина «йозанаш» нисдан ца гIурту. Цул а ша ма-дарра (я тхуна ма-хетта!), дукхяхьолахь, шайна хила ма лаьара диса дерриге а...

Шен бIаьргаш бехкедечул, нехан сибаташ галдевлла, сакхте, айпе ган атта ду.

Амма цхьана а ден дан хIума ца хуьлу адаман оьмаран тептаран тIаьххьарчу агIонна.

Адаман оьмаран тептаран тIаьххьарчу агIон тIехь шайна хета зил бан гIорасиз хуьлу нехан мотт а, йозанан гIирс а.

Хетачарний, моьттучарний тIетовжа меттиг ца буьту ДЕРГ дукха бIаьрла схьаIоттаро.

Нах цецбовлу.

Аларе я йозане дерзо бегIийла доцу цецдовлар хуьлу и.

«Ванах, хIара муха нисло, хIара ишта дика ма вацара (ма яцара)!» – муха бохур ду цу дийнахь?..

И тIаьххьара де (я буьйса), стеган, адаман дIадерзаран, дIакхалхаран, ша дуьненахь новкьа мел хиллачеран новкьара дIадаларан мIаьрго, лимхьат, Кхоьллинчун Кхелан хьалхарчу могIанан хьалхара дош, хьаьрк, Дуьненан тIаьххьарий, Эхартан хьалхарий ши агIо хотталун шу, тIаьхьабуьсучийн, Дуьненца дуьстина, нисдина, я, Эхартан хьакь девзина, цхьа хьаьрк хийца йиш

йоцу бакъ (я ДЕРГ).

И ДЕРГ ма-дарра ду аьлла, мукIарлодар бен тIаьхьабубьсчийн дийца хIума доцу, хадо мах боцу, даккха гIерта маьIна доцу хилам.

Адамийн хетарш, моьттурш совций, тийналла хIутту лимхьат, мIаьрго. Кхоблличо (Веза-Лекха ву Иза) Йоза бамбин кехата тIехь, заIпаран шекъанца дашош, гIезан пиэлагца деш цахиларан бIаьрла, дурсъаьлла билгало.

Цуьнан (СТ)I Кехат кхин кехат хиларан, Цуьнан (СТ) Шекъа кхин шекъа хиларан хаам. Цуьнан (СТ) Йоза...

Аьлча а, Веза-Лекхачу АллахIан Йоза-Къадаран хьокъехь хоьттуш хазахь, хьайн мотт сацабелахь аьлла, муьма нахе болу хьехам бевзарг цу новкъа кхин дIагIертар вац.

Амма хастам бийр бу...

Хастам бийр бу Веза-Лекхачу АллахIан Йоза тIеяздийриггий, адамийн йоза тIеяздийриггий цхьатайпа кехат цахиларна...

Хастам бийр бу, Веза-Лекхачу АллахIа Йоза яздийриггий, адамо йоза яздийриггий шекъа а цхьатайпа цахиларна...

Хастам бийр бу хастам бина цаваллал, Веза-Лекхачу АллахIан Къинхетаммий, адаман къинхетаммий, тIаккха Веза-Лекхачу АллахIан Кхеллий, адаман кхеллий цхьаь ца хиларна...

Хастам бийр хастам бина ца валлал, хастам бина вала цахаьал...

РамадIан баттахь, пIераскан дийнахь цуьнан кхалхар дукха атта хилира.

–Декъалхили-кх, декъалхиларан кхо билгало йолуш, –элира хуучех цхьамма.

Хуучуьнгара хиьна ХУУРГ дара иза, хетаршший, моттаршший ХУУЧУННА некъ буьтучу лимхьатехь аьлла...

Ткъа хетаршна хетарехь, моттаршна моттарехь, иза ишта хуьлийла дацара.

2000 ш.

Бакъ а, бакъ а

Ша-шех долчу бакъдолчун мохь ишта беца а бац, цу бакъдолчунна, цкъа хьалха и бакъдерг довза хьекъал а хилла, даредан, мукIарлодан, къера хила доьналла, деган гIора тоьъчахьана.

И бакъдерг хьан боккъал а бакъ, боккъал а нийса делахь а, цунна тесна а архаш хила еза.

Дуьрста а новкъа хир яц, гаьллашца – дуьрста.

Цу бакъдолчунна шен хан а, шен меттиг а хайита оьшу урх а, дуьрста а, дуьрстанца – гаьллаш а.

Ткъа шен билггал меттиг а, шен билггал хан а ца хуу бакъ иштта бакъ а дуй, хьовх?!

Урхалла доцу бакъ шен некъ хууш хирий, хьовх?!

Шен кьилба ларо хууш хирий техьа иза?!

Чай марздо бохуш, туьха туьйсучохь чайне туьха харцлер дац, туьха туьйсу куьг ду харцлуйриг.

Боккьал а долу бакь, дуьззина бакь – и бакь ша а, и бакь керахь долу куьг а бакь хилар ду.

Нис ма ло бакьдолчо бакьдолчунна некь бита безаш меттиг а.

«Иза бакь делахь а, со а ма ду бакь, ас хIунда буьту цунна некь!» – аьлла, ши бакь чуччугIоьртинчохь некь буьтуш юхадаьлла бакь эвлаяалла долуш хиларан шеко яц.

Дуьненан хьесапашна, дуьнененехьа девлладу дегнийн хетаршна тIехкIедалла, тIехьэсалалла, кхин а дуьззина аьлча, осалалла (!) хета там-м бу и.

– ХIай хетарш-яI-кх! Хийла бакь шен амалах дохийна хетарш дай шу-м!

Хетарш ца гал бIарзбала безара-кх боккьал а бакь лобху бIаьргаш...

Цу хетаршана везара-кх кьарвала...

Мотт ца керчаш виса везара-кх царна...

Цу хетаршка, моттаршка ца кхийда, га, патар доцу гIад дойна гуьйриг хила хIотта везара-кх уьш лелачу новкъахь...

Везара-кх, цу хетарша, моттарша, дагон дорс дина, кхе туьллур велахь а!..

2003 ш.

Сирла ИндагIаш

Массо хенахь а дика хуьлу диканаш дукха доцчух тера ду дуьненан. Делккьалц бен хан йоцу хIума делкьал тIаьхьа шен меттехь цахилар хаалуш хуьлу.

Кьоналлина лерина дерг кьоналлица чекхдаларан шен нийса хьукма ду. Воккхаллин я кьеналлин декъа тIе даьлча, жималлах диснарг, жималлица кхачадала цакхийнарг беламе долу.

– ХIай, сан дог! – бохуш, хийла дас далхийна и.

– ХIай, сан дог, IадъIахьара хьо:
жимчакх санна, хьо деттадаларх,
жимчакхлераниг ша вацара-кх!..

Дайна доттагIаллаш...

Шелбелла безамаш...

Цхьа ИндагIаш дуьсу.

Сирла ИндагIаш.

Малх кхетгачу дийнахь маьлхан серло дIо-о цхьамма хьежочу куьзганан экъанахь кхин а сирла, кхин а бIаьрла хуьлу-кх.

Цунах тера.
 Дайначу доттагIаллийн,
 ширбеллачу безамийн
 сирла,
 нуьре
 ИндагIаш.

Сирла, нуьре,
 хIетте а – ИндагIаш!
 Деккъя цхъя ИндагIаш!..

Ма корта б́ар, тиларчувахар дара-кх, шена тоьхна хан йолу хIума шена тоьхначу хенаца чекхдаларна, дегабаамашка вийла гIертар!..

Жайна долочу агIонаш тIехь дерг жайнин юккьерачу я и дерзочу агIонаш тIехь кароре догдахар!..

ТIаьхьало йоцуш ду лехар а...
 Iеса ду и каро лаар а алхха...

2012 и

Адамаш-куьзганаш

Вай ваьшка кхечийн бIаьргашкахула хьюьйсу,
 ваьшна гург цхьяь долуш, кхечийн бIаьргашкахула вайна вешан гун суьрташ эзарнаш долуш.

Оцу нехан бIаьргаш чохь хIуьтгучу эзарнаш суьрташа цкъя а цхьяь хила а ца дуьту вайна куьзган чохь гун вешан и цхья сурт.

Цхьаннан бIаьргашкахула хьяьжча, хьуна и хьайн сурт хьайна долучул тоьлашха, товш хета.

Кхечун бIаьргашкахула хьяьжча, – мелхо а эшна, эрчадаьлла карадо.

Стагца Iаь я́р а я ца́яр а иза хила там беца – цуьнан бIаьргашкахула хьяьжча, хьуна гун хью хьайна т́ар я ца́т́ар.

И сурт хьайна товчохь хьан саца дог догIу...

Ца тов меттиг йита дог догIу.

Тоьшийла дуй, цхьанна ша везаш, шена иза ца везачу я, шена цхьяь везаш, цунна ша ца везачу хьолах?

ХIан-хIа!

Шена цхьяь везар – иза, цуьнан бIаьргашкахула хьяьжна гун ша а шена везар, т́ан мукъне а т́ар хила деза.

Ткъя шена цхьяь цавезар цуьнан бIаьргашкахула хьяьжна гун ша шена цавезар ду...

Эша а цаэшар...

Суна иза, аьлча а, хьан бIаьргашкахула хьяьжна гун суо ца веза, тан а ца тов. ТIаккха хьуна иза тов бохучух а ца теша со...

1997 и

Зиэдeллaрг

Муьлш хилла уьш?..
 Дуьненан муьлхачу маьПера?..
 Муьлха мотт буйцучу нахах?..
 Цхьанна лаятта эчиг схьакъасто хайитина Веза-Лекхчу АллахIа...
 Вукхун иза цIаре лаца хьекъал кхачийтина...
 Кхечунна цо кеп оьцуш хилар хаадалиитина.
 Ткъа хаадалар хаттаре доьрзу.
 Хаттаро зиэрна тIе валаво.
 Зиэро кароре кхачаво.
 Карийначух хаар хуьлу...

Цу новкъахь цхьаь ву хIара: эзарнаш я эзар эзарнаш шераш хьалха, тIулган дагарца хадийна, генех цIанбеш, чIанабаьккхина, юьххьехь ирбина хьокха дерриге а ниIмат шех схьадолучу лаятта охьатухий, юха иза хьалабаьккхича, баьлла кIаг тергалбой, цо дуьххьара ойлайо: кхузара латта стенга дахна?

Декъалхила-кх иза – и дуьххьара хьокха охьатоьхна, лаятта кIаг баьккхинарг, юха и сурт тергалдина: «Кхузара латта стенга дахна?» – аьлла, хаьттинарг!

Декъал хила-кх вуйш а!..
 Цхьаерг ирх йоьгIна, кхиерг цу тIе пурх йиллина, тхов-кхало йинарг!..
 ГIов бина, цу тIехь гар (кор) дитнарг!..
 Кхеран чохь (кхерч) аьгна, цу чохь цIе латийнарг!..
 НаьI (неI) оьллина, кхерчан йовхо чуерзийнарг!..
 Коч-мача тегна, адаме тIе-кога дохийтинарг!..
 Кад-Iайг дина, адаман даар-малар атта динарг!..

Декъалхила дуьненна цIерш йовзаза, дуьнено сийлахь цIерш тахказа баькхина-бахна, шайн хьекъалечу масалшкахь, гIуллакхашкахь баха бисна кху Латта цIе йолчу сайратан дуьххьарлера и хьекъалчаш, хьикматчаш, и... бакь болу академикаш!..

Ирбина хьокха лаятта охьатоьхна, цо баьккхина кIаг тергалбина: «Кхузара латта стенга дахна?» – аьлла, хаьттинарг – бокъал а цо ца биллина тIаккха дуьненан Илманан бух бутгучохь дуьххьарлера чхар?..

Аьлча а, хьекъалан юьхьиг яц, ткъа, и хаттар?..
 Хаттаро ца йоккху ойла сама?..
 Ойлано ца валаво зиэрна тIе?..
 Зиэро ца вуьгу хьесап тIе?..
 Хьесапан жамI дац хаар?..

Декъалхила-кх тIаккха дуьххьарлера йилбазалла доцу и хаттар!..

Декъалхила-кх дозанаш ца детта ойла!..

Техдериг а, дуьсург а

Эрна арахь, ца кхета техьа, ца кхочу техьа бохуш, ахь дукха ладегІна, кхетар ю, кхочур ю ала меттиг боцуш, хІетте а ца кхетахь, ца кхачахь, дуьххьалдІа хьайн дан амал цахиларна, хьо дукха хьежна, цхьаь тилахь, шолгІачуьнга хьежар хьан дукха тІаьхьало йоцчу долу и чехка, и сиха конка ма чехка, ма сиха тІехьели, тІехьиккхи, тІехтили!

Ма йоккха тийналла а хІоьтти-кх тІаккха ишта а кьоралла шорта лаьтгачу кху пана арахь!

Хинца хІун де?

Хьежначул кхитІе а хьежа, ладегІначул кхитІе а ладегІа зама йисний, хьовх, собар а тоьарий, хьовх?

Ткъа тІехдаьллагунна а ма атта хийти иштта тІехдала, тІехьэккха, тІехтила... Иштта гуттар а тІехьэккхаш гун сург ма атта а хета тІехьэккхачунна тІехьэккхачу новкъахь шех дита...

ТІехдаьлларг-тІехьиккхинарг-тІехтиларг тІехдаьлла, тІехьиккхина, тІехтилла даьлча, догдилла йиш йолуш, паргІатволуш, ІаддагІйча волуш велара хІетте а!

Ца волу...

Ца волу дела, ладийгІи хийла...

Хьийжи веа...

Дукха...

Хийла бІешерахь ладегІна бІешо а дели иштта тІех. ТІехьиккхи, тІехтили, кхин а ладегІа, хьежа бІешо дуьсу техьа кхуьнан я ца дуьсу техьа боху сингаттам, чотьяр шегахь доцуш.

Ткъа базарш-м яра...

Духкург а, оьцург а дара...

Кхечу агІор шен хуьлийла а доцуш санна, лаьтгаш дара, хьийзаш дара дехаш дара дуьне...

Самадаьллагчу син цІахь хуьлу цІа шен доцу, цІахь волчун дагна хаалуш хуьлу синпаргІо, аьхналла шегахь йоцу дуьне...

Адамийн дуьне...

хийра...

2013 ш

Сейлмуханов Мусан – 70 шо

Нохчийн халкъан яздархо – Сейлмуханов Муса вина 1948-чу шеран 25-чу мартехь Казахстанехь. 1957-чу шарахь МусаГеран доьзал Нохчийчу цIа боьрзу. Шен дай баьхначу юьртахь Элстанжахь юккьера школа чекхийоккху Мусас. Оцу школехь, эскарера цIавеанчул тIаьхьа, хьехархочун болх бан волало иза. Балхах мукъа а ца волуш, Нохч-ГIалГIайн хьехархойн институт а чекхийоккху Мусас. Цхьана муьрехь «Даймохк», «Голос Чеченской Республики», «Колхозан дахар» газеташкахь жобпаллин секретаран даржехь а, масийтта шарахь Наур кIюштан «Терская правда» газетехь коьртачу редак-

торан заместитель волуш а белхаш бина цо.

Стихийн масех гуларан автор ву Муса: «Уьдучу шерийн лорах», «Жима доттагI», «Иллешка дирзина дош», «Черчийн доьзал». Цуьнан цхьайолчу байташ тIехь иллеш даьхна нохчийн иллиалархоша.

2015-чу шарахь 10-чу апрелехь Нохчийн Республикин Куьйгалхочо Р.А. Кадыровс шен Указаца «Нохчийн халкъан яздархо» аьлла, сийлахь цIе тиллина Мусана.

Сейлмуханов Муса массарна а везаш, массара а лоруш а ву. Догдикаллин амал йолуш, оьшшучунна орцахвала кийчча ву иза. Культура кхиорехь, нохчийн матте кегийрхойн ойла лакхаяккхарехь дукха къахьобгу цо, мероприятеш вовшахьетташ. Бераш патриотически дог-ойланехь кхетош-кхиоран балхахь дуккха а шерашкахь беркате къахьегарна а, кхоллараллин балхахь билгалболу кхиамаш бахарна а НР-н Парламентан цIарах а, Правительство цIарах а, ткъа иштта дуккха а министерствийн а, ведомствийн цIарах а сийлаллин грамоташца совгIаташ дина Мусана. Тахана а Невран кIюштан тIетоьхначу дешаран учрежденехь Берийн-кегийрхойн туризман а, мохкталлархойн а Центрехь методистан болх беш ву Муса.

Муса, Дала декъалвойла хьо! Могаш-маьрша, ирс долуш вехийла хьо тхуна!

СЕЙЛМУХАНОВ Муса

Хьо хьалхавелира

*Нохчийн Республикин Хьалхарчу Президентана,
Россин Турпалхочунна Кадыров Ахьмад-Хьаьжсина.*

Нохчийчоьхь тIеман кIур базбала боьлча,
Адамийн кьизалла совиййла йоьлча,
Декъазчу синошка мохь-орца даьлча, –
Хьо хьалхавелира, халкъ паргIатдаккха.

Бакъдинан мостагIий Илманца эшош,
Ийманах галваьлларг эхартах тешош,
Бакьонехь лела дош хIорангга кхачош,
Хьо хьалхавелира, халкъ паргIатдаккха.

КIеззигчу тобанца, шен даг чу чIагIо
Йиллина, дIахIоьтти хьан кIентан агIо.
Кьоначийн дог-ойла иркарахIиттош,
Хьо хьалхавелира, халкъ паргIатдаккха.

ГIевттира хьан кIентий, ца бовлуш юха,
ГIазотехь эгначийн, байинчийн дуьхьа,
Зуламдай эшийна, сий-лакхе йоккхуш,
Толамца, Нохчийчоь ахь паргIатгьяьккхи.

Барт чIагIбеш, халкъана маьрша некь баьккхи,
Хийла да Iожаллах кIелхьараваьккхи,
Кхуьучу тIаьхьенна Сийлахь ЦIе йитна,
Турпал-да дIаваха, кIайн дуьне дитна.

Вайн ярташ, гIаланаш юха дIахIиттош,
Исбаьхьа майданаш малхаца гIиттош,
Массо а къаьмнашна маьрша неI йилли,
Яхь йолчу хьан кIанта ирсан тIай тилли.

Хьо юхаелча Дала

Юхаелча, цхьана минотана хьо, Дала
Дийцаза диснарг хьоьга делхон дIа.
Серлайохуш сайн ойланийн кхане,
Хьан когашна барташ дохуш Iен.

Белхо хьоьга кийрахь IаьIна бала, –
ГIалатех сайн буьзна шерийн дуо.
Юхаелча, цхьана минотана хьо, Дала –
Боьрзур бара сан массо чевнан муо.

Хъайн оьзда васт дуьтуш тхобца даха,
Цуьнца цхъаьна буьтуш кошан барз,
Хьо дӀаяха, кешнийн хьармехь яха,
Суна юьтуш корехь зӀаьнарш яжа.

Сагатдо хьуна, жимчохь санна, нана!
Муха лачкьор дӀа и дегаӀийжам ас?
Барзлуш хилча, тӀе мел йогӀу кхане, –
Ца гуш хилча, дагна хьоме васт...

Иллийн ницкъ

Иллийн я эшарийн хилла бац цкъа а тоам,
Дахаран некъаша хийцарх шен амат, куц.
Боккха бу дуьненчохь дехачу адамийн лаам, –
Иллеша ло царна кхин дӀа а вахаран ницкъ.

Пондаран мукъамо керчаеш тулгӀенаш хьалха,
Эшарийн аз кхийда стигланан есалле, хьекъа...
Иллеш ца хилча, хир дара хӀара дахар цхьалха, –
Цо бен яшор яц даг тӀера зарзӀоьлла мекха.

Шерийн кьаналле доьду дӀа кьоналлин гӀора,
Деган апаре дерзош шен гӀелделла пхенаш.
Пондаран мукъамо гӀаттаво меттара хӀора а,
Самайоху шераша дӀа мел ихна хенаш.

Иллийн я эшарийн хилла бац цкъа а тоам,
Дахаран некъаша хийцарх шен амат, куц.
Боккха бу дуьненчохь дехачу адамийн лаам. –
Иллеша ло вайна кхин дӀа а вахаран ницкъ...

Ларделахь дош

(КӀанте)

Юьхьдуьхьал аьллачух ма вала дохко,
ТӀаьхьашха олучух ларделахь дош.
Харц цӀе кхоьллина, вийцарх а махко, –
Бакьдерг дуьсур ду, вилларх а коша.

Халахетар, хазахетар лобхуш ца догӀу,
Хьо цунна хилалахь даима кийча.
Диканна диталахь даьккхина догӀа, –
Оьзда мотт хир бу хьан цуьнца бийца.

ДӀадевлларш дӀадагна, даьржина пана...
Уьш леха ма гӀерга, дагна беш ницкъ.
Хастамбеш вахалахь яьккхинчу ханна, –
Дела ву латтош верг шен лаьшна рицкъ.

Ойланаш кегошшехь, дЛауьду вайн хенаш,
Керчабеш къаналле зарзбелла хЮз.
Цо денна хъекхош вайн синан пхенаш, –
ДПаяхна яьлла хан хоьтуьйту моз.

Барз буютуш дІадоьрзу мел деха дахар,
Коьртге доьгІна чурт – вахаран теш.
Мел дукха гулбаларх, буюсур бу бахам –
Вахалахь, хъаналчун сий-ларам беш!..

Генахь хиларх

Могуш-маьрша хьо хилийла лууш,
Ваьлла хиларх хьуна гена со, –
Хилла безам, де мел дели, кхуьуш,
ЧагІлур бу, ларьеш вонах хьо.

Со Іехийна, сирла шовдан коьрте...
Хено хьобстуш, цхьа кхин лаьттар ву.
Дагна хьоме хьо кхиьначу кхерчан
Сийдеш, изсехь безам лаьттар бу.

Хьан ирсана денна аьтто боьхуш,
Генахь хиларх, Деле йоьхур ю!
Синхьаам а хаьдда, кхоллам лобхуш,
Синтем байна, балехь хьийзар бу.

Вайшинна юкъя йобьлла хиларх херо,
Хиларх шога вайн къастаран некъ,
Валор ву со, мацца а цхьана дийно,
Сатийсамца, ирс левзинчу керта.

Холча ма хІитта

Холча ма хІитта, йоІ, дахар ду доца.
Ойланаш дукха ярх а, цкъа деза къаста.
Цхьана дийнахь безаман гуро хьо лацахь,
Елалой, екхалой, ахь дуьне хьаста!

Ойланийн мазлагІахь дог дита лела,
Марзонан дургал цуо гулдийр ду тІе,
Дита и бацалахь сирла тхи мийла,
Иэшахь цуо йойур ю шеконан цІе.

ГПенаха мел гинарг хилийта кхочуш,
Елалой, екхалой, малхаца гІатта!
Дуьненчохь хІумма дац безаме кхочуш,
Цуьнца хьайн ирс хьуна карор ду атта.

ЭЛДАРХАНОВА Зайнап

Машаре Машар

Баъста, бекарг (март) беттан 8-чохъ хуьлчу Зударийн Дуьненаюкъ-арчу дийнахъ Мескитахъ Айдамиров Абузаран а, МухIажаран доьзалехъ дуьненчу яьллачу йоIанна, Нохчийчохъ цулла хьалха цхьаннан а хилла йоцу хаза, доккха маьIна долу це тиллира Машар аьлла. Луларчу берашца «ХIарий-мурий» лечкьаргах ловзуш, шена цатайнарг даьлча, кIенташца дов лело кадолуш йолчу йоIана-м, цхьа хан яьлча бен ца хиира шен цIеран маьIна. Машаран 10-гIа шо дара, цхьана дийнахъ шен дас, школан директора Абузара, шен кабинет чу кхайкхина, бехк баьккхича: «ХIокху дуьненахъ адамаш бертахъ даха лаарна, тIамо, девнаша, цатемаша адам делхор совдаьллачу заманахъ, сайна маслаIат, машар дукхабезарна, хьуна Машар аьлла це тиллинера оха. Амма цкьачунна хьо дIакхаьчначохъ «тIом» боцург хIума дац».

Цу дийнахъ кхийтира Машар, шен цIарах тешийна дуккха диканаш, сатийсамаш хиллийла шен ден а, ненан а.

Цу дийнахъ дуьйна кIентех летар дитинчу йоIа зудаберийн гIуллакхаш схьайцира. Нохчийн кьоман кхачанех чIепалгаш дара Машара дуьхьара динарш.

«Суна цхьаммо а ма хьехалаш, сайна хайий хьажа йоллу со», – аьлла, на нас дин-динарг дагалольцуш, дечиг туьллу пеш латорна тIера чIепалгашна даьтта хьакхаран бист кхачалц – дерриг а ша деш, дина елира. Чохъ берш шуьне кхайкхира. ЧIепалгаш дууш Iачеран гIара яйнера. Тийналла яхьелча, «Ша йина яахIума яа а ца лойца», – элира Машара, шен болх хасторе дог дохуш. «Цадевллачу денна лелаш ду-кх тхо а» – элира Абузара. Иза новкъадеана Машар, кьайлаха елха дагахъ, дехьа чу яхара.

«Ша-м вуочу агIор ца бохурий. МухIажарна а ца хаьа, иштта чIепалгаш дан» – аьлла, хьаставелира да.

Машар, кхин хуэлийла доцуш, ирсе бералла, кьоналла хилла яра. И ирсе, токхо цуьнан дахарехь латтийнарг нехачул сов хьал-бахам хилар а дацара, ткъа ден-ненан вовшашка болчу ларамехь, марзонехь хьалакхиар дара. «Ден-ненан уьйр-марзоно кхуллуш хета суна доьзалан ирсе» – дагалоьцу Машара яхана зама. Ша йоккха хилча кхийтира иза, нанас шен йоI туьйранашца кхио езаш йоцийла, дуьне, дахар кьиза а, кьаьхьа а хуэлий хоуьйтуш, кхио езийла. Машарна ша туьйранехь кхийна хиларна ду, аьлла хетара, шен дог ямартлоно, мекарлоно делхадар. «Духовни» иммунитет а кхио еза, аьлла хетта, Машарна.

Машар кегийчу а, баккхийчу а цатемаша елхор йолчу зударех ю аьлла ца хетта суна цкъа а. И саннарг, ямартлоно а, синан кьезгалло а бен йожа ца йо.

Машар – боккха, кьорга хьорд буй, хаьа суна. И хьорд бьаьрхих, кегийчу а, даккхийчу а шовданех, ирсах, изшамах, кхиамех, тешамех, сатийсамех лаьтташ бу.

Йозанехь а, дахарехь а цхьаь хилла, цьена, хьанал ваьхна, Далла дуьхьалваханчу шен ден лорах йогьу йоI ю Машар.

Зуда, нана, яздархо – и дерриг даржаш товш ду цуьнгаьх.

Зуда бохучохь, иза яхь йолуш, амална чьогьа елахь а, дагна-дашна кьеда а йолуш, Даллий, дений бен хьесталур йоцучарех ю.

Нана аьллачохь, иза нана ю, шен доьзал нехачарел я эшна а, я тоьлла а боцуш, бахийта лаам болчу нанойх. Ткъа яздархо – Машар, иза – яздархо – психолог, яздархо – философ ю. Иза вуно дика гуш ду цуьнан «Алахьа, нана, аганан илли» книга ешча. Цо шен дех язйина «Абузаран дахар а, кхолларалла а» аьлла биографин роман масех романа мехха ю.

Цхьана дийнахь дагадеана, бина болх а, язйина книга а яц иза. Машар шен ден мах даима а хууш йоI хилар ду.

«Лаьмнийн хьайкал» – роман, нохчийн меттан исбаьхьалла йовзуьйтуш, методика ю аьлла, хета суна. Мел хаза йолало цу тьехь Машаран Гуйре, а бьаьсте а.

Машара хазйо вайн махкахь хуьлу муьлхха а кхоллараллин суьйре, цхьаьнакхетар. Мескитарчу Айдамиров Абузаран цьарахчу музей чу богьу вайн республикера а, кхечу махкашка хьеший: дешархой, студенташ, хьехархой, Илманчаш, яздархой...

Цаьрга ала дош а, царна хьотто шун а ду цуьнан, мехкан юьхь а ларьеш.

Ша тахана ма-яьрра дукхаеза суна Машар, шен аьхначу, мерзачу дашца, кьедачу дагца. Машар бовза хьакьболу «хьорд» бу.

Машар – Машаре ю.

ФЕЙСАЛ ФАРИДАН Жанара
(Иордани)

Лаъмнийн хГайкална
(Айдамирова Машаран кхоллараллех ойланаиш)

Дог, човь, хГара берриге а нехан мохк а гатло, жайнан тГабххъара агЮ ахь дГабхаьрцича...

Хъан кийрара орцанна гГабттина йилбазмох арахь Къилбаседанехъа хьобкху, хГара мохк, такхийна, Кавказана гергабига санна...

ГГеххъачул ницкъ хуэлий, стигала Ганаобху хъан комаьрша бГабрхишца...

Ткъе итт шара чохь Гамийнарш кГезга дешнаш хилла-кх, цкъа гатделла дог даста йоблча...

Амма и туьйра, аьлча а – и Хилларг дГадерзаза ду-кх! Маьхъшаран майданахь хиллачух, дегнаш Габбалц, вайн бекхам эццалц!

«Сино Дайн орамашка бо хьогаме некъ», – юха а юьхъарлоцу ахь. Эзарнаш шераш хьалха Кавказан лаъмнийн тептаран Тарханийн агЮнаш тГехь турпалхойн цГийца яздина бакъ хилларш шена чохь кхобу жайна дешна яьлча, хГоразза а, карлабаккха безаш хуэлу и некъ... Оцу некъах тилаяла ца лаахь кест-кеста мийла деза и тайпа хьоста, ломара сирла хиш а санна цГандайта хъан са а, цуьнца хъайн некъ а...

Некъан накъост хъан тешаме доттагГ хир ю, шен ненан-ненан-ненан... Ненана, Маьлха-Аьзнин, хьакъйолу йоГ, турпала Нахчон хъанала тГабхъенах кхиьначу кГентан Абузаран Машар! Хьо цуьнан лорах дГабГабхь, Машаран новкъахь хьо лаьттан кийра йирзича, ламанаш, стигланаш делхош хъайна тГабххъе, озьда чакхъер ю хьо, сан жима йоГ!

Шен сил дукхадеза Латта лардан болчу лаамо кхиболу массо а лаам эшабо. Хъан дахаран еккъа цкъа Галашо къега бГабрахьалха, жимма а са сема хилахь ирсан ирс хуэлий, шена тГейобху цо хьо – Даймахке болчу безамна хъанал хиларе.

Оццул дезачу мехкан къайленан хазнех уггаре а деза-сийлахь Адам хиллакх – хъанала Адам. Вайн турпала лаъмнаш а шех кхийрина Ислам динан деза аманат дГакхехьар шена тГелаьцна долу Адам. Гесачух, ямартчух мохкхалкъ лардеш, буйнахь, алу санна къовлуш, эхарте дГакхехъа АллахГаб шена тГедилларна и, Далла хастам беш. Ийманехь шайш санна долчу адамашца бартмарзо эца кхиьна долу Адам!

«Нашха – нахийн дуьненан дог» хилар санна бакъ а долуш, хьо, сан йоГ – Лаъмнийн хГайкал хилар бакъ ду-кх!

АллахГаб хьо кхийринчул тГабхъа, хъайн деган орам хадарна хьо цкъа а кхобурур яц хьуна!

Дуьне доьхчий а, хьо ма йохалахь!

Ийманан таж бен, хъан сий айба, дуьненахь хГумма а доций хаалахь!

АЙДАМИРОВА Машар

Безаман къайленаш

Тоххарехъ маъркѧж-хан а хилла, дѧсавоьдург воѧу-воьдучура ваьлла.

Гуьйренан цѧмзалло сахът-доза туху адаман лаамашна – мел лиьча а, араьх латта, хьошалѧ ваха догдоѧу хан-зама яц тѧхЮьттинарг. Мичара богѧу а ца хууш схъахецабеллачу махо Гуьйранна дуьйна тѧналлах дистина мархийн гай датлош, доѧа охъахийцира. Кийра уьйзучу шийлачу хѧвао цхъа тамашийна ша буьллура пехашна – дегѧх халла сийсачу йовхонах хъаьрчий, кхарзаеллачу йовхаршца юха араатталора.

Бѧьста-аьхкенаан ховхачу махо-малхо хьистина, дехха самукъане той дѧкхехьна дитташ хѧинца можа-мокхачу базе дирзина. Шаьш горахѧитто гѧртачу дерачу мехашна ма-хуьллу дуьхьало ян гѧрташ, наггахъ гѧйла узарш а хеза цѧран. Амма, мел кадеттарх а, тѧьххъара шайх къаьста гѧа а ца сацало. Хѧокхеран луьстачу гѧшлахъ зевне декначу олхазарийн долу ирс а ца хили – шелонна тѧам ластийна, кхидѧа а шайн той дѧкхехъа бовхачу махка, дѧадаха.

Тегѧртачу буьрсачу ѧьнна йилхина яьлла гуьйре тѧьххъара сауьйзуш ю.

Асхъабан дагара хууш санна, ѧийжа иза.

Машенан неѧаран ангали охъадахийтина, цигаьрка а латийна, кѧур сутара чуу-ьйзира цо.

Таханлерачу дийнах догдилла дезар ду – мел ладегѧрх а цхъа сом пайда ца беа. «Дахар – кепек», – бохург хѧун ду хии.

Хѧан-хѧа, хѧуьттаренна ѧийр ву-кх иза. ѧан дезахъ, буьйса юккъе яххалц а.

Болх-м яцара хѧара, делахъ а хене ца ваьлча волий? Дийнна де дѧадолу, раѧѧ ца кхочуш а: машин мел йолчух а, таксист хилла.

Хѧун до дѧавахана а?

Чуьраниг яц чомахъ йистхуьлуш а, бераш а ду иштта дех уьдуш. Къаьсттина йоккхажюлу йоѧ.

Кхуьур ю маре яха а, дѧаяхча юхаян а... Беран тѧорза!

– Ваши! – ойлане а ваьлла, вицвелла Асхъаб меттавалийра корехъ гучуваьллачу къоначу стага.

– Ваши, хьо мукъа вуй?

– Дѧра ву-кх, Гуьйранна дуьйна-м. Хьо стенга ваха веза?

– Гѧлара аравала а ца деза. Тхо кхоь ву. Машен галъьяьлла тхан, кхин лобхуш ѧен хан яцара...

Кѧант, воьхна, дѧсахъаьвзира.

– Сингаттаме хѧумма-м дац? – шекваьлла, хаттар дира Асхъаба.

– Ваши, хан йиллина йоѧ ю-кх тхоьга хьобжуш лаьтташ... Тѧаьхъадисича, товш ма дац ишттачохъ!

Резавоцуш корта ластийра Асхъаба.

– Йоѧ ядо дохку-кх шу!?

– Хѧан-хѧа, ваши, йоѧ реза ю, цуьнан шен гергарчу зудчо арайоккхуш а ю...

Машен, шен чиркхийн серлонца ѧаьржа бода цобьтуш, буьйсане кхин а цхъа къайле кховдо новкъаелира.

Кегийрхой юкъя-кара вовшашка лохха бистхуьлуш хезара. Гуш дара: уьш хан-на воккха волчу Асхьабах, гИллакх лобцуш, ийзалуш хилар. Къоначу нахехь долчу изхь-ийманах бIаьрг буьзира кхуьнан.

– Кхин некъ ца карийра шуна?

– Бехк ма биллаллахь, ваши, ахь аьллагучу ца кхийтира со, – аьлла, хьалха хьйна вогIург хаттарца схьавирзира.

– Ас-м, йоI, иштта, обаргаш санна, тебар доцуш, массарна а хууш, еза-йоккха йига ца мегара? – бохура.

– ВаллахИ, мегар-кх, дукха мага а мегаш-м. Вайн дайн озьдачу гИллакхца, шарIо ма-бохху и чекхдаккха а ма хьаьвсира тхо. Баккхий нах а бахийтира йоI еха, молла хьалха а ваккхина... Да дукха буьрса стаг хиллера-кх цуьнан...

– Реза ца хили?

– ХIан-хIа!

– Нуц муьлханиг ву шух? Хьо-м вац?

– Вац дера-кх, – куьг ластийра жимхас. – Тхо доттагIий ду.

– Ша хIунда вац куьг бежкениг?

– Шен куьйгаш цена дитархьама, – велавелира кIант. – ЙоьIан сий лардархьама! Захалонна хьалхара некъ бихкича, шолгIа некъ харжа дийзи тхан, амма иза а ма бу цена дIакхехьа безаш... Там-мах барца долу хIума дIадирзича, гучувер ву нуц а...

Асхьабана тайра и кьамел.

– Церачарна хууш дуй аша юьхьарлаьцнарг? – хIоьттина тийналла йохорхьама хаттар дира цо.

– Ду дера-кх, – юха а кьамеле велира хьалха хььнарг. – Тховсалерниг-м, Дала мукьалахь, зен-зулам доцуш дIадоьрзур дара, ваши! Стокка тхуна хилларг ца хилчхьана...

– ХIун дара иза?

– ЙоIа тешамана елла чIуг а йолуш, цо аьллагучу дийнахь ехийта баккхий нах бахийтинера оха. Да вацара цуьнан, вежарий бара. Амма тIаьххьарчу минотехь чIогIа захалонна дуьхьалбевлира уьш. Бахьана хIун дара аьлча, дIо мацах цкъа, микли заманахь, шина а агIорчеран тайп-тукхамашна юкьахь хилла цхьа дов-питана айбина хиллера цара. ХIун дийр ду ткъа? Тур-тапча а яьккхина чугIертгийла а ма дацара нехан нахана! ХIинца-хIинца нускал цIа кхочу бохуш, доккха той хIоттийна Iаш кIентан цIеранаш а бу, схьахуьлуш нускал а дац... Эццахь дIатохавеллагучу тхан тобанан хьалхарчу стага, Якъуба, оцу юьртахь марехь йолчу шен шичица барт бина хиллера, цуьнан йоI яло... Шен дагахь оха айбина гIуллакх юьхьIаьржонца ца дерзийта... И тусаделлагучу тхан захало духатоьхначу вежарша тхоьга хабар туху, шайш реза ду, шайн йиша дIайига олий...

– ХIунда? – дуйцучо цецваьккхина Асхьаб, кхеташ вац вежарша лелочух.

– ВаллахИ, ваши, хьуна догIу аьлла ца боху ас, ахь бехк а ма билла иштта аларна, наггахь баккхийчара лелочунна, мел тIекхиа гIиртича а, тхо, кегийрхой, царех кхета ма ца кхета хьуна... Тхоьгахь сакхташ лобху, шайн сакхташ гучохь а ца хуьлу. Тхо-м, дуьне-дахар довзаза хилийтахь, ткъа шортта дахаран зиьделларг а долуш, хан-замано кIорггера хьекьал а, кхетам а белла хила ма беза тIекхуьучу тхуна хьехарш дан декхарийлахь болу кьаной... КьинтIеравалалахь, ваши, массо ледара бу бохург дац хьуна иза...

– Хьо харц вац-кх, жима къонаха, бакълуьйш ву, – дахарехь шех йийлина ледар-лонаш дагаяхкинчу Асхьабана ша-шех иэжь хийтира. Цхьадика, бодашкахь гойла а дацара хьаьжа тIехь буьрттигал даьлла хьацар а, цийелла юьхь а. – Таккха, дIадигин аша нускал?

– Ткъа тхуна хууш ма дац Якъуба бина сацам... – соцунгIа а хилла, дийца вола-велира кIант. – Тхо нускал иэцна, дукха хазахетарна, хьерадевлча санна, дIакхочу, тхуна тIаьххье Якъуб а вогIу-кх кхин цхьа нускал а далош!

– И бохург хIун ду? – Асхьаба, ша хIун леладо а ца хууш, машен а лагIийнера.

– И ду-кх. Тхан доттагIчунна ший нускал хили-кх! – велавелира дуьйцуш верг. – Шинненна а хууш дац хIоьттина хьал, тхан цхьаь нускал долуш ду, хьо дIагIо бохуьйла а ма дац тIедалийначуьнга...

– ХIун ди аша?

– ДоттагIий стенна оьшу, ишттачохь орцах а ца бевлча?! Царах цхьамма шена дерзийра шолгIа нускал. Цхьана дийнахь ши той дир-кха оха. Долалуш худар кегийнехь а, чаккхе, Делан къинхетамца, дика хилира!

– АлхьамдуллилахI, Далла бу хастам! – доггаха вистхилира Асхьаб. – Хинца муха ду оцу шина доттагIчун Iер-дахар?

– Оцу тIехьа хьйна Iаш ву-кх и ший, цаьршинга хаттахьа! – гIадвахана, велавелира жима къонаха.

– ЭхI, Дала дукхадахадойла шу! – самукьаделира Асхьабан а.

– И чолхенаш хIуьттур ма яцара, баккхийчара шашь лелочун ойлаеш хиллехьара! – ша хIинца дийцинчун дегаIийжамца жамI дира кIанта.

– ХIумма дац, тхуна бехк билла сиклой шу-м. Олуш ма ду: – «Къоначарна – хьехамаш, къаношна – бехказбийлар!»

– Цунах а кхета тарло, амма тхох дийлина гIалаташ нисдан йиш хиларх, баккхийчарех девлларш доккхачу зуламе доьрзу-кх.

Буьйсанна дIаиккхинчу машенах вота егташ охьаIеначу догIано долчун тIе а сагатдора.

Хьажахьа, хIара кегийрхой-м, хьанора бу, жимчохь хIокхуьнгахь ца хилла кхетам болуш а, лела хууш а!

Ткъе пхи шо хьалха, хIара санначу гуьйренан цIевзинчу буса дара иза а. Хинца кхарна тIехIоьттина киртиг яра – йоIан да резавацара захалонна. Таккха йоIа ша араер ю элира. Йиллина хан тIекхечира. Дагна езарг хьеялайоьлча, сагатделла, шен доттагIий машенахь а битина, кертал дехьа а ваьлла, бешахула, тебаш, йоI ехачу цийнан коре дIаохьавелира хIара. Чиркх байина бара. Кор деллалуш а хезна, ша волччохь бIаран стоммачу гIодах дIаийна, са оззийнчохь дIатийра безамо хьалхатобтту къонах.

Беш хадош дIахьаьдира ший а, амма гена ца делира – когаш кIелара латта дедира.

Ден бертаза ша хIинца якккхинчу гIулчо Iадийначу йоIанна дицделлера шен дас бешахь гIу яккхар.

Хинца, таллархочо ижуна биллинчу гурахь санна, ший а гIорасиз доьхна хьий-зара готтачу гIу чохь. Орца а я гIар-тата йокхийла а дац. Цхьадика, меже ца каглуш, дийна дисира, амма цу чуьра хьалавалалур ву бохург аьттехьа а дацара.

– Вайшимма хIун де-те? – дукхахдерг бIаьргашца хаттар дира кхераяларна хьийначу йоIа.

– Цкъа хьо хьалаяла, новкъахь лаьтгаш кIайн «Волга» ю, ахь сан накьосташка

хилларг дийца, цара суна Го дийр ду...

– Со хъала муха йолу? – шабаршца, дуьйцург а хазарна кхоьруш, дистхилира нускал.

– Сан коьшкала хъалаяла... Хъалхе-м дара хАра, делахь а мацца цкъа коьшкала хаориг хилча, тховса дуьйна хуьлуьйтур вай иза! – иштта шабаре ваьлла, забар ян Гергара хЮкху йоьхначу буса нуц хила араваьлларг а.

Нускал, дош ала а кхиале, доттаГаша кхин хаттар доцуш, мох санна, дадийна марзойн кетГа охьадиллира. Кхераяларо, йохаро дагар хъадиьтина, хоршано егай-ора йоI. Йоьлхучура ца соцуш, мела хиш Iенош нускал дайча, шекбевлира хАра шайга йоссийнарш.

КIентан доттаГашна тIебирзира:

– ЙоI хIунда йоьлху? Цуьнан бертаза, нуьцкъаха ялийна аша иза?

– Ца ялийна! – бохуш, боьхна хьийзара нускал схьадалиьнарш.

– Асхьаб стенгахь ву?

– Ца хаьа, – кхин а буьйхира уьш.

– Нускале хаттийша, цунна дуьхьал вахара-кх иза... бешахула...

– Хьуна гирий иза? – «ахIи» декъа даханчу нускална гуобира массара а.

Накхармозийн вой даьлча санна, чохь йоккха гIовгIа елира.

– ХIей, Iовдалш, цо муха дуьйцу шуьга хилларг? – мохь белира цхьаннан.

Чохь хатгаре тийналла хЮьттира.

– Цкъа мотт бастийта цуьнга! Тентакаш!

Дадийна деана хи чохь долу зока нускале дIакховдийра. Эхь хета моттуьйтуш Iойла а дацара.

– Мала... – цIийн тIадам байна, кIайделлачу балдашца халла пурба а делла, – гIу чу воьжна... – елхарца юха а Iанадахара нускал.

ДоттаГий сихха дIалилхира...

Нуц-м вара, орцанах дог а диллина, хоттах а вуьзна, оцу юккъехула дерзо ваша а вина, милла вала воллуш, церг тIе церг ца кхеташ, гуьйриг санна, воьжна Iаш.

Асхьаб, и йоьхна буьйса дага моссазза йогIу, хIинца вийлахь а, цкъа а йицтур яц йиьна и шело а, ша иштгачу хьолехь волуш Iуьйре тIекхачаран хилла бала а, и Iуьйре ца ган оцу буса ша Деле шена ехна Iожалла а.

– Ваши, схьакхечи вай, кхузахь сацаехьа! Тхо, хье ца луш, юхадьорзу хьуна!

– Со сиха вац, шайн гIуллакх де аша! Дала аьтто бойла!

ХIорш схьакхачна меттиг хАра вежа урам бара. Эцца, дехьа урамехь ду, цуьнан цIенош а. ЦIа ван хьевелча, саготта хир болуш бу. ХIуммаь дац, сагат-делча а...

Амма хIинца Iуьйранлерчу оьГIазлонца яцара-кха и ойланаш а, яппарш а. Шек-вийла воьллера шен амалех, леларех. ОьГIазлоно моха егташ, юм эцна, хахкаелла ойланаш а чаболе евллера.

Латийна сирник бете хьушшехь, корехула гинчо дукха цецваьккхина, бага йоьллина цигарка логе эккхаза висира Асхьаб. Нускалан кеп хIиттош, кIайчу йовлакхца юьхь лечкьош машенна тIеялориг... хЮкхуьнан йоI яра. Совбаьллачу тIамо корта хьовзийра и сурт гинчу ден.

«Хьий, шайтIа-яI! Иммансиз! Ас... ас легаш Iуьйдур... настарш кегийир... корта цоьстур...» – кхерамаш тийсар юкьахдехира кхидIа гинчо.

Нускал ара а даьккхина, хаза куьг а лестош, хьеший новкъабохург хЮкхуьнан

чуьраниг ... йоьІан нана, Човка яра!

«Ас шинне дан деззарг дийр ду-кх цаьршинна!»

КхидІа дерриге а, гІенах санна, хилира...

Асхьаб машен чуьра ара а ца иккхира, зудчунна, йоьІанна хІумма ца дира...

Иза ша волччохь, коьртара куй таПош хьаьжа тІе а оьзна, тапъаьлла Гийра.

Кегийрхоша аьллачу метте нускал дІа а дигира...

– Ваши, Дела резахуьлда хьуна! КъинтІеравалалахь, тхоьгара ларамаза а, цатовриг даьлলেখь! ХІахІ, дІалацал, ваши, диканна доккхийла! – олуш, шега кховдийна ахча а схьайцира.

ХІара-м къинтІера, дера, велира!

Муха ца волу?

Нийса некъ шега кховдийча, цуьнан кхоччуш мах хадо ца хиьна волу хІара къинтІераваккха хІун дара?

ХІинцца оцу кІанта вийцинчу оцу цхьана йоьІан сонтачу вежарех воьлийла а ма дара хІокхуьнан?!

«Кхьярдинарг шена тІедоГу», – бохург хІара ду-кх.

«ВаллахІи, ваши... нагахь баккхийчара лелочунна, мел тІекхиа гІоьртича а, тхо, кегийрхой, кхета-м ца кхета хьуна...».

Уьш муха кхета, шен сонталлах хІара ша кхеташ а ца хилча?

«Тхоьгахь сакхташ лобху, шайн сакхташ гучохь а ца хуьлу...».

ЭхІ, ма бакъ луйьш вара-кха и жимха!

И тІекхуьу цІена чкъор талхораш-м хІорш, къанбелларш, ма буй. ВаллахІи бу-кх, дукха бан а болуш-м. ДІадуьйцург цхьаь ду, лелориг кхин ду.

Уьш шайн хьекьалца дІалела буьтий, алахь? ЖІаьлеша санна, кадетташ, «ГІалх» до-кх!

«И чолхе хьелаш хІуьттур ма дацара, баккхийнаш шаьш лелочун ойлаеш беллахьара!»

Дацара дера-кх! ХІара, вир санна, дуьхьалаваьлла ца хиллехьара, хила ма-деззара захало тІеэцна хиллехьара, тховса хилларг хир ма дацара.

Цкъа а дуьйцу хезна хІума дуй, ткъа, хІара? Да ша шен машенахь йоьІ маре дІаиэцна вахана!

Дера ма да хьо тІе! ТІедеана даьлча а, дуьйцу ма хаза хьо!

Машен дІа а ХІоттийна, чохьхавелира Асхьаб. ХІусамдена дуьхьала хьаьдира Човка. Йилхина, бІаьргаш бу цІийбелла. «Ткъарш-ткъирш» деш куьйгийн пІелгаш сеттош, маттана тийсалуш, хьацаран кІур хилла, дийца гІерта иза хилларг. Аьш-пашца поппар кегош йоллу-кх!

– ХІинцца хии-кх суна... и вайн йоьІ боху хІума... хьаьдда маре яхана... еха ма яхарг... – Юха «ахІи-ахІи» деш, мара иьза йолаелира.

ХІокху хьере хьаьвзинчу буса гІелвелла Асхьаб везза маьнги тІехь вахвелира.

– Дитал хІинцца, ма ел гІовгІа, – куьг ластийра цо. – Нанас йоьІ хаза новкъа а яьккхи, неІ-сагІина тІе кхаччалц ас дІа а кхетий... «Шабашка» а хили. Вайшимма-м, хьанора, хила ма-деззара дІалистира дайн шира Іадат!..

ЭЛЬДЕРХАНОВА Зайнап

Яхъелла херо

...Юха а еара иза школе, цахъ, стоъла тЕхъ шен ручка а йицйна. Сихъеллачохъ. ХИнца дубхъара юбтуш а яцара цо иза.

Цуьнан ирс доххал хГума дацара иза-м! ХИнца, классера массарал диканиг ву, кара-лаьцна Гаьржа дипломат а йолуш, схъакхача везаш. Йицлуш хилар а хГумма а дац. Ручка-м шайн классерчу зудаберашкара йоккхур яра. Уллехъ хиьна Гаш иза велахъ а, цуьнга цо цкъа а, хГумма а йоьхур а яц.

Цхъана парти тЕхъ, йистехъ, хиьна Гаш дара и шиь, иштта цхъаьна, дуьне мел ду хиьна Ийр ду а моьттуш. ЙоГа шен ойланехъ зил хъаькхна, юккъехула «екъна» яра парта. Цул

таьхъа дуьйна оцу зилана, цуьнан «империн» дозана дехъаяларх ларлуш яра иза. И къиза зилаш... Цунна ма ца хаьара, уьш шаьшиннан кхолламаш хербеш, шайна юккъе хЮьттина лаьттар буйла, цара хГара дуьне шайна шина декъе доькьур дуйла.

ХИнца уьш уьтгалгачу классехъ бу. Арахъ бIаьсте ю. БIаьсте лор ю-кха. Белхъамо йойна хГума санна, тойо цо синошна йина чевнаш. Дукха хан яцара кхоларш лаьттина а. Де къагийна ду Гадам. Класс серлайоккхуш хъаьжна малх.

ЙоI сочинени язъеш Гада, ткъа кIант корера пардош дIасатуьттуш, малх йоIана тIе боьгIуьйтуш, цуьнга шен йоза чекх ца доккхуьйтуш, ловзавуьйлу. КIантана шега схъахъажийта лаьара йоI. Ткъа иза шен тетрадана тIе а йоГаелла Гада. ЙоГа ца ловра цуьнан хъажар, бIаьргаш. Дуьнен тIехъ массарал а дикачуьн бIаьргаш лан хала дара цунна...

Де чекхдала герга дара. КIентан костюман белша тIехъ пена тIера тIебаьлла кир го цунна. Иза дIабаккха хъалаайаделла куьг сихха сацадо йоIа. Классехъ цхъанна гинехъ?! Ма эхъ дара иза! Чекхдели. ДIадирзи, ца гуш. Цхъадика, цунна-м иза хуур а дац!

ШолгIачу классехъ, шеран юккъехъ дара иза, церан 2-чу «А» классе веа-ча. Куьг, лазийна, дIадихкина дара цуьнан. Хъехархочо куьйгах дерг хаьттича, вилспетан аьчкаша лазийна, элира кIанта. ЙоIанна эццахъ къахийтира цьунах.

Денош сиха уьдура дIа, ткъа аьхкенан каникулш кхин а сиха а кхочура, еха а хуьлура. ЙоIанна ца езара уьш. Цара къастар дохьура. Церан школехъ а иза цхъаь яр-кха каникулш цаезарг.

Школехъ таьхъхъара бал. И шиь цхъаьна хелхадоккху. Классехъ болчу

накъосташна лабара и шиъ цхъаьна хелхадолйла. Церан ирсечу хенан ирсе миноташ яра уьш. Хьалхара экзамен оьрсийн маттехула яра. Хьехархой арабевлла минот ларйой, кIанта шена гIо доьху.

Сочинени язьян лууш я хууш вац иза.

Экзаменаш а чекхйовлу.

Дешаран шераш а дIадовлу.

КхидIа царах болу дагалецамаш бен бац.

ЙоI школера арайолу.

Шена тIаьхьа цхъаь уьдуш хетало. Улле кхочу иза, цунна дубнен чохь «массарал дика» хетарг. Иза жималла яра. Церан зама а, церан шераш а цIена дара. Дубненахь мел долу дош, аз кхачаделира кIантана оьшучу минотехь.

Иза вист ца хилира. ЙоI, Iодика а йина, дIаяхара. Цул тIаьхьа шераш дIаихира. Уьш кхин вовшийн ца гуора. КIантана дубне доккха дуй хиира, ткъа йоI шен хIусамехь, юьртахь яра. Иза дагалецамашка йоьдура, чуьра ара яларан метга. БIаьргаш къовлура.

Дубхьал хIуттура шайн класс. Цунна кIант гуора. Иза юха а уллехь вара. Хьалха санна, хьоме а. ЙоI цуьнца къаьстина яцара я цо маццах парти тIе хьаькхна зил царна новкъа а бацара. ЙоI хьоьжуш яра горгали бекаре... яхьелла херо а йохош, рогIера урок йолаяларе. ТIаккха цо, цуьнга бен йоьхур а яцара шена ручка.

ЭЛЬДИЕВА Марет

Цхьалла

Шен ма-хуьллу дубхьалтийсало Ia бIаьстенна. Селхана бовха малх бара Iалам а, дегнаш а хьобстуш, тахана шийла ю. Некъаца долу дитташ а лаьтта, кIайчу лан бой а тIетессина, хазделла. Юкъ-юкъахь гуш долу зобзнаш а, белшаш-генаш а охкийна, таханлера де санна кхоьлина, цхьана хIуманна безкаладахча санна, лаьтта. Лан чимаш а, цхьа дог ца догIуш, цадевлла, тIешерша. Тахана Iалам а дац дог догIуш. Селханлера бIаьстенан аьхналла хьошуш, Ia хьовзарна хила а мега... ТIеIаткъамаш лан хала хуьлуш хир бу-кх

Iаламна а. Делахь а ма чIогIа аьхна ду-кх Iалам адаман синна, уйрехь ю-кх цуьнан аьрхалла а. Ма дика ду-кх, Дала сел хаза Iалам кхоьллина.

Иштта ойланаш йора Умайса. Умайсин делха а, дека а дацара, иза цкъа а нехан цIартIехь а ца хиллера. Да-нана кхелхина итт-шийтта шо хан яра, тIаккха нанас бинарш а дIабевлира, дукхавезаш волу вешин кIант а кхелхира стохка. Умайса ша цхьаь яра. Цхьалла чIогIа язлора цунна наггахь. Чуьра араьаьлча, чуерза дог ца догIуш лелара и. Лулахошка яхча а, цхьаца шен лазам бийца лаьара. ДIахьаьжча, кхин шегла ладугIуш стаг а ца каравой, дIасоцура. Кхин башха дегабаам а ца бора цо. ТIаьх-тIаьхьа, оьшург эца ца яхалуш а, юьсура. Эццехь-м сатосура, шена сагатделла, я шегара хIума эшна ша йолчу цхьаь варе. «Мила вогIур ву со йолчу? – олий, шена синхьаам бора. Баттахь цкъа пенси дохьуш цхьа зуда а йогIура, шина кIирнах цкъа вешин кIентан йоI а чуьккхара. Иза, кхин гIуллакхаш деш ца Iара, Умайсига хьал-де а хоттий, ша сиха хилар а хоуйтий, шена елла сом-ком сьха а оьций, дIайоьдура. Тахна-м Умайса дика яра, хенан хIоттам кхоьлина беллахь а. Корах арахьоьжуш Iара, цхьаца ойланаш а еш. Екачу тилпоно юкъахь-ьяьккхира Умайсин ойла. Дукха ца етгара цуьнга тилпон, кхин сиха ца хуьлура Умайса иза сьхаэца. «ЛадугIуш ю». Цхьа а вистхуьлуш вацара. Юха а элира: «Со ладугIуш ю». «Умайса! Суьйре дика хуьлда хьан, Умайса!» – лерехь аз дегош дара... Умайсин дегIе хорш еара... аз девзира... Тилпон сихха дIаяйира. Юьхь тIехула бертаза бIаьрхиш хьаьвдира. Тилпон юха а ека юьйлира. Меллаша сьхаийцира. Юха а хезира: «Суьйре дика хуьлда хьан, Умайса!». Мукьачу куьйгаца бIаьрхиш дIадехира. Халла, сих доккхуш, -Далла везийла! – элира. Дог-м, да велла дисарг, эьккха доллуш дара. Иьсехь денлора мIаьргонаш. «Хьо хIинцалц стенгахь вара?» – олуш, маьхаьрца елха лиира. Цергашца балда кьевлира. Багахь цIийн чам хаалора. Меллаша йистхилира: «Ахь дага ца вайтахь, суна хIинца хьо дага ца вогIу-кх». «Со... Амхьад

ву... МохьмадГѣран... ДагавогИий хьуна?» «ВогІу». «Муха ца вогІу хьо дага; юьртахо, ша доллу сан дахар хьежаре, ладеГаре, сатийсаме дерзийна, дохийна, даржийна...» ала хьалаГюьртира... Ойлано, карзахьялла, бохура: «Хатта цуьнга, хьайца хІун чІир яра. Дог Іебий, алий, хатта. Ма вита ворах». Ма дукха ойла йинера Умайсас цкъа маццаъ шайн гар, дистхилар муха хир ду-техьа, я хир а дуй-техьа бохуш. Ма сатийсинера. ХІинца йоьхнера. Юха а тилпон дІаяйира. Куьзгана хьалха а яхана, шега хьаьжира. Къежъелла месаш йовлакх бухара схьакъиэдаш, дукха оза йолуш, оллаелла коч. Дахаро гІелїина йоккха стаг яра цу чуьра схьахьоьжуш. Масийтта шо хьалха хиллачу Умайсин хІуммаъ дацара цуьнца. Тилпон екаш яра. «ЛадугІуш ю». «Умайса! Сан дехар ду хьобга... охьа ма кхоссахьара ахь тилпон... ладогІахьара,- хала садоІаш дора Амхьада къамел, – хьан бехк боций-м хаьа суна... хьо сайна къинтІераер йоций а хаьа». «Со ладугІуш ю хьобга».

«Со... Умайса, хьо хІун деш ю? ... Со лаьцначуьра схьаецца, ша долчу дахарах чам баларна, генна дІавахара... да-нана а дІаделира, гергарчех а хедира. Уьш дуйцур дац вайшимма... хьуо ялалахь, суна къинтІераялахьара хьо, Умайса!»

«Ахь хІун дуйцу, ва Амхьад?! Муха дуйцур дац вайшимма? Муха?! Ахь-м со теша ма йинера, хьуо воцург, кхин дуьненахь цхьа а кІант вац бохучух. Ахь со хьайх тешахь, кара куьг ло аьлла хьовзийна, ас-м хьуна кара куьг лора, хьекална эшнехь. Суна хьобга кхочуш стаг ма ца хетара хІокху дуьненахь. Муха дуйцур дац?! ХІунда дуйцур дац?! ХІун хилира хІетахь, ва Амхьад?! Эскарера ца вогІуш, шайга чу кхачале, ахь хІунда вийра вайн юьртахо? Хьуна мел хан тоьхнера? Маса шо: итт, пхийтта, ткъа, я ткъе итт?» – Умайсин корта эккхалл хаттарш хьаьвзира коьрте. Амхьада-м дуйцура: «ХІинцехь хІуммаъ ма ала... тІаьхьа, ойла а йина, эр ду ахь... Зуда а ялийра. Вайн къомах яц иза, делахь а дика адам ду. Ши йоІ ю. Сайн бизнес а ю». «Дика адам... вай къомах... яц... ши... йоІ...» – оцу дешнаша, коьртах жІов етташ санна, ницкъ бора Умайсина. «Ткъа, со? Со муха Іаш ю, я муха Іийна хайий хьуна?! Деле хьох къинхетам бар доьхуш, ъжуш а, гІоттуш а хьо дагара ца волуш. Дагарадийцича, эхь ду моьттуш, хьох йолу ша йоллу ойла сица къийлина са зарзделла хьуна... Я Рабби! Ма дайн дуйцу ахь шадерг!» – ойланаш сийсара. «Ас кхана тухур ю хьобга, Умайса. Жимма ойла а яй, къинтІераялахь суна». Тилпон а карахь, ехха Іийра Умайса ойла еш. Буйса, кхин наб ца кхеташ, дІаелира. ШолгІачу дийнахь цкъа а ца ларйинчу кепара тилпон ларйора Умайсас. Цо, сийсара ехха ойла а йина, сацам бинера Амхьадана къинтІераяла. Де делкъенга делира. Ламаз динчул тІаьхьа, Умайса туькана яхара. Шераскан буса сагІийна яла хІума а эцна, туькан чуьра араьлча, цига хьалха майданахь масех стаг гира вовшахкхетта. Умайсин де дика деш кхуьнга вистхилира цхьаь. Хьалде хоттуш, шаш вовшахкхетаран бахьана дийцира: «Лакха юккъера Амхьад, Мохьмадан кІант, некъахьовзамехь кхелхина аьлла, хаам кхачьна». Умайсин дог тохаделира. «Муха? Юха а тешнабехк суна... хІунда?» – хаьвзира коьрте. Са мад-ду Деле кхайкхира. Юьйжира...

САРАЛИЕВА Табарик

Хун бехк бара сан?

Шераш дла мел оьху а бераллехь хилларг дика дагадогтура йоккхачу стагана Хьапина. Цъбаъ вукхунна тлаъххье суьлхъанийн гуо а боккхуш, бляьрнегарш тлекъевлина ячу кхуо, юх-юха а луйттура шен дахар. Духхъара дагадогтург: диллинчу корехула чуйожар. Ша лазийна цахилар а, амма шен нана чога лазийна хилар а дика дагадогтура. «Нана яла хъан, да чохъ хилча, цо бляьрафуналла дийр ду аьлла ма хлоттийнера аса хьо кора йисте, паднара тле», – бохуш, елхаран кьурдаш а деш, йоан цъба а меже лазийний хьобжучу ненан аьхна куьйгаш хинца а шен дегла тлехула хьобкхуш санна, хаалора кхунна. «Шек а вуй ду-кха, йоI стенга яхана хаьттича, айхъа длахлоттийначуьра хьалаэца

ахъ, боху-кх», – дена йина яппарш а ненан озаца кхочура Хьапин лере.

Бовхачу малхана духъал куьг лобцуш, гелъеллехь а, метгах яла ца яхъаш, деваша Юнус длавахана ков ша ларийна а ма-дарра духъалхуттура.

БархI да вехачу йоккхачу уьйглахъ, йамнийн томмагашна лулахъ хьалакъеддачу бацалара баппаш лехьош, уьш «хIуп-п» олий тIомадохуш, ловзуш лела Хьапи схьалаэцна, шерачу метге дла а хлоттийна, кхунна гонаха гложца гуо а бина: «Со юхаваллалц, кхузара метгах ма яьллахъ!», – аьлла, длавахана ваши сарралц гучу ца велира. Юха а кхунна гонаха хьийзара нана: «Эхъ ду-кх иза, берана муха дийр ду иштта таIзар?!», – марвашас динчунна резаяцахъ а, йоI кIелхъара ца яьккхира нанас.

Малхо етина, цийелла лаьтгачу вешин йоIана тлехъачча, деваша воьхна хъавзира: «Со вицвелча, хьо еллера, ва зуда, нана яц хьо?!», – нус човхийра цо. Хьапи кара а эцна: «Дукха яха хьо, сел кIеда, багахъ мотт боцуш хила мегар ма дац, кху дуьнено дIакхоллур ма ю хьо», – бохуш, кхин а дуккха а цъбаэца дуьйцуш, шу кIела, баккхал юкку туьканаш йолчу урамах, кхечира хIара шиь. ЭхI, ма мерза яра уьш, девашас цъбаэца бага а юьллуш йиьна, кегийра аьтгачу шекарца ийна хилла цIен, можа, сийна кампеташ!

Къаьсттина гIайгIане хуьлур йоккхастаг, Ia чаккхене лестича. Гуттар а халадоккхуш де а догтура. И хуучу кхуьнан доьзало ларйора хIара, амма йоккхачу стеган деган рузмано тIех ца туьлуйтура и хан. Тахана а, Iуьйкъанна гIаьттина ламазаш деш, суьлхъа доккхуш, мел дIалуш Iен хIара юха а бералле кхечира: «Хьапи, Iами, хьалагитталаш си хха! Селхана саьнгарш яха вигина шун да цIахъ вац, вайга сихонца кечло боху», – ненан дегало аз кхечира кхуьнан лере. Мегарг набарха а далаза долчу берашка шайн ненан йобхна хьийзар кхечира. ХIара шиь а, дахьийча санна, шайн тIелхигаш тIейизо доладелира.

Пешана тIехула кхозу дакъийначу жижиган коржам а, йобхъ а цIенкъа юккъехъ лаьтгачу гали чу тесирананас. Юха, дIа катобхна, шина берана тIетесна хилла

цѐн юргѐа даржийна, аганан чуъра исс бутт кхаъчна кѐант хъалаэцна, иза цу юккъе хъарчийра. Дехъа чу хъаьлда, шайн цхъаца бедарш чукхиссина, можачу телатан чамда а галина улле дѐахѐотгийра. Цул тѐаьхъа, ятѐош-ца ятѐош, паднара дуъхъал тесна кѐадин кийсак схъа а яьккхина, цунах шуъйро кийсакаш яьхна, Хъапин а, Іамин а гѐодаюккъе йихкира. Бухайиснарѐ, юргѐанна юккъе хъарчийначу кѐантана тѐехула а, шен гѐодаюккъе а йихкира. Іами паднара тѐеваьккхина, цунна тѐехула шен доккха боьмаша кортали а тесна, ша охъа а лахъелла, корталин тѐемаш озош шад бина, кѐант шен букъа тѐехъ дѐакъевлира нанас. Самаваьлча, парѐата ца валалуш, резавоцуш, «иъ-миъ» деш волу жима Шаѐрани Хъапин маравоьллира. Кѐантана тѐехула халла ваьштакхаъчна ши куьг вовшахтесна: «Нана, вай хѐун до?», – Хъапин хаттарна дуъхъал: «Пошли», – хезира.

Неѐаре схъайирзинчу йѐлана, нанна тѐелаьцна тоьпан юьхьиѐ а йѐлуш лаьтта лулахойн хъаша Кола вевзира. Даима а ийна волу иза тамашийна вара тахана, вистхила а, велаваала а ца хууш санна.

Кхин шаьш стенга доьлху хааза йѐлу, кѐант марахъ волу Хъапи хъалха а йѐлуш, гихъ дѐавихкина кѐант а, шина куьйга хъалалаьцна гали а, чамда а йѐлу нана тѐаьхъа а йѐлуш, шайн цѐенна букъ туьйхира кхара.

Даккхийчу чимашца ло дара тѐедогѐуш. Кху масех дийнахъ ихна, гѐороза дисинчу цунах ткъарш хилла, тѐехъ ког ца сацалуш, шера бара некъ. Хала-атта эвла йистерачу Нуьтгах-хин тогѐе схъакхечира хѐорш а, иштта кхиболу юьртахой а. Дешачу лайла охъакхиссира галеш, тѐоьрмигаш, бераш.

Селхана саьнгарш яха бигначарех цхъацаберш делкъал тѐаьхъа тѐебалийра. Вукхарех дерг цхъанна а ца хаара. Луларчу боьлакера дечиг-чѐеш гулдина, цѐерш латийна, доьлху бераш тѐехийна гѐуллакх дина баккхийнаш бовлале, керлачу Іуьйренан синбилгалонца схъатеттира яккхий машенаш. Бѐаьргаш тѐететтина лаба йѐлу хураьшка тиллина, чоьх хъаьрчинчу эпсаро дѐадийшира кѐайн кехат. Махкахдахар бакъ хилар тѐе ца лоцучу адамиин белхаршца, маьхъаршца машенаш тѐе хъалабехира шаІми-юьртахой. «Во-о, адамаш, Дела воцучу ца дуьгу шуна вай, Делан цѐе яккха, цунна тѐе болх билла», – даьржира машенаш тѐехула. Жим-жимма йовш дѐаяйра адамиин гѐовѐа.

Дукха ца хъелуш, аьчканекъа йисте охъабиссийна хѐорш, шаьш лелочух ца кхетачу адамашца цхъаьна, бѐаьрго схъа ма-лоццу еха лаьтгачу шалонна тѐелаьхкира. Гихъ кѐант а, шина куьйгахъ мохъ болу нана а, жима ваша марахъ волу Хъапи а хъалха-тѐаьхъа йѐгѐура. Пѐельелла, вовшахтесначуъра ши куьг хецадаларна кхоьруш, хъалхара некъ цагарна, цхъаца ког айбеш, иза лерина охъабуьллуш, халла йѐгѐу Хъапи нанна тѐаьхъайиснера, амма «Аьчканекъах ког ларбелахъ», – цуьнан аз кест-кеста кхочура кхуьнан лере.

Цхъана маьѐаргонна маьѐеллачу Хъапин карара кѐант хецавелира. Дукха кхе-раеллачу йѐлан луьра мохъ хезна, нана юхайирзира. Цу минотехъ аьчканекъа тѐехъ Іуьллу Шаѐрани а, цунна тѐекхетта Хъапи а гира цунна. Сихха шен букъ тѐера кѐант охъашаршийна, иза гали тѐе а хаййна, чамда буьйнахъ а йѐлуш, тѐекхира нана. Кѐант хъалаэца тѐекхевдинчу цуьнан куьг мелачу цѐийла дахара. Коьрта кѐелара куьг хъала ца доккхуш, вукху куьйга кѐентан жимачу хъаж тѐе яьхкина хъийзина Іаьржа месаш яйн дѐатеттира нанас. Гуш лаьтгашехъ бос хийцалучу юьхъ тѐе оьгу лайн чимаш сихха дешара, амма юргѐин тѐома тѐера цѐен хъоькх гонахара ятайолаелла, Іаьржачу базе йирзира. Кѐентан юьхъ тѐехъ лайн чимаш ца дешаш а гина, корта хъалаайбира нанас... Мохъ ца элира, цхъа

гIаргIаш бира, кхоьлина тIейоьлхучу стиглана а, уллехула тIехдуйлучу адамашна а бала бацара кхеран. Дуьне доьхнера, кхунна хьовха, доллучу а халкъана а.

ЮргIин екъачу агIонах хьаькхна, цIийх дуьзна шен куьг цIандина, чамди тIома тIехь кхозу догIа сьхьадаьккхина, цу чуьра цхьайолу тIелхигаш охьа а кхиссина, бухайисинчарна юккье диллира нанас кIентан шелделладалаза ховха дакъа. Хьалха санна, догIа дIатоьхна, цхьана буьйна чамда а, вукху буьйна йоьлан куьг а лаяцна, дIанехьо йолчу шен хIуманашна тIе яхара.

Хьекьало хилларг сьха ца лоцу Хьапи ма-хуьллу юхахьоьжура аьчкан некъа тIе, амма Iаьржа хьоькх йолу цIен юргIий, нанас охьакхиссина кхеран цхьацца хIумнашший, кечлуш, шарахь цкъа-шоьза цо тIеюхуш хилла баьццарчу памбархат коччий, хийра, бен доцуш хьоьжура кхарна тIаьхьа.

Оцу хенахь хазахетар а хилира кхарна: шалон йолаялале хьалавелира да. Вистхилла хIумма а ца олуш, мосуьйттаза а бIаьргашца теллира цо шен доьзал. Эххар а цеьцаьллачу хьажарца ненехьа а вирзина: «КIант, ШаIрани, ма ца го суна», – элира. Шина а куьйга, богу кийра кьевлина Iачу нанас, вагонан нари кIел соне теттинчу чамди тIе хьажийра ши бIаьрг. Цуьнан хьажарца дIахьаьжначу ден юьхь тIера бос хийцабелира. Юха а, цеьваларан озаца: «Вай, хIун хиллера цунна?!» – хаьттира. «Махкана а хилларг», – жоьп делира нанас.

Хиллачу хкин цхьа а дош ца хазош, шалонан боларца мохк бустуш, цуьнан шакарца орца дохуш, ши кIира кхочуш, Казахстанерчу Семиозерни кIошта кхечира хIорш. Кушмурун станцин эьлайистехь, махкахбаьхначеран кешнашна къастийначу меттехь, доккха диллинчу лай кIелхьара халла гучудаьккхинчу лаьтта, дуьхьара жима каш даьккхина, дIавоьллира ШаIрани. «Хийрачу махкахь, кIур ца болучу кIотаран дуьхьара вахархо хили-кх хьох, ШаIрани», – гIийла элира нанас, кхин елха а ца йилхира, некъахь даькхинчу шина кIирнах, каш-барз боцуш, лайла кхиссинарш а бара...

Даделира кхойтта шо. Оцу хенахь дукьаделлачу кешнашкахь цхьалха ца вуьсура ШаIрани, амма новкъадовлале вешин Iудика ян еьначу Хьапина ца бевзира вешин барз: «Дуьдин Iелин кIант ШаIрани. Кхелхина 1944-гIа шеран 24-чу февралехь» тIехь яздина а долуш, лохо тIулган чурт дара кошан коьртехь. «Дада», – гIийла элира Хьапис, юха, шен вешин жима барз мара а кьевлина, доггаха йилхира: «ХIун бехк бара сан, ворхI шо кхаьчначу беран тIорзанан, Iаьнан Iуьйранна набарха а яьккхина, меттара гIаттийна, махкахьяккха? Сайн вешин ага техкош со йитина хиллехь, кхуза кхочур ма дацара тхо, хIинца жима стаг хилла хир ма вара цунах. Дада, суна бевзара хьуна хьан лазам. Iами я кхузахь вина Рамзан вон лелча, «шух-м нах хир яцара, ШаIранех дегайовхо яра сан», – ахь моссазза олу а сайх бехк боккхуш санна, ма-хетара суна. Цкъа со йилхича: «Хьапи, Делан кхийл ма ю лелаш, цхьацца бахьница», – со тееш, ахь аьлча а, ШаIранин валаран бахьана хьо хилла-кх, аьлла, ма кхийтира со...»

Iоккхачу стеган узар хезна, неI йиллина чуваьллачу кIантана гира ненан буьйнара суьлхьанаш охьаоьгуш. «Нана, ахь хIун до?», – хаьттинчу цунна къаьсташ хезира: «ХIун бехк бара сан... я АллахI...». Шена тIекхевдина кIант вовза санна, шуьйра сьхьадиллина Хьапин бIаьргаш цхьаьна меттехь севцира. БIаьрхин тIадам ненан бесни тIе а бужуш, цуьнан бIаьрнегIарш тIекьевлира кIанта. Кхузткъе дейтта шарахь Хьапин даго хуьйдина вешин бала дIабелира...

Керла цѣраш

БАТАЛОВА Хеда

Баталова Хеда йина 1990 шарахь, 20-чу ноябрехь. Юккѣра ишкол чекхъяккхина Собыжа-Галахь, Алды поселкехь. Деиа яхана Нохчийн пачхьалкхан университетте, филологин факультете. Карарчу хенахь оццу факультетан магистратура чекхийоккхуш ю Хеда. Нохчийн пачхьалкхан академехь, меттан а, литературин а отделехь болх беш ю иза. Жимчохь дуьйна суртдиллар члогла дезаиш ю Хеда. Балхана мукъа йолчу заманахь сацкъарахь суьртаиш доьхкуш, шен ойланаи кехат тIе ерзоиш, дIахьо цо хан. Суьртаиш дахкарехь а, йозанехь а цо хаьржина жанр сюрреализм ю. Оха шун тидаме дуьллу Баталова Хедин дуьххьарлера дийцар.

Стиглара къам

Ойланаи, ойланаи... Муьлххачу а даг чу бижначу баланах ваккхало шуьга, боцу бала кхолла а ло шуьга. Дукха ханна дацахь а, тIе куьг ца Ютталахь а, ког ца баккхалахь а, пIелгаина юккѣхула мох чекхболуш ца хаалахь а, мерана хьожа ца кхетахь а – хьуна и дерриге го, бакъ а долуш, хьо цигахь лаьттаиш санна. Вайн коьрта чохь ду-кха иза, цхьана дечиган яьики чохь дIакъевлина, доккха догла а тоьхна. И догла схьадаьккхича, аракхета цу чурьа серло, бIаьргаш а Ийжош, сирла серло. БIаьргаш, меллаша схьаделлалой, дIайоьдучу цу серлонна тIаьхьаховсу – оццу минотехь хьо вайна, хьо дIаваьхьна, хьо вац...

– Асет! Ва Асет! Хьажахьа, и йоI даима а ойланаша цхьанхьа дIаяьхьна ю-кха! Цунна хIун дан деза, хууш яц-кха со?!

Зайнап, демах дуьзна куьйгаш стоьл тIехь Iуьллучу горгамах а хьаькхна, цIийна йисттера чу яхара. Асет маьнги тIехь хиьна Iаш яра, коре а хьобжуш. Корехула стигала хьобжу цуьнан йоIбIаьргаш тIе пардо хIоьттича санна дара. Цунна цигахь хIун го хаа говзалла йолуш стаг вацара, ша Дела воцург.

– Асет! – аьлла, кхозлагIа а мохь туййхира нанас.

Асет, цIаьххьана шен лерга юххехь мохь а хезна, хьалакхоссаелира, юха, маьнгин Iовланах ког а тасабелла, охьакхийтира.

– Ай! Вай! – бохуш, цхьана кога тIехь кхисса а луш, дIахьаьжча, ненан хьаьжа юккѣра шад а гина, сихха дIанисьелира иза.

– ХIун боху, нана? – хаьттира цо, бехкала дахначу бIаьргашца лахара хьала а хьобжуш.

– Хьада, яло, МаретагIаьргара сирникаш я. Суьйре а ю, хьеший а бу вайга бахка безаш, со яй кхе билла йиш йоцуш йисна. И сирникаш стенгахь йов, хууш яц-кха со, – элира нанас. «Уьш стенгахь йов, хьуна хайита йиш а яц», – элира Асета шен дагахь. Кхин шена дов дан бахьана карадалле, сихха араелира иза.

Кетла яла дагахь, ков схадоьллуш, когана к'елахь «ГарчI» аьлла, г'овг'ла йо-луш а хезна, кхин т'е яз а ца луш, ког х'алаайбича – б'аьрга серло кхийтира цунна. Сарахь латийначу стогарийн серло а кхетта, кьегина куьзган гериг хиллера иза. Гериган ц'ха аг'ло горга яра, тк'а важа аг'ло – ира, еха.

– Ц'х'ана хенахь докк'ха, горга куьзга хилла хир ду х'о, – элира Асета ша-шега, лаьтгара гериг с'ха а оьцуш. Цуьнан серло, цк'а кевна т'е ерзош, юха керта т'е ерзош, т'акк'ха, лаьтта тухуш, д'асах'ийзийра цо. Юххера цидиг а ловзаделира, и серло с'х'алаца г'ерташ. Тк'а ша цу чу х'ажа ца ях'бира иза, кагделлачу куьзгана х'ажа ца мега бохуш, дуьйцуш хезнера цунна луларчу бераша. Х'етте а, кхин Iен а ца елла, куьзгана х'аьжира иза. Гериг жима хиларна, шен ц'ха б'аьрг бен цу чохь ца гира цунна. Юххера, леррина х'аьжира Асет шен б'аьрге – гериг кьегира. Корта х'аьвзира цуьнан, ша а х'аьвзира, саца ца луш. Ша лаьтгачохь лаьтгаш юй х'аьара цунна, амма цуьнца ц'х'аьна, ша х'ийзаш санна а, хийтира. Ц'ханх'ара х'ордан тулг'енаш гучуевлира. Уьш шех х'екхалуш хааелира цунна. Куьзганара х'орда чухула ц'ханх'а д'ах'ош яра Асет. Т'ада ца йора иза, хи чохь елахь а. Байн, ховха чк'урах х'акхалуш, шена чуьра арадеттира иза х'ордо. Ши ког лаьтта т'е х'оьттира. Тулг'енаш д'атийра. Иттех метр х'алха, лекха, даккхий дитгаш а долуш, юьк'а х'ун яра лаьтгаш. Цу дитгашна т'ех'а ц'ха «шах-ших» а хезна, кхераелла, юьстах'белира иза. Х'уьна юкк'ера араделира дитте ца кхоччуш лекха адам. Адам? Х'ан-х'а, чех са гуш ца хуьлу адам, сийна бос а ца беттало адамах, йиь метр лекха дег' а долуш адам дайна дац Асетана. Дех'а кхин а ц'х'аь гучуделира, цунна т'аьх'хе кхин а, кхин а. Х'орд болчу аг'ор юх'ах'аьжира Асет. Цу чохь, дех'а аг'ор, бердана юххех'о, фонтан гира цунна. Фонтанна дуьх'ал т'ай а дара, цу т'ай т'ех' лаьтгаш шортта адамаш а дара – дукхах'дерш бераш. Беснаш а хуьйцуш, эшарца хелх'аюьйлтура фонтан, и лаг'ьелча, лаг'луш, х'ийзаяьлча, х'ийзаш, гуттар а г'араяьлча, х'инцца стигала кхочу-к'ха иза олий, х'оьтуьйтуш. Гулделла адамаш самук'ане х'оьджура фонтане, тк'а бераш-м даккхийдийна а ца довлура шайна х'алха х'оьттинчу исбаьх'чу суьрта. Амма, х'уьна юкк'ера арайовлучу х'уманашка х'оьджуш царех ц'ха а воций, хира Асетана.

«Суна а бен ца го-те уьш?» – дагадеара цунна. Шег'ахь мел йолу майралла гулийна, ц'х'ана х'уманна юх'е яхара иза.

– Шу муьлш ду? – х'аьттира цо. Шен багара даьлла аз дук'а г'ийла хиларх кхий-тира иза. Кхуо делла хаттар ца хезира х'уманна, делахь а с'ха-м х'аьжира иза.

– Шу муьлш ду? – юха а х'аьттира Асета, х'инцца мохь туххуш.

Цу тамашеначу х'умано меллаша корта с'хаберзийра. Дош а ца элира цо, амма Асетана шен коьрта чохь цуьнан жоп хезира:

– Маьрсакаш ду т'хо.

– Маьрсакаш? – цец'белира Асет. – Суна цк'а а дуьйцуш а хезна дац шух!

– Хир дац. Адамийн ойланех кхолладелла ду т'хо, – юха а жоп хезира Асетана.

Дог чехка деттадала доладелира цуьнан. «Самах ду-те х'ара, я г'енах ду-те? Бакь дуй-те суна гуш дерг? Х'ара бакь делахь, ц'ахь, со яйна бохуш, лохуш хир ю-к'ха нанас...» – ойланаш х'аьвзира Асетан коьртехь.

– Х'ун дан даьхкина шу? – х'аьттира цо маьрсаке.

– Т'хо сирла ойланаш ю. Iаьржачу ойланашца т'ом бу тхан, Маьрсакийн мах-кахь боьдуш. Кхузахь уггар сирла ойланаш кхоллало меттиг ю. Тхан махкахь го кхузарчу ойланех с'хаьтгало серло. Цундела, царех ницк' с'х'аьэца, ох'адиссина т'хо. Гуттар а сирла хуьлу берийн ойланаш! – элира маьрсака. – Ша серлонах лепаш хуьлу уьш.

Асет берашка хъаьжира.

– Схъайола суна тӀаьххье, – хезира Асетана шен коьрта чохь. Ша яха еза аьлла, хийтира цунна. Шега, хӀинца хӀунда яхара хьо цунна тӀаьхъа аьлла, цхьамма хаьттича, кхетамехь дала жоп хир дацара цуьнан, хӀетте а цуо шена хетарг дира.

Дикка тидам бича, уьш дитташ чуьра араюьйлуш хийтира цунна. Диттан са арадолуш санна хетара, уьш шайна тӀаьхъа сийночу басахь алу а юьтуш, диттех дӀакъаьстачу хенахь. Меллаша, цхьамма шайна новкъарло еш санна, шайн бехачу когашца лаьттах хьакхалуш а, ца хьакхалуш а долчу боларца хӀорда чу дуьссора уьш. Асет а царна тӀаьххье хӀорда чу йоьссира. Юха а, ша куьзгана чухула йоьдучу хенахь шена хааделларг, карладелира цунна. ХӀордан тӀулгӀенех, малхехь къегаш, хӀуьттучу тӀеданашна бухара хъалахъаьжча, стигал гира цунна. ХӀара хӀорд чу юьсуш арахь маьркъаже яра, хӀинца-м къеггина малх бара схъагуш. Дукха хан ялале хӀордо, хьалха санна, арагеттира иза. Охъахъаьжча, инзарьелира Асет – когаш кӀелахь стигал яра! Гонаха дукха лекха, андий дитташ дара. Церан орамаш лаьтта бухахь дацара. Латта-м кхузахь дан а дац, цуьнан меттана стигал ю. Стигалх дӀахъахдадала цхьа миллиметр юкъ а юьсуш, хӀаваэхь кхозура уьш. Цу орамашна юккъехула чуйоьдучу маьрсакан тидам бира цо. «Стенгахь чекхдолу-те оццул лекха дитт?» – бохучу хатгаречу ойланца орам тӀера дуьйна хъалахъаьжча, диттийн бахъашкахь гӀийла техкаш хӀорд гира цунна. Тийна, гӀайгӀане бара иза.

– Хьалха цу чохь дехаш тайп-тайпана а, хаза а чӀерий дара. Боданечу ойланашца тӀом болабелчхъана, хӀорда чуьра цхьаццанхъа охъаэгна уьш, шайн цӀа кхин юха ца дерзалуш, дисина, – хезира цунна маьрсакан аз.

Цо и аьлча, аьрру агӀор, генадоццуш, диттан орамна тӀехъа Гуьллучу чӀеро, хӀорде хъала а бирзина, цхьа тамашена, дог Ювжош, гӀайгӀане узар дира. Цунна тӀаьххье, цхьаццанхъара кхечу чӀерийн узарш а хезира. Цаьрга ладоьгуш, церан лазам, бохам, бала, сатийсам, гӀайгӀа – и берриге гӀийжам Асетан дагах хъаьрчира. ХӀорд а меттахбелира, шен яккхий тӀулгӀенаш сингаттаме хъалакхуьссуш, шел тӀаьхъа кӀайн чопа а юьтуш.

– Соьга цхьана а тайпана гӀо далур дуй шуна? – хаьттира Асета маьрсаке. – Суна гӀо дан лаба!..

Цигтахь маьрсакан шерачу юьхь тӀехь бӀаьргаш дӀахӀиттира. Асетана тӀе а дирзина, лерана цуьнан бӀаьргаш чу хъаьвсира уьш. Асет, бӀаьрг-негӀар ца тухуш, дуьхьал хъаьжира. Иштта лаьттира и ший, цхьа хан яллалц. Паккха шен деха дегӀ хьаланисира маьрсаке. Меллаша корта а тайийна, аьтту агӀор пӀелг хъажийра цо. Цу агӀор дӀайолаелира Асет, маьрсаке баркалла а аьлла. Иштта ехха яхара иза. Новкъахь гучудолуш, хӀара аьлла, хӀума дацара.

– Нийса йоьдуш юй-те со? – аьлла, дагадеаначу хенахь, цӀеххъана цхьа шело хааелла, хорша еара цунна. Цхьа а дитт, цхьа а дийна хӀума доцуш, пана арахь нисъелира иза. Цхьа бодане яра и меттиг. Лаьттара стигал а кхоьлина яра. ДӀо дехъа, цу яьссачу пана арена юккъехь, цхьа хӀума яра. Ша дӀакхаьчна хиларх кхийтира Асет. Юххе мел йоьду а, цунна цигахь ерг къаста йолаелира. Яьссачу арена юккъехь гӀикх гира цунна. ГӀикх тӀехула, хӀаваэхь, аркъал Гуьллуш йоӀ яра. Цуьнан ехачу йаьржачу месаш тӀера цӀечу зезагийн жаззаш йенара гӀикх чу, цу чуьра лаьтта а. Цуьнан коьртана дуьхьал, шалабича санна, цунах тера а болуш, кхозура кхин а цхьа корта. Амма цу коьртаца дегӀ дан а дацара. Цуьнан месаш а яра, лаьтта жаззаш а йенош, аре ций а йина, лаьтташ.

– Схъайола... – йоьлан аз хезира Асетана шен коьрта чохь. Амма шиннах цхьа а корта меттах ца хъайра, я кхуьнга схъа а ца хъаьжира. Асет кхин а юххе яхара.

– Гикх чу йижа... – хезира цунна. Кхоьруш, сиха деттадала доладелла шен дог сацо г1ерташ, т1е куьг диллира цо. Когаш-м бегочуьра совца ца лора. Шелонна я кхерарна бегош бу уьш, ца хаьара цунна. Черех кьахетаро г1о дира цунна, шен ког хьалаайбина, г1икх чу йижа. ЙоьИан месаш т1ера охьаьоху зезагийн жаззаш цунна т1елена дуьйлира...

Дийна воцу шен да дагавеара цунна. Дий шо хан бен йоцу ша дас шен гай т1е а хаийна, набкхетта кеп а х1иттош, г1енах «харр-харр» деш, цунах ша йоьлуш гора цунна, юха ша набкхетта цахиларх Асет кхетча, да воьлура; сирникех ша хьала-добттина ц1а дохор бахьанехь, шеца цхьаьна хьалакхиьначу дика доттаг1чуьнца Заремица дуюхьхара даьлла дов д1адоккхуш, ша маракхеташ дагатуьйсура; ишко-лехь уггар дика стихотворени ешарна хьехархочо ша хастош, араьх доттаг1ашца ловзуш, нанас мохь а тоьхна, сьхакхайкхича, кховдийна, леррина шена дина долу, кучан хьалхара кисана хоьал жимачу бепигах ша йоккхаеш, и доттаг1ашна гойтуш; Гура-Дадас Керлачу шараьх шена делла, ша ч1ог1а сатийсина хилла долу тайниг.

Юха цхьа тамашийна йовхо хаа-елира кийрахь. Паккха баьхкира цуьнга ша цкьа а хьалха ца лайна синхаамаш. Лаьттах, стигалах, Iаламах д1аийна, д1ах1оьттира иза. Массо а дийнатех, мел йолу садолчу х1уманех д1аийра иза. Буц, мох, маьлхан з1аьнарш, зин-гато боккху ког, х1ора садолчу х1умано доь1у са, зезагаша молу хи, Iаламан пхенаша, дитташа

лаьттах оьцу ницкь, церан лаьттаца а, стигалца а йолу уьйр, шен дег1ехь лела ц1ий, оццул генахь йолу есалла, хьийза сайраташ, седарчий... Уьш х1инцалц шена ма моьтту цахилар гора. Эзар, эзар дакьа а хилла, массо х1уманех ша д1ауьйш, хаалора цунна. Зезагийн жаззаш т1омадевлла, махе шаьш ловза а дойтуш, маьрсакийн мохк мел бу д1адаьржира.

Массо а маьIера ч1ерий шайн ц1а, х1орд чу, хьалаэха дуьйладелира. Церан ха-захетар, дагна йовхо йохуш, Асете сьхакхечира. И т1ом бахьанехь бала хьоьгуш долу дерриге а стигалара кьам парг1атделира.

Доккха са а даьккхина, ши б1аьрг сьхабиллира Асета. Шена т1елена зезагийн жаззаш гира цунна. Оцу минотехь севцира уьш. Ша ца хилча санна, х1инцца ши б1аьрг сьхабиллиарг, юха а, доккха са а доккхуш, сьхабиллира цо б1аьргаш. Шен ц1аьхь, маьнги т1ехь, самаелира иза. Караьх куьзган ангалин гериг яра. И Iуьйдуш латтийначу куьйгах ц1ийн т1адам охьабеара. Хадийначу куьйган лазар Асетана хаа а ца лора, дог-ойла ерриге а айаелла яра, т1омаьллал самукьане. «Г1енах хилла-те и дерриге?» – дагадаера цунна. Амма циггахь д1алаьхкира цо и ойланаш. «Х1ан-х1а! Суна хаьа, сайна гинарг бакь дарий, хьанна а, х1уьа аьлла а, со кьарьян дагадаг1аьх а, со кьийса-м лур яц. Делажь. Суна. Хаьа. Сайна гинарг бакь дуйла!..»

Цу т1ехь сацам а хилла, маьнги т1ехь нисьелла, охьахиира иза, корехула ара а хьоьжуш, шена мел гинчу х1уманийн ойла а еш.

– Асет! – мохь туьйхира нанас.

Асет, ц1еххьана шен лерехь мохь а хезна, хьалакхоссателира, юха маьнгин г1овланах ког а тасабелла, охьакхийтира. – Ай! Вай! – бохуш, цхьана кога т1ехь кхис-са а луш, д1ахьаьжча, ненан хьаьжа юккьера шад а гина, сихха д1анисьелира иза...

Поэзи

ХАЛИКОВА Ася

«Са паргIатдалар Ахь хилийта дуьненах къастар...»

* * *

Сатийсамна тIаьхьяуьдуш,
Цхьа хан йогIу,
Баккъал мел дерг новкъа хуьлуш,
Эрна долчух возуш,
Цхьа хан хуьлу-кх,
Аьлча а, дегIо са эшадахь,
хуьлу-кх...

Къинойн борза тIе а хуий,
Сатийсамах цIе а хуьлий,
Ша шен даго бекхам оьцуш,
Дохковалар шеца долуш,
Цхьа хан хуьлу-кх,
Аьлча а, дохковалар дагца хилахь,
хуьлу-кх...

Сатийсамаш тIаьхьахIуьттий,
ДегI шен синна тIаьхьахIуттий,
Эхарте хьо новкъаволуш,
Яккха йисна хан ца лоруш,
Цхьа хан хуьлу-кх,
Аьлча а, дохковалар къобалхилахь
хуьлу-кх...

21. 08. 2016.

* * *

Цхьана нахах тIех а долиь,
Цхьана нахе кхочу и...
И цхьа нах цуо дакъазбохий,
Ткъа кхин берш цуо декъалби.

Кху дуьнененан Iаьржа талу,
Кху дуьненан сирла ирс,
Цхьана нахах тIех а долиь,
Кхечу нахе кхочу и.

Кху дахаран хьера ю хьийзаш,
Даим цхьанаэшшарехь,
Ткъа адамах юккъехь зийза,
Вовшел тола гIертарехь.

Лазамаша дегнаш этIош,
Синхьяамо тоьгуш уьш,
Вовшех кхеттал синтем боцуш,
Хьеро вай ма хьереди.

Хьобгахь мел дерг хуьлуш
хилла-кх,
Цхьана нахехь хилла дерг...
Къовлуш, достуш, дерзал хилла-кх
Хиндерг – хьобха дуьсу дерг...

Цхьана нахах тIех а довлиь,
Кху дуьненчу догIу вай,
Цхьана дийнахь юьстахдовлий,
Дерриг хуьлу дисна вайх...

19. 10.2016.

Бераллех дагалецамаш

Бай тIехь со ловззушшехь, яхара
ког акха бералла,
Куча тIе Iенадеш, ас морза кхобх-
хьушехь лулара...

Даима дов дарца хуьлура сан
ненан хьастар а,
Бешарчу дитташка сайн деган
къайле ас ястар а...

Бералла – хьо деган
самаьрша хьоза,
Даг чохь ас лардина хьан
синан йоза.

Диттан га кагделла, цуьнца со цкъа лаьтта йожар а,
Стом боьхуш хІинца а хила ца кхиьначу Јожега,
ТулГенаш керчочу хино сан мача дІаяхьар а,
Лулахойн кевнах со тІехъяла жІаьлах ца яхьар а...
Бералла – даг чуьра тийналлин гІовГІа,
Хьох дагалецамаш хуьлу-кха ховха...

Стиглара чубужу седа а боьду шен маре,
Бохуш, сан буйсанаш седарчийн той лардеш ихна,
ХІора сайн Іуьйре а со йоккхахилийта яре,
Хьобжуш дІаяхначу бераллин хи даг чу ихна...
Бералла – сан синан зазане бІаьсте,
Хьайх Іабош ца хилла-кх цкъа а хьан хьастар.

Дола

Сан Хьобга эсала доІа ду, хІай Везан Дела,
Массо а хІуманийн Да волу Хьо Сийлахь Эла!
Са парГІатдалар Ахь хилийта дуьненах къастар,
Цу Хьайн кьинхетамца сан гІийла са Ахь хьаста...

Сан дуьхьа дахарехь шайн са а ца кхоош даьхна
Да-нана шинна а дахарехь Ахь декъалдехьа...
Йиш-ваша, тІаьхье а резавеш Хьо шайна баьхна,
Эхартахь шайн юьхькІайн хинйолчу тобанех дехьа...

Бусалба нехан Ахь дегнашкахь ийман чІагІдехьа!
Йилбазмох хилла шайх дуьсучех дегнаш лардехьа.
Массо а хІума хьан пурбанца хуьлуш ма хилла,
Ша цхьаь ву моьттинарг ма чІогІа хиллера-кх тилла...

Хьуна го даг чохь Хьоб хьесталун сан гІийла дехар –
Бакъдолчу дин чохь Ахь дахийта бусалба къаьмнаш!
Даггара вовшашна кьинтІера девллачех дехьа,
Гечдарца дерзадеш дегнашкахь лозу тхайн даьІнаш...

Декъазчу тхан синойх хьайн мерза кьинхетам бехьа,
Мухьаммад Элчанан дуьхьа Ахь тхуна гечдехьа!
Дуьненна тІаьхьара тхо бІаьра хьовсучу дийнахь
Лаьтте тІеэцийта, декъала деш цуьнан кийрахь...

06.12.2017 шо

* * *

Ша шеха цѐ латош волчулла бен,
Со хьобха ца хьобгу дела,
ЮьхьIаьржа гIоттучу сих санна бен,
Со хьобха ца кхаьрда дела,
Кора тIеетталучу чуьркал бен,
Суна хьо бендоцу дела,
Хьобца сайн дика а, вуон а,
Сайна ца деза дела,
Хьайн са а доьхкина, дегI эцнарг хьо волу дела...

* * *

ХIинццалц дIадахьа мел ихначу гуьйренех кхаьрдаш,
Дохьуш ерг еа-кх хьо, сан шерийн масолгIа гуьйре,
Даг тIера егаеш са дагахьбаллабийн хьардаш,
Бехк юхаобьцуйтуш ас мацах кьарбина хиллачу дуйне.

Канашкахь гулдина сан шерийн яхь екна денош,
Сан дохкойиларо ийдечу кхолламан терза тIедуьллуш,
Сан сино ша-шена тоьхначу догIанах и маьрша доккхуш,
Оьгучу гIах терра, сан кьинош лаьтта тIе и мел ду Iенош...

Синхьаам огучу мIаьргоно бIешерийн баланаш бойу,
Собарца шерех чекхвийлича, цу Дала ден совгIат санна,
Юха а гуьйренан мерзачу гIайгIано лазамаш бойу,
Хоуйтуш, дерриге хуьлуш дуй еллачу ханна...

Хьох терра карзаха, синтеме дог кийрахь кьуйлучу суна,
Дуьххьара санна ма хала ду дуьнен чохь хьобха дIакьастар.
Ахь суна беьначу кхоах цхьа бIаьрхи сан совгIат ду хьуна,
Хуьлий ца хаьа-кха хIара вайн лаьтта тIехь тIаьххьара кьастар...

Дархочун бехк а ца лору-кха хьешана тIаьхьа цавалар,
И иштта ларий ахь диталахь сан хьобха кьаста цяялар.

09.10.2016

ЭЛДИН Микаил

Соь цхьалла безамах хийца ма алахья....

* * *

Алахья, бехк буй сан ойланах воьхча,
Иийжаме-мерза д'овш ахь дагах тоьхча?
Дика дин галболу-кх бехачу новкъахь,
Аьрхачу беречо бохийча шовкъах.

Алахья, бехк буй сан, ткъа, велавелча,
Бовзанза сатийсам ахь сайна белча?
Б'аьстенца, ба'анан к'охцалш а даьгна,
Ховхачу зезагийн хазаллех хьаьгна.

Бехк буй ткъа сан б'аьргийн алунах даьгча,
Акхачу дагана – безамах хьаьгча?
Дохк-марха коьрта т'е язъелча хийла,
Б'аьстенга сатуьйсу Баш-ломо г'ийла.

Алахья, бехк буй сан г'айг'ане хилча,
Хазчу хьан б'аьргаш чохь са тилла хилча?
Дилхина маршонах даьккхина леча,
Хиьча шен Южалла йоцийла реч'а.

* * *

Вай вовшех къаьстар ду, вовшашна доьлуш,
Юха а гур хиларх дегнаш а тешна,
Ткъа дахар д'адоьду, Южалла тулуш,
Къастаран къахьалло хийла дог хьешна.

Хьайн дайчу боларца дуьне а техкош,
Г'ур ю хьо, лаамна архаш а туьйсуш,
Сайн ц'ийлахь алуно сайн дог а кхехкош,
Г'ур ву со, сайн цхьалло безамца къуьйсуш.

Хьайн хазчу б'аьргеха хуур дац хьуна,
Йовазчу г'айг'анах уьш дуьзна дуйла, –
Шен куьцах хаац-кха акхачу луна,
Иаламан хазаллин элаш а дуйла.

Вайн лазам, экханан уг'ар ца тилла,
Хьаьрчар бу эмалка дин-бокъан кхесах,

Хъан Ёаьргаш, сан ирсан мохь-цЮгIа хилла,
Дуьсур ду замано даIдинчу изехь.

Вайн дегнаш дохарх а дуьнено, хьийзаш,
Есаллехь дохур ду шен гуонаш тийна,
Ткъа хьуна хуур ду гIаргIулеш тийжаш,
Къастаран гIайгIа лан уьш Iеминийла.

Хьо гIур ю сирлачу шовданан вастехь, –
Шовда дIа мел эхарх, тIулг буьсу шийла.
Со иштта вуьсур ву гIайгIанан вастехь, –
Цхьалла ю, мел кура елахь а, гIийла.

* * *

Сан дагчохь хIун къайле лобху ахь, алахь?
Ткъа тIулге хIун безам боьху ахь, алахь?
Эрна ду сан деган тIулг башо гIертахь, –
Мокхаззий, зезаггий хир дац-кха бертахь.

Хъайн деган аьхналлех ахь хIунда хьегаво?
Сан ойла озаца ахь хIунда Iехайо?
Шийла тIулг битахьа ша болччохь Iилла,
Ёаьстенца яхалур яцар-кха чилла.

Сан дегалехамаш сийналле кхевдина,
Сан аьрха лаамаш седанца левзина,
Даккхийчу синошца хьобжуш хьоб гIийла,
Лууш вац хъан Ёаьргийн сирла нур мийла.

Хьо хиларх къоналло хаздина кIайн заза,
Со вар-кха цхьаллано шелвинарг хеназа,
Можа малх хьо белахь, со – стигал сийна,
Йовха цIе хьо елахь, ша бу со шийла.

Соб цхьалла безамах хийца ма алахь,
Хъайн цIенчу Ёаьрхишца сан дог ма кхалахьа.
Дахаран новкъа хьо ирсдолуш гIойла,
Бехк суна ма билла, Iодика йойла.

* * *

Сан деган акхаллехь ахь лехна инзаре къайле,
Хилла и аьхналлин хIорда чохь шабина гIайре.
Хьох хийла къихкина аьрхачу сан синан цхьалла,
Хилла и курачу, обздачу цу берзан цхьалла.

Хьо хиларх азаллин, абаден кьайленаш евзаш,
Ясталур яц хьобга сан деган кьайле, дог Јовжош.
Хьо хиларх хьажарца ламанан шовданаш лекьош,
Ирсе хьо хир яц-кха, сан сица цхьалла а йобкьош.

И кЈорге, бухбоцу, стигланийн басахь хьан Ёаьргаш
Деса ду, гІайгІанан басахьчу стигланех кхаьрдаш,
Хьан Ёаьргийн кЈоргенехь лепачу седарчийн суйнаш
Шийла ду, хир доцуш сийлахьчу тешаман дуйнаш.

Ахь соьга кховдийна дог а ду безамах хьаьгна,
Амма сан акха дог шелделла, цкьа цхьаллехь даьгна,
Ткьа хІинца эрна ду, сан сица ахь маршо кьийсар,
Беттасе хьобстучу сан сих ахь дийр дац-кха йийсар.

Сан кийрахь безаман цІе лато ма леха дешнаш,
Долор ду вайшиннан сатийсамашна ас кешнаш,
Вай цхьана ца догІу – иштта бу вайн кьиза кхоллам, –
ХІоттор бу вайшиннан безамна ас лекха хІоллам.

* * *

ДІайобдуш дІагІолахь, ца юьтуш деган чов ерза,
Белхийта сан лазам гуьйренан шийлачу дерзах,
Исбаьхьчу вастаца сан иэс кхин ма хьиэде,
ДІадахнарг, тІехиндерг вовшах а ма иэде.

Буьйсанан тийналлехь кьехкош сан гІайгІане гІенаш,
Ёаьргашца серла а дохуш сан бодане денош,
Аьрхачу сан дагах ахь гІала ма елахь,
Бала а хилий, цу гІалий чохь ма Јелахь.

Хьагделча масаро шовданан шийла хи санна,
Баккха бехк ца буьтуш вовшашна девзинчу ханна,
Мийлира ахьа-м со, хьайн акха дог Јабош,
Цхьаллано вуьгу со, хьан деган мерз хадош.

ДІайобдуш дІагІолахь, хьайн Ёаьргаш делхарх а дерзах,
ДІавобдуш дІагІур ву со а, кхин юха ца верза, –
Гуьйренца Ёаьстенан мукьамаш ца бека,
Кешнашкахь дахаран аьзнаш а ца дека.

* * *

Буоберан дог санна, и гуьйре йоьлхуш,
Чилланца шен хазна къовса ницкъ боцуш,
Гелделча хьан кура ойланийн хелхарш,
Хьо йиса, гIенах бен со ган йиш йоцуш.

Борз санна, дарц угIуш, хьан лерса Iадош,
Йисча хьо сагатдан мел хиллачунна,
Генарчу ирсе хьан сатийсам хадош,
Иэсехь бен сан аз ма хезийла хьуна.

ГIайгIане бIаьргаша хьан лазам Iенош,
Дуьненахь ца дисча хIумма, хьо теша,
Собга ахь тийсина сирла са Iехош,
Хьо йиса, сан IиндагI-бIарлагIе хьежа.

Ткъа нагахь хьан сица со эвхъазвалахь,
Я висахь, хьох лаьцна цхьа илли доцуш,
Собга ахь сатийссал хьох хиэравалахь,
Виса со, гIенаха хьо ган йиш йоцуш.

* * *

Хьох къехка везийла-м хаьара суна,
Буоберийн рицкъанах кура къу санна,
Ткъа дог ма аьрха ду-кх, хIун де ас цунна,
Муьлхачу Iазапан кхиэл е ас сайна?

Везара хьан бIаьра хьежа-м со гIийла,
Лечкъадеш сайн дагна даI дина дерташ,
Мукъамо, вайн синош хьистинчу хийла,
Со маьрша-м ца вуьту, чIир хилла хьерчаш.

Вай цхьаьна ца дарах везара кхета-м,
Iаьржа лам ца хьобсту сийначу хIордо,
Делахь а сан синна ма ирсе хета-кх,
Ша хьеста хьан эмалк синна ца кIордош.

Вай даха-м дезара къера а хилла,
Дуьненан гIиллакхех тоам бан Iемаш...
Делахь а вайшинна ма готта хилла-кх,
Дуьненан доккхалла, даржийча гIемаш...

Дагалецам

ЯШУРКАЕВ Султан

**Илланча велахь со –
ву лаьмнийн илланча...**

* * *

Йозанаш... йозанаш...
юха а йозанаш –
байташ сан, кхийнарш,
сальцуш готта,
сан доьзал бара шу –
еханаш, йоцанаш –
бицлур бу-кх кханнехьа
аш буьйцу мотт а.

Да воцу боу хилла,
юьсур ю цхьалха шу,
таьптарш шун кьийзор ду,
неца а летга,
шовкьехь шух воккхавер,
дог кхаьбна Iалашо,
соьца дIаюьжур ю
лахьтанан метга.
Селхана ца гуора,
гург хьайна тахана,
кIажьоьхуш доьлтура

кьоналлин денош,
цIеххьана карий уьш
абаде дахана –
арахь ю кхин зама,
кхин амал лелош...
Даймехкан лаьмнашкахь,
ворххIе да ваьхначу,
дош шуна лийхира,
могIане дилла,
седарчийн готано
стигал дIааьхначохь,
жовхIарех леххийнарш
эрна кьа хилла...
Хиллийца, дахар хьо,
тхьаьш оха Iехадар –
дан а хьуо доццусехь,
боккьалла аьлча –
лаам тхайн дош хеташ,
ца хиндерш лехьадар!
Кхета хьох — тешнабекх
хьайна бина даьлча,
аьрхачу жималлехь,
мацах цкьа моьбттинарш,
лаьтташ гуш тахана,
бIостане хIоьбтина...

* * *

Илланча велахь со –
ву лаьмнийн илланча,
некхан ваз диллина,
Горга-лам биллал чу,
винехь а нанас со –
вакхийна ломо,
дена сайн винехь а –
кхийна кьомо.

Багахь Мотт белахь сайн –
бу иза нохчийн мотт,
кийрахь дог делахь сайн –
ду иза нохчийн дог.
Миччахь а йилларх сайн
дегІан чарх лахьти чу,
кІайн леча хилла шех,
са гІур ду Нохчийчу!

* * *

Дуьххъара дош хъан ду, Дела,
тІаьххаьрниг а долудела.
Сан дош-м – дош а дац,
сан мотт-м – мотт а бац...
лаьттан бІелиг бай,
бецан хелиг дай,
бешан заза дай,
малхал хаза дай,
беттан нур диллий,
дашо кІур биллий,
мазал мерза дай,
Мизийн-терза дай,
кІайчу дарийн дай,
сийна аре яй,
ялтийн хъаса бай,
ловза Іаса яй,
пардол ховха дай,
цІарал довха дай,
дагца овхадай...
бабий урчакх яй,
дадийн очакх дай...
кийра баста сайн,
нана хъаста сайн,
Даймохк бийца сайн,
дуьне хийца кІайн,
илли ала сайн,
йоцуш дуьхъало,
цхъа дош лохъа, Дела,
Дела дуьхъа ло!
Буобер дай со-м, Дела,
сайн Даймахках даьлла!..

* * *

Ца воьрзу лазар а кхетта,
виллича Јожаллан метта,
ца кхоьруш дегІана хиларна ницкъ,
къилбехъа верзо со ма делаш диц.

ТІехІоттий суна гуобаккхий,
цхъа эзар суьлхъа а даккхий,
кегирхой бохккушех докккуш сан каш,
доІанца вехалаш Деле со аш.

Марчонан кисеца кІайвай,
меллаша барам тІе айвай,
гІийлачу назманца хъолаш со дІа –
дуьненчохь хІораннан тІаьххъарчу цІа.

Делха а дац шуна оьшуш,
цул деза аяташ доьшуш,
къобальеш Везачу Делан шен кхел,
виллалаш, вежарий, со лаьтга кІел.

Воьссинчо упха сан къовла,
Даймахке ерзолаш гІовла,
мел генахь делахь а со вина цІа,
дай болччу дІагІур ду сан дегІан са.

Суна шайн декхар схъаделла,
чудоьрзуш со коше велла,
ойла ер хІораммо шайн дагахь аш:
«Мел гІийла, цхъалха ду цІахь доцу каш»...

* * *

Цхъа мохк бу, боху, Къилбехъа,
сийначу хІордан хил дехъа.
Мокхазан исс лам баьккхича,
баьццара исс хъун яьккхича,
дин белахь махал маса хъан,
седа-нур делахь лаца хъан,
некъ хъеха хъайна стиглара,
кхочур ву, боху, цига дІа...

Шовданаш ду-тов бухдуьйлуш,
адамаш ду-тов уьш муьйлуш,
стом мерза бу-тов, моз санна,
кхевдина баккха массарна.

Латта ду, боху, беркате,
муьлхха а сурсат, ялта ден...
б!аьстенца гота-б!ал боккхуш...
гуьйренца ловзар-бал боккхуш...
буьйцу мотт – нанас бийццинарг,
ахь нехан махкахь бицбинарг...

* * *

Нана-Даймохк, гур буй-ге кхин,
мер дуй-ге хьан шовданан хи,
!уьйре г!оттуш, ирзе вуьйлуш,
лелар вуй-ге хьан х!уо муьйлуш?
Нехан махкахь лийр ву-ге ша,
стаг а воцуш Еса деша,
велча диса каш а доцуш,
Даймохк, хьуна дагахь воцуш?!

* * *

Набарна тевжича хьайн боцчу махкахь,
сахиллац мел гун г!ан го хьуна ц!ера,
юрт юккъех йобкъучу зевнечу ахкахь,
беттан ах кхийсало даточу ч!ерах.

Чилланан к!айн мархаш – цхьаь т!аьхьа цхьанна –
сийначу лаьмнаш т!ехь, яьржина техка,
бердаш го геннара, х!оьттича санна,
Дала т!едиллина перз ламаз дехка...

Малхбален бос керча, йоб!аниг санна,
маьждигийн момсарш т!ехь з!аьнарша зикр до,
вог!ург го, воьдург го..., ма ваьллахь сама –
ваьлча дац хьуна ган цхьа а цхьа дика...

* * *

Хьайобллахь, Нохчийчоь, хьоме сан латта,
марша я хьо-яне, ялал цкъа коьртте,
мел дукха гулделла моьттахь хьоб хатта,
шерашкахь лелаш суо хьуна саготте!

Дийцахьа керланаш, самукьадаккха,
могуш дуй лаьмнаш, лаьтгаш дуй леккха,
хьехор а бацара дуьненан баккхал-м,
дерриг а хьайх лаций дийцалахь деккъа!

Къийсалуш вовшашца, меллаший, чехкий,
уьдий хъан шовданаш тохара санна,
дайн маттахъ мукъам беш попан хъун техкий,
шайна мел сагатло хъий-те царна?!

Йолуш юй, ирахъ юй Ёаьвнаш хъан къобжа,
гIенах бен уьш ца гуш, сан ма хан яьлла,
ёаьрса ца кхочу дIа, дог гена хъобжу,
гуттар а, гуттар а ца новкъадаьлла!

Бердаш хъан, тогIенаш, аренаш сийна,
цкъа аьлла, ца буьллуш беза мохъ охъа,
лелийний хаалахъ хъайн кIанта кийрахъ,
кхин вайша ган ца гуш, со кхана лахъ а.

Массо а каш а хъан, массо а хIоллам,
бу хъуна оццу чохъ, гуш ду и Далла,
хъох хада язбина хиллехъ а кхоллам,
хъан вара хъуна со, Нохчийчоь, валлалц!

* * *

Ца делла дуьне цхъанна а кIордо,
делахъ а, кхачийча хъан кхузахъ рицкъа,
Даймахкахъ доцу каш-лахъта – ор ду,
лийчор дац цалийчор Даймехкан хица.

Ожалла лечкъа хъан лерга тIеххъа,
кхойкхуьй ца йогIу – лоцу цуо цIеххъа,
цу денна дехна, вилхина, сайна,
цавитар нехан махкахъ суо вайна:
хъайн хица личавай, кIайн марчо хъарчой,
виллалахъ, Даймохк, кешнашка хорачойн!

* * *

Дагахъбалламаш, дагалецамаш,
буйна вуллий шайн, дIа ца хобцу аш.
Самах, гIенах а, буса, дийнахъ а,
цIеран хаьштигех богуш кийрахъ Iа.
Айвой, гIаттавой, берах тахкавой,
охъавуьллу аш, винчу махка хъой,
лаьмнаш мокхазан, ирзеш баьццара,
хъалха туйсу аш дагна эццара.
Нана, куьйгаш хъан дама лоцуш го...

кхелха, нана, хьо, уллехь воцуш со!
Дагалецамаш, дагахьбалламаш,
логехь шад боьхкий, витац вала аш.
Мокха чим хилла, ягна эвла го,
хьайн цIа лаьттинчохь, яраш йовьлла го.
Дагахьбалламаш, дагалецамаш,
буйна вуллий шайн, дIа ца хьоцу аш.
Дитташ кIурздоблла, бац тIехь хилла стом,
кхозу царна тIехь, неIалт хилла тIом!
Дагахьбалламаш, дагалецамаш,
дIа ца хьоцу аш, дIа ца хьоцу аш!
Аьрцнаш чIана ду, гIа дац дешкаш тIехь,
лакхахь, ломаца, ца го литтанаш,
шийла бийшина юьртан кешнашка,
Горга лам лоргуш, мангал биттинарш...
Дагахьбалламаш, дагалецамаш,
дIа ца хьоцу аш, дIа ца хьоцу аш!
Самах, гIенах а, буса дийнахь а
цIеран хаьштигех, богуш кийрахь Iа.

* * *

Шийла шовданаш, чехка довдалаш,
хьагах волчунна орцах хьовдалаш!
Дато бетгаса, наб ма кхеталахь,
новкъахь волчунна сирла кхеталахь!

Ежий-кхорий беш, заза даккхалахь -
стоьмех Iабор ду адам тIаккха ахь!
ХьаьжкIа, беркате кенаш дахалахь -
сискал оьшур яц махкахь нахана!

Даймохк!
ГIуоза бахалахь, ирзеш дахалахь,
тоьпах гота яй, уьш дIа ахалахь!
Синтарш догIалахь, гIала йотталахь,
юха когагIой, ирахIотталахь!

ЯРАЛИЕВ Юсуп

Яшуркаев Султан дагалоцуш

Веданан кӀоштарчу Хорача юьртахь ваьхна волу Дошуйн Йошуркъа, шен кӀентан кӀант дуьнен чу валале, цхьа шо гергга хьалха дӀакхелхинера. Цул тӀаьхьа, дий-пхи шо даьлча, нохчийн къам шайн махках даьккхира. 1944-чу шеран май баттахь Казахстанерчу Тедалан белхалоша дӀаязбан болийра шайн махках баьхна нохчий. Герггарчу хьесапехь ши шо хир ду аьлла, тӀехьаьжна хан билгал а яьккхина, дӀаязвира казахаша дегӀана эгӀаза волу Султан а. Беран йолуш йолу хан ма-ярра йийца да-нана уллехь а дацара, я и йозанаш бен-башха хеташ стаг а вацара. Иштта, официални кехаташ тӀехь дисира «Яшуркаев Султан вина 1942-чу шарахь» аьлла долу йоза.

Нохчийн къам махках доккхучу дийнахь, массо а садагийна хьийзаш, шен нана лобхуш, ши бӀаьрг а къарзийна, поездан бохалла дӀасауьдуш, тилавелла лелаш волу ша цхьана салтичо, яьлни тӀера схьа а лавцна, шен дуткъа лаг лаза а деш, ластгийна, поездан вагона чу кхоьссира, и дика дагадогӀу шена, деа шаре ваьлла хир вара ша хӀетахь, бохуш, дуьйцура Султана.

Оцу дийнахь дуьйна дех-ненах къаьстина, дикка воккхахиллалц, масех шарахь, да-нана дийна доллушехь, байлахь хан яьккхина ву ша, ненах хаьдда берзан кӀеза санна, шен хьекьалца, шен самонца ваха везачу хӀолехь, олура цо, шашь хене муха девр а ца хууш, шашь шайна хӀун дер а ца хууш, холчахь бохкучу гергарчу нахана совуьйлуш, цкъа ден ненахоша шайца вуьтуш, тӀаккха шен ненахоша дӀавуьгуш...

Кан лахьо воьдуш, беже воьдуш, когаюха мачаш йоцуш, бежнийн керлачу кхо тӀехь когаш бохбеш, бераллехь ша яьккхина и къиза хан, ша а, шен халкъо а цигахь лайна хало, баӀа, деган Ийжамаш – дерриг а шен ницкъ кхочучу кепара – стихашкахь, прозехь, публицистикехь – дӀаяздан гӀиртина Султан ша дуьненахь йоккхучу хенахь.

Ца даьккинчул тӀаьхьа а Хорачахь Ийна бу СултанагӀеран доьзал. Султанан да СайдалӀела юьртда вара. Хьалха санна, юьртахь юьйш-лелош беш а, кхобуш етт-эсий а дара. Нанас Хьавас кертахь кхобуш котамаш а, гӀезаш а йолуш, гобаьккхина лаьмнаш долчу хьомечу юьртахь баха хевшира хӀорш. «Саьрбало» олура цунах массара а, и Хьаван цӀе ю моьттуш. Иза тайпана яра саьрбало.

1961-чу шарахь генайоцчу хорачой бехачу Эшилхоте дӀакхелхира уьш. ВорхӀе дайх дисинчу Довт-Ирзехь керла хӀусам юьйгӀира СайдалӀелас а, Хьавас а.

Ткъа йозанаш дика кхеташ волу Султан Хорачахь висира, керла хӀоттийначу юьртдас шен секретарь а вина. Библиотека а уллехь яра. Школа а, клуб а, фельдшерско-акушерски пункт а – ерриге а юьртан цивилизаци а сельсоветана уллехь яра. Библиотекица гергарло чӀогӀа дара жимачу стеган. Истори йовза лууш, шен къам мичара, маца дуьйна ду, къоман амал, къоман ойла хӀун ю, нохчий махках хӀунда баьхна, цигахь хьегна бала мича бехкана хьегна, юха цӀа хӀунда даьккина, дуьненахь стага хӀун лело деза, муха ваха веза, хаа лууш вара Султан. Селхана хӀун хилла, тахана хуьлуш дерг хӀун ду, кхана мича кхача

тарло нохчийн къам... бохучу хаттаршна жопаш лъхуш.

Амма оьшуш йолу книгаш ца карайора. Массо а зорбанера ара мел йолу хIума: книгаш, газеташ, журналаш – коммунизм юьйцуш, советски ирсе зама хестош яра. Султан виллина цъбаь йоьшуш хуьлура, дукха хьолахь – исбаьхьаллин литература. Хьехархо воцуш меттиг еъча, урок яла а кхойкхура Султан. Иштта, хуьлу-уш хьехархо а хилира цунах. Хьехархой тоьаш бацара. Дешна говзанчаш Iаламат кIезиг бара. ПохIма долуш верг ша билгалволу-кх. Хьехархой сийлараме болу зама яра иза.

Книгаш ешаре болчу безамо аьтто а бина, Нохч-ГалгIайн пачхьалкхан хьехархойн институте заочно деша вахара Султан.

Ткъа Москва дэша вахар цъха тамашийна нисделира.

1969 шарахь дара иза.

Кхуьнан накъост, юьртахо, вара деша ваха кечам беш, книгаш йоьшуш, справочни литература кегош, тIевирззина Iамош, школахь мел Iамийнарг карладоккхуш. Цъхадолу хIума Султане а хоттура, хIара, библиотекера ара ца волуш, книгаш чIогIа йоьшуш а, масех шарахь школахь хьехархочун болх беш а волу дела. ЧИГПИ-хь доьшуш йиь курс чекх а яьллера. Деша ваха кечамбечу юьртахоcho элира: «Дависа, хьо а велара соьца деша вогIуш, суна ма дика накъост хир вара хьох». Дера, веза ша а, хIета, цуьнца ваха аьлла, хIара а вахара Москва. Ерриге Советски Союзера дIагулбелла дукха хиллера деша баха луурш. ХIора экзамен дIа мел ели, жимлора абитуриенташ. ХIара шиь, дIаяла езаш йолу йиь экзамен дIаеллехь а, конкурсах чекх ца велира, баллаш тIе ца тоььна. Цъха балл тIе ца тоьаш хилла волу Султанан накъост, дог а диллина, цIа веара, ткъа Султанна пачхьалкхан столицера иштта атта дIаваха ца лиира, шена ши балл тIе ца тоьаш хиллашехь. Деша воьду аьлла оцу дуьнен тIе дIа а вахча, Iалашоне а ца кхаьчча, кIант эрна дIасахехкавалийта таронаш яцара ден-ненан.

Султан ойланашка велира, хIун дича, хIун хир дара-те аьлла.

Советски Союзан маршал И. Х. Баграмян Нохч-ГалгIайн автономни республикин цIарах хаьржина СССР-н Лакхарчу Советан депутат вара. Цо аьллера Соьлжа-ГIалахь харжамхошца ша цъхаьнакхетгачохь, шу халонаш гина а ду, махках даьхна лелла а ду, деша ваха лууш верг велахь, шег ала, ша гIо дийр ду. Хьажа веза ша, цо хIун до аьлла, Баграмян схьа а лехна, цуьнга, ша МГУ-хь экзаменш дIа а еллера, амма конкурсах чекх ца ваьлла, гIо де шена, ша чIогIа деша лууш ву, юрист хила лууш ву ша, элира Султана. Йишин бер тIедеъча, ненаваша санна, Iаламат чIогIа воккхаверца верасалла деш хьаьвзина, хIара дIаэцийтира депутата.

Хьехархойн институтехь долу дешар Iаддитира.

Ломоносовн цIарахчу МГУ-хь юридически факультетехь доьшучу шерашкахь шен дена-нанна хало ца хуьлуйтгуш, шен гIайгIа ша беш, дийшира дахаран къиза зиделларг шортта долчу Султана. Къахьега луучу стагана сом даккха таронаш пачхьалкхан коьртгачу шахьарахь алсам яра.

Ша цIа веъча, Кибиев Мусбекаца а, кхечу шен накъосташца а Хорача-хи схьадолучохь, я Пхийтга хи долучу ирзехь, я Чахчарехь, я Палай-Дукъехь къамелаш деш Iара.

Мусбекан тайпана вара иза, цунах озалора, шел воккха ву бохуш. Мусбека олучу даше лерамца ладугура цо: и профессионални поэт маварий, глараяьллачу М. Горькийн Литературни институтехь дешна а волуш! Султан цига деша вахар а, цхьадолчу декъана, Мусбекаца йолчу йохъана дара.

Поэзи юьйцуш Iашшехь, шашлык а кийча хуьлура. XIоразза, ша цIа вогуш, тилабой уьстагI бохура Султана, туьха-берамалахь кеч а бой, наьрс-помидор, керла хох – ерриг хIума кийча. Хийла сатийсина ша, олура цо, иштта, шена дукхабезачу нахаца охъа а хиьна, ирс оьцуш, Iен!

Юьртахь я кIоштахь тезет даьлла меттиг хилча, вогуий, схьахIуттура Султан. Зе хада ца йора шен нахаца.

Султан ойла еш стаг вара. Йиллина ойланаш йора цо, хIун ду къам кхиош дерг бохучух.

Хаьара, къам кхиош дерг Iилма дуй, сица кхиар дуй, масалш дуй, ойла хьекьалца яр дуй, яьбах дуьзна долчу дегнашка болх байтар дуй, къоман дешна нах кхиор дуй. Уггаре коьртаниг – къоман тIамарах схьаяьлла интеллигенци хилар ду. Махкана генаваьллачо, лаахь а, ца лаахь а, къаьсттина чIогIа еш хиллера и ойланаш.

Иштта, вайн къомехь долчу хьолан кIорггера ойла еш, саготта хила езара вайн интеллигенци, аьлла хетара Султанна. Саццаза, кара-караоьцуш, къоман Iуй болчу наха деш доккха къамел хила дезара.

И шен «Нохчийн жайна» яз деш, и мел гIаддайна нислахь а, цу тIера дIадолалур дацара-те нохчийн къоман доккха къамел аьлла, къайллах сатесна вара...

Иштта ойланаш йора Султана. Вайн къоман юьхь а, яхь а хилла, вехаш вара иза.

Дуккха а меттанашка гочийна цуьнан ойланаш, цо бина тидамаш.

Маттах кIорггера кхеташ а, дешан дуьхе кхиар чIогIа долуш а вара иза. «Берашна муха хуур бу ненан мотт, наношна а хууш ца хилча?» – элира цо цкъа, тхо меттан къа-бала балхош Iаш.

Дешнийн гIирсашца ойла гайтаран агIонаш юьйцуш, Султанан мотт тамашийна бу, аьлла хета. Амма иза – вайн халкъо даима барта бийцина мотт бу. Вай олу: «ламаройн мотт», «шотойн мотт», «теркахойн мотт», «мартанхойн мотт». Делахь-хIета, Султана буйьцург веданхойн мотт бу-кх, я хорочойн мотт, я ненахойн – саьрбалойн – мотт, я, кхин а нийса аьлча, эшилхотойн мотт.

ГIалгIайчохь масех шарахь прокуратурин следователь болх бина хиларна, хир дара и, «санна» ала дезачохь «мо» олура цо наггахь.

Йозанан маттаца диалектни мотт, я, аьлча а, меттигера мотт богуш боцуш санна хета. XIинца лелош болчу нохчийн меттан йозанан кеп ю вай юьйцург. Амма и кеп талла ма-еззара теллина яьлла яц. Цундела нисло цакхетамаш а.

Гуттар чIогIа тамашийна дерг хIун ду хьуна аьлча, Султанан юьртахошна а хала ду шайх лаьцна цо дина йозанаш деша, оцу йозанашкахь долу яздархочун исбаьхьаллин литературин хIуманаш бахьанехь. Исбаьхьаллин произведени – публицистика йоций, ца хаьа юьртахошна. «Маьрклаж-бодан тIехь кIайн хьобкх» повесть еша ца ло шега бохура Мадайн кIанта. Вешин кIанта, ша ца кхеташ меттигаш а ю, бохура.

И повесть школни программера дIаяккха бохурш а бевлла, ур-атталла хьехархой а ца кхеташ меттигаш ю цу тIехь бохуш. Амма, бакьду, нохчий йозанан

мотт хуучара хестайо и произведени, и санна дика языйна вайн литературехь произведенеш дукха хир яц.

Программи юкъяра произведени дҗаяккха-м хала дац, амма хала ду нисдан дезарг нисдан.

Къоман барта маттанний, йозанан маттанний юккъяра пардо дҗадаккхар тҗехь бу бан безаш болу болх.

Стомма ангалин (куызганан) пардо юккъяехь хилча, корах арахьобжуш, ган-м го арахь дерг, амма, масала, ловзуш долу бераш вовшахлетча, хҗунда летта ца хаба чохь волчунна, араара кҗамелаш хезаш доцу дела. Иштта, авторо ша я нохчийн йозанан мотт хуучо дҗадоьшуш, дика кхета яздинчух, амма мотт ледара хууш волу дешархо ша деша гҗобртича, кхета дезарг кхеташ ца хуьлу.

Султана цкҗа а ца олура, яз а ца дора, «хетарехь, иштта ду и» олий. «Иштта хуьлу таро ю иза». «Иштта хуьлу куц ду иза» олуш кеп ю вайн маттахь. Цунах пайдаэцар дара Султанан.

Повесть дҗайолалуш предложени ю «Денош кхо дагар а ца дора» аьлла. «Кхо» бохург хҗун ду хоьтту дешархоша. Варианташ ялайо, шайна гергахь и хҗун хир ду дуьйцуш. Ткҗа иза гайтаран цҗерметдош ду, дийриг дожарехь, цхьаллин терахьехь. «Хҗара» боху цҗерметдош дожаршкахь легийча, ма-дарра гуш хуьлу и. Масала: хҗара, хҗокхуьнан, хҗокхунна, хҗокхуо, хҗокхуьнца, хҗокхуьнга, хҗокхунах, хҗокхул.

Я иштта вариант а ю: хҗара, кхуьнан, кхунна, кхуо, кхуьнца, кхуьнга, кхунах, кхул.

Иштта цакхетаме хьал хҗуттуш хилча, и-м кҗезиг хҗума дара аьлла хетакь а, бакҗахья-м хир дара, «Денош хҗокхуо дагар а ца дора» аьлла яздинехь. Я, лаакь, – «Денош кхуо дагар а ца дора».

Оцу кҗезиг ду аьлла хетачу хҗуманаша мотт дика цахуучунна халó йо.

Хууш я ца хууш, лууш я ца лууш, шена хуучу кепара кҗахьбегарца Султана гучудаьккхиарг ду – «халкҗан барта мотт» а, «йозанан мотт» а юккъяехь стомма пардо долуш хилар, вайн мотт хьакь долччу кепара йозанан матте берзийна цахилар. Наха санна, атта кхеташ яздан ца мега боху, йозанан хьал дика девзаш воцчу цхьаволчу редактора, я корректора, я кхечу «дика хуучо» «нисбича», якхло, кхачаме ца хуьлу Султан санна лехамехь волчу яздархочун мотт.

Султан десткҗалҗачу шерашкахь Катаямехь цҗенош деш вара. Шена белхех а кхойкхий, ша языйна хҗуманаш хьалха йохкура цо, муха хета хьажахья, карадахь, гҗалаташ а нисдер ахь олий. Нисдича, хҗан-хҗа, иштта ма нисде, вайн кьомо иштта олуш ду, вай ма-аллара дита; грамматически гҗалат дҗадаккха, дешан маьІна ма хьеде, бохуш, тҗе а хҗуттий, суна, масала, хийла ницкь бина Султана. Со хҗетакь тҗекхуьуш хилла хир вац цуьнан кхетамехь йолчу вайн меттан цхьайолчу таронашна, сайх чҗоҗа бҗобулуш со хиллехь а.

«Цкҗа нисде олуш, тҗаккха Іаддита олуш, ахь ма хьийзаво и кҗант!» – Султанан нана Хьава йоҗура маслаІат дан, гҗовҗа а хезий. Со воцурш а хиллера цо иштта хьийзош.

«Хҗара болх-м гҗишло ярал а хала бай. Нийса ца аьлла дош эшам беш ду, новкҗа ду. И ас яздинарг цкҗа дитахья, хье а ца деш».

Султанан ша-тайпанчу маттана тѣкхиа везий хаѳара суна, муха кхиа веза ца хаѳара.

Барта буйцучу маттана дуьхьалара пардо хиллера дѳадаккха дезаш.

«МаьрКаж-бодан тѣхь кѳайн хьобкх» повесть – боккѳал хилларг ду, литературни турпалхойн цѣрш а хийцина яц. Мада Эшилхотера вара. Цуьнан баккѳал йолу фамили Джасуев яра, амма казахаша ден цѳарах дѳаязвинера Падайн Мада.

«Гаьргаш тѣе хьекхна мѳара» цѣе йолу книга цѳахь язъян йолийна, дѳамакхакх чекхъяккхина. Нохчийчоьхь латтийна йолу къызалла, шен бѳаьргашна гинарг, шен даго лайнарг, ша теш хѳиттинарг, шен а, шен халкѳан а хьех-мерах чекхдаьлларг ду цу тѣхь цо охьадиллинарг. Оьрсийн маттахь язъйна йолу и книга, язъеш лаьтташехь «Маршо» радиоохь йобшуш, Дуьненаюкьарчу ешархочунна евзина хиларна, «Грааль» издательствехь 2000-чу шарахь зорбане яьккхира.

Оцу книгин тѳаьхье, шолгѳа дакѳа, «Яйѳина хан» цѣе йолу книга тѳаьхьарчу шина-кхаа шарахь язъинера. Язъеш лаьтташехь «Дружба народов» журналло зорбане а яьккхира иза, авторна преми а луш.

Бельгин пачхьалкхан Герардсберген шахьарахь ша даьккхинчу тѳаьхьарчу берхѳитта шарахь цкѳа а ца бинчу кепара дукха болх бина Яшуркаевс, нохчийн а, оьрсийн а меттанашкахь язъеш. Дукха хѳума гулделлера цуьнан ойланашкахь. Султан Иаламат чѳогѳа дог лозуш вара вайн кѳомах, макхакх, вайн литературах. Цуьнан кхоллараллех чѳогѳа бѳаьрг буьзнера и везачу нехан, дуьненахь хуьлчу хийцамашна кѳорггера ойла а еш, кхуьуш а хиларна. Хилларг, лелларг лерина дийцарна, ешархошна там хуьлура цуьнан произведенеш йобшуш.

Дуьненан еа маьПехь миччахь хиларх, нохчийн стаг нохчо хуьлий чекхволукх. 2018-чу шеран 30-чу январехь Бельгин пачхьалкхан Герардсберген шахьарахь кхелхина волу нохчийн яздархо цѳа вохьуш дукха адам орцахделира. Кху дуьненахь бехачу нохчийн наха Яшуркаев Султанакх бинчу кадамаша гайтира, шен кѳомах дог лозуш, шен кѳоман сий лардеш, дог дуьззина яхь йолуш ваьхначу стеган кѳомо мел пусардо.

Султана ша Эшилхотехь дѳаволла аьлла динера весет.

2018-чу шеран февраль беттан кхоалгѳачу дийнахь Эшилхотерачу дукьарчу кешнашкахь дѳавоьллира Султан. Ша велча, ша дѳавуллу верг ву хѳара бохуш, беран хенахь, шовзткѳа шо хьалха, «купван ахьадун» дац хьуна ала дезарг, «куфуван ахьад» ала бохуш, Султана хьистина волчу, тѳа хѳинца гѣметтахѳоьттина волчу Исламстага Лулуев Абубакара дѳаверзийра иза. Хийла цхьаьна ламазаш дина вара и шиь.

Берхѳитта шарахь цѳахь хилла воцчу цуьнан юьхь а гайтира ган луучарна. Къежъелла, йоккха маж а яьлла, садаѳа дѳатевжинчу воккхачу стеган сибат дара гуш дерг.

Къинхетамечу Дала гечдойла вайн бусалба вешина. Дала къинхетам бойла цуьнах а, вайх а.

Нохчийн кѳоман ойлаяран мазлагѳахь «яхь» олуш болу кхетам мел бу, тѳаьхьарчу тѳаьхьено, йиц ца еш, сий-лерам беш хир ю Яшуркаев Султанан цѣе.

Публицистика

СУМБУЛАТОВ Дени

Замано хийцина амалш

*Бакъдерг, сахуьлуш малх санна, меллаша
гучудолу
(Нохчийн кица)*

ТӀаьххьарчу ткье ворхӀ шарахь нохчийн а, кхечу къаьмнийн а журналисташа, яздархоша, историкаша Ӏаламат дукха статьяш, книгаш язйина, радион а, телевиденин а передачаш хазийтина, гайтина Нохчийчоьхь хиллачу шина тӀамах а, адамийн юкъаметтигех а. Царех цхьаболчара, царна хетарехь, кӀорггера талламаш а бина, бахьанаш а карийна, бехкениг а, бехке воцург а къастийна, хӀоьттинчу хьоле халкъ муха кхаьчна, оцу хьолера халкъана хьалхадала некъ хьобхуш, язйина шайн статьяш а, книгаш а. Ткъа цхьаболчара-м нохчийн къомах диканиг кӀезиг яз деш, алссам вониг яздина. Мел яздинарг а тӀаьхьенна дуьсур ду, цхьа хан даяьлча, хӀокху заманан теш хилларш дӀабевлча, историкаша шайна луьучу агӀор маьӀнаш а, хьесапаш а деш. Иштта хилла заманан йохаллахь, иштта хир ду кхул тӀаьхьа а, мел яздинарг бакъ хеташ, иза хьан, хӀунда яздина талла а ца толлуш. Яздинарг дуккха а хилча, хаарийн а, Ӏилманан а кӀорге йоцучунна хала хуьлу бакъ-харц къасто. Цундела оьшу, къаьсттина кегийрхошна, бакъдерг довзийтар. И Ӏалашо йолуш язйина нохчийн халкъан яздархочо Айдамиров Абузара шен «Вайн амалш» цӀе йолу книга. Нравственно-философски жанрехь трактат ю иза, нохчийн амалан цхьайолчу сиркхонех, къиноьх, лазамех. Абузара шен «Вайн амалш» цӀе йолу болх «Нохчийн къоман XXI-чу бӀешарахь тӀейогӀучу тӀаьхьенна» лерина язбина бу, керлачу бохамех нохчийн халкъ лардаран Ӏалашонца. Кхин Ӏалашо Абузаран яцара. Иза иштта хилар суна хаьа, и книга язьяле тхойшиннан Нохчийчоьхь долчу хьолах (1991-94 шераш) Мескитахь, Хошкалдахь, Соьлжа-ГӀалахь а дехха къамелаш хилла дела. Муха хьал дара Нохчийчоьхь, муха яра нохчийн юкъаметтигаш. Абузара «Вайн амалш» язъечу хенахь?

***

Нохчийчоьхь хьалхара тӀом болабале йолу хан оцу хенахь баьхначарна, оцу хенан теш хиллачарна (тахана царах эзарнаш дийна бац, Дала декьалбойла уьш!) ехха изеьхь лаьттар ю. Харцо бакьонал, эхье мел дерг

Гиллакх-оьздангаллал, эхь-бехкал, тешамал стешхалла, комаьрсонал сутаралла, кьинхетамал кьизалла тоьлла, харц мел дерг хьаладаьккхина хан ю иза. Зуламхойн тобанаша, талархоша, кьуйша халкъах, махках кадетташ, шайна луьург вуьйш, шайна луьург лачкъош, дийна адамаш а, декъий а нохчаша нохчашкара а, кхечу къаьмнийн векалша а оьцуш а, хуьйцуш а, еана зама ю иза Нохчийчоьнан дахарехь. И хан тЕкхаччалц (Советан Iедал долуш) къоман кхолламца, цуьнан дахар-Iерца, маттаца, литературица, историца цкъа а бала цахилларш, цуьнан гIиллакхийн, гIуллакхийн пусар цадинарш яртийн а, кIотарийн а, гIаланийн а майданашкахь, пхьобгIанашкахь хьехамаш бан буьйлабелла, верасаш а, дай а хилла, дIахIиттина зама ю иза. XIX-чу бIешарахь имам Шемала ма-беттара: «Шул майра, доьналле къам дац хIокху лаьмнашкахь, исламан бIогIамаш ду шу!», XX-гIа бIешо долалуш, С.Орджоникидзес а, С.Кировс а: «Майра, кура гIалгIай, нохчий, цхьаь санна, массо а Советийн Iедалехьа гIевттина. Терка тIехь Советийн Iедалан кхоллам Нохчийчоь а, гIалгIайчоь а къастош бу», - бохуш, ма-хесттора, XX-гIа бIешо чекхдолуш, Советийн Iедал доьхча, юха а нохчийн хесто баьхкира Москва а «демократаш», луларчу республикашкара «хьеший», Турцера, Иорданера нохчийн къоман дуккха а верасаш а.

Къаьсттина царалахь билгалвелира Москва а веана тIеман историк, профессор Ибрагимбейли Х., ГIебартойн-Балкхарера Шанибов М., ДегIастанара баьхкина дуккха а «хьеший» а. «Кавказан кхоллам Нохчийчоь къастош бу, шашь схьалаьцначу некъа тIера духа ма довлалаш, майра нохчий!» - бохуш, цара Соьлжа-гIаларчу майданахь, телевиденехь мохь бетта хан ю иза. Оцу муьрехь Нохчийчуьра бIеннаш кIентий Абхазе, Азербайджане, Нагорни Карабахе, цигахь дехачу халкъашна «маршо» яккха дIакхийла векалш схьаоьху, нохчийн кIентий цига дIаоьху зама ю иза. Хийла нохчийн кIентий бели цу хенахь, Нохчийчоь а, кхечу республикашкахь а, шашь цхьамма дIахьовсийна некъ нийса бу а моьттуш. Оцу хIоьттинчу хьолехь (хIоттийначу хьолехь!) харцо гучу ца ялийта, эша ца яйта, оцу новкъа бевллагийн дегнашкахь шеко ца кхоллаялийта, цара мел дийриг, мел лелориг а нийса ду моьттуьйтуш, каде болх беш идеологаш бара. Къуьйсург дарж, ахча дара, дахарлахь гуш а йоцу маршо а хьехош. Йоккхачу политике диллича, кхечу пачхьалкхийн лаам бара кхочушбийриг. Нохчийн куьйгашца. Нохчийн къоман тахане ларьеш а, кханехьа йоккхуш а гIулч яцара цхьана а дахаран тIегIанехь хаалуш. Москвахь дарж къуьйсурш М.С.Горбачев а, Б.Н.Ельцин а вара, ткъа Нохчийчоь, оцу шиннан агIо а лаьцна, вовшашца кьийсалуш нохчийн халкъан ши тоба яра. Оцу шина тобане бекъабелла нохчий вовшашна герз тоха кечбинера, де-буьйса ца къестош, хаддаза къамелаш дечу идеологоша. Нохчийчоь герз а дитина дIадахара эскар. И герз, дукха хан ялале, нохчийн кара а кхачийтира, Нохчийчоь чрезвычайни хьал хIоттош, бахьана а кхоьллина. И герз, нохчашна бала, сингаттам бохуш, иттаннаш шерашкахь дийлира, цкъа цхьана Iедало схьадоккхуш, юха кхечу Iедало юха а дIадоькьуш. Юьртара юьрта ваха стаг ца хIутту, зуда

ца юьту, Гуьйранна араваьлларг суьйранна ца ца ван тарлуш хьал дара хЮттийнарг герзах юьттина лелачу гIеранаша.

И хьал шерашка делира. Оцу хенахь (1993-чу шеран июнь баттахь дуьйна) хЮкху могоанийн автор «Даймохк» газетан редактор вара. Оха хЮра оршотдийнахь редакцехь кхеташо дахьора, Нохчийчуьра юкьараллин-политически хьолах дуьйцуш, язьян езарг билгалйоккхуш. Вовшах дагадовлуш, газетехула керланиг довзуйтура оха, «маслаIатан мотт сецча, цIий Iанар» - тхашшна коьртаниг а лерина. Соьца цхьаьна болх беш корматалла, похIма долуш, белхан зиедделларг долуш журналисташ бара: МагомаевГар – Салавди, Леча, Кагерманов Докка, Дадаев Сайд-Хьасан, Аболханов Хьаькам, Кузаев Мохьмад, Цугаев Сулейман, Газиева Аза, Сулумова Дети, Магадаева Санет, Джанаралиев Иимран, Юнусов Хьамзат, Барзанукаев Ахьмад, Ахматукаев Адам, Чалаев Билал, Темирсултанов Iалис, Темирханов Iаднан, Исмаилов Иимран, Дудаев Султан, кхиберш а...

Беттанашкахь алапа а доцуш болх бечу оха редакцехь сих-сиха горга стоьлаш, цхьаьнакхетарш дахьора сий-ларамечу адамашца: Iилманчашца, яздархошца, хьехархошца, культурин белхалошца. Цхьаьнакхетаршкахь дуьйцура юкьараллин-политически хьолах, кьоман таханенах, кханенах, матгах, литературах, историх, Iилманах, дешарх. Газета доьшучаьрца зIе яра тхан. Оха бо болх кьобалбеш, шайна хетарг а довзуйтуш, кехаташ дохкуьйтура тхобга гIаланашкара а, ярташкара а бахархоша а. Царна а дагабовла меттиг яра «Даймохк» газетан редакци. Оцу хенахь тхан редакце веара, ша хьалха вогуш ма-хиллара, халкьан яздархо А.Айдамиров. Сих-сиха хьошалгIа вогучу Абузарца оха дийцаре дора Нохчийчохь хЮьттина карзахе хьал. Халахетарца дуьйцура цо историн йохаллехь нохчаша шаьш кхечу кьаьмнийн векалшка Iехадайтарх, церан хIилланечу кьамелашна тIаьхьа а хIуьттий, хIаллакдайтарх, цхьаболчу баьччанийн а, политикин а халкьана балехьаевллачу вочу амалех, исторера масалш а далаш. Цул тIаьхьа иттех де даьлча, Абузар редакце веача, тхойшиннан дехха кьамел хилира Нохчийчуьрчу хьолах а, нохчий тобанашка, тайпанашка бекьабаларх, партешкахь, боламашкахь вовшахбеттабаларх а. Тхойшиннан кьамел дерзийра Абузара, диь-пхи де даьлча, ша волчу, Мескита, хьошалгIа вагIахьара, хIетале со цхьа статья язьян ларор ву, аьлла. Цо аьллачу хенахь со Абузар волчу Мескита вахара. Соьца болх бечийн, хЮраннан а бохург санна, цIе а йоккхуш, хьал-де а хаьттина, соьга ша язйина статья схьакховдийра цо, «цкьа хIара статья еша, тIаккха хIун дан деза хуур ду вайшинна», - аьлла. Статья дIайолалуш яра: «Нохчийн кьоман XXI-чу бIешарахь тIейогучу тIаьхьенна» - дешнашца. Статьян цIе: «Вайн амалш» (сиркхонаш, кьинош, лазамаш).

Лерина еша волавелира со Абузаран статья: «Стаг цомгаш хилча, цкьа хьалха цуьнан цамгар а кьастайой, оцу цамгаран бахьанаш карадой, тIаккха цунна дарбанаш леладо льбраша.

ХЮкху тIаьхьарчу шерашкахь нохчийн кьомана тIехIиттинчу бохамаша дуккха а ойланаш йойту нахе. Оцу бохамийн хьостанаш,

бахъанаш, бехкенаш лъьху. Бехкедо оърсийн паччахъийн, коммунистийн а Иедалш. ХІаъ, хІокху тІаьххъарчу кхаа бІе шарахъ нохчийн къомана хиллачу бохамашна бехке ду иза а, важа а. Амма цаьрга и бохамаш шена байта шегара дуккха а бахъанаш, гІалаташ дийлитина нохчийн къомо, оцу бохамех лардала хъекъал, кхетам а цатоарна. Керлачу бохамех, шен гІалатех нохчийн къам лардалихта Іалашо йолуш язъира ас сайн исторически произведенеш: «Еха буьйсана», «Лаьмнашкахъ ткъес», «Дарц», «Кхолламан цхъа де», «Калугера йийсар», «Хронология истории Чечено-Ингушетии», газеташна тІехъ зорботоьхна цхъамогІа публицистически статьяш а.

Иттанаш статьяш яра, мичхъа, маца зорбанехъ араевлла а хоуьйтуш, шайн цІерашца йовзуьйтуш. Мел йолу статья а къоман кхолламах, цуьнан маттах, историх, литературах, культурах, динах; тайпанашка, тукхамашка халкъ декъа цадезарх, къоман кхане Іилманехъ, дешарехъ бен цахиларх, къоман кхетам коьрта хиларх...

КхидІа яздора Абузара: «ДІадахнарғ ца хиъча, таханлерниг а, кханалерниг а кхолла, диканиг лардан, гІалатех лардала ца хаъа адамашна. Вайна вешан къоман истори кІорггера ца хаъа, вешан къоман дуккха а дика, оьзда гІиллакхаш дицдина вай, ваьш масазза а дийлитина гІалаташ юха-юха а дуьйлуйту вай. ХІокху тІаьххъарчу масех бІешарахъ нохчийн къоман барт хила ца буьгуш, цунна керла-керла бохамаш бохъуш, цхъа вон, зуламе амалш ю вайн. Оцу амалийн бахъанаш дохку вайн къам мелла а кхечу къаьмнел кхетамна тІаьхъадисина хиларх. Ас иштта аьлча, ма моттийла, вайн къам хъекъал доцуш, сонта ду, боху. Нохчийн къам хъекъале хиларан тоьшалла ду цунах дуьненна а бевзаш Іилманчаш, политикаш, пачхъалкхан, тІеман, культурин деятельш бовлар.

Хъекъална а, кхетамна а юккъехъ йоккха башхалла ю. КІорггера хъекъал а долуш, амма кхетам лахара болуш нах нисло, оцу шайн хъекъалх пайда а оьцуш, уьш Іилманан некъашца дуьне а, дахар а довза цагІертарна. Масала, стаг мел хъекъале хиларх цунна бусалба динан кІоргенаш евзар яц, нагахъ цо Іаьрбийн йоза-дешар, мотт а Іамийна, тІаккха КъорІан, жайнаш а ца дешча. Лор, инженер, архитектор, политикан, пачхъалкхан, тІеман деятель хир вац стагах, нагахъ цо оцу а, кхечу а говзаллин Іилма ца Іамийча. Вайн къам кхетамна тІаьхъадисаран цхъадолу бахъанаш цунах шех дозуш ца кхолладелла. Уьш кхоьллина паччахъан Іедало а, советски-коммунистически Іедалан харцонаша а, иза кхойтта шарахъ махкахъ даьккхина лелоро а. Уьш дерриг а дийцина гІиртина со лакхахъ ас йийцинчу исторически произведенешкахъ а, публицистически статьяшкахъ а. Амма вешан бохамашна бахъанаш вай ваьшша кхуллу, цхъаболу бохамаш вайн вешан бехкена а хуьлу. Я, нийсса аьлча, ваьшна и бохамаш хилийта, вай дуккха а бахъанаш леладо, гІалаташ дуьйлуйту. Шайна кхетта цамгар нахана хиъча, эхъ ду моьттуш, иза къайлаяккха гІерташ, лъьрашна тІе ца боьлхуш, дарбанаш ца лелош, кІелбуьсуш а, леш а нах хуьлу. Амма, стаг шен цамгар мел лечкъо гІертарх а, нахана хаъа, иза цомгаш вуйла. Ишттачу цомгашчу стагах тера ду нохчийн къам а. Вайна ца лаъа вешан сакхташ, гІалаташ, къинош дийца, царх дІакъаста, цІандала гІорта».

Ас дешначу статьян декъо ойлане ваьккхира со. Со сайн ойланех вохийра Абузара динчу хаттаро:

- Стенна реза вац хьо?

- Кхузахь хаттар кхолладелла сан, Абузар. Изза хаттар кхечеран кхолладала а тарло.

- ХIун хаттар?

Масала, аьлла, охъайийшира ас хIара предложени: «Шена кхетта цамгар нахана хиъча, эхь ду моьттуш, иза къайлаяккха гIерташ, лоьрашна тIе ца боьлхуш, дарбанаш ца лелош, кIелбуьсуш а, леш а нах хуьлу».

- Вайн махкахь буй нохчашна оьшу дарбанаш а, говзалла а шайгахь йолу лоьраш? – аьлла, хаьттира ас.

- Шортта бу, нагахь шен хеннахь цаьрга хатта а хаттахь, цаьрга дарбанаш а леладаьтахь. Нохчашна дикахо карор ду дарбанаш. Нагахь вайн цамгарх ун а хилла, иза даржа долалахь, вайга вайн хIун лозу а ца хоьттуш, «дарбанаш» лело буьйлалур бу кхин «лоьраш». Цамгар уьне ерззалц Iен ца веза. Ша-шаха дIа ца йолу цамгар, цхьамма дIа ца яьккхича. Я халкьо ша дIа ца яьккхича. Орам хецале. Тахана ерш оцу цамгаран зIийдигаш бен яц, - элира Абузара. Хьекъал а, кхетам а болу халкь ша дIацIанло цамгарх.

Кхечу къаьмнашна церан хьекъалечу адамаша масалш дуккха а дитина, хилларг а, долуш дерг а талла а теллина, бохамех халкь лардан. Къуй а, зуламхой а набахтешкара арабохий, цаьрга дIа ца ло халкьан кхоллам. Нохчийчохь тахана маршо оцу нахана а, уьш санна кхетам, амал йолчу нахана а ю. Царна-м дера товр дац вай дуьйцург. Церан дахаре болу хьежамаш а, адамашца йолу юкъаметтигаш а кхин ма ю. Царна товш дерг яздан ца гIиртина вай, къоман кханенан ойла ян гIиртина. Кхуллучу пачхьалкхехь уггар а хьалха набахти йо, набахтера зуламхой ара ца боху, I9I7-чу шарахь санна, хIорш кхечу Iедало чубоьхкинера, олий. ТIаккха, шеха а вела а къежна, стоьл тIехь Iуьллучу кехаташка а хьаьжна, хаьттира цо соьга: «ХIара статья а, кхуьнан тIаьхье а «Даймахка» тIе тоха хIуттур вуй хьо? Вайшимма хьалха Нохчийчуьра хьал дуьйцуш, вайшинна хаа йиш яцара, хIара статья иштта чулацам болуш хир я цахир. Ас беже лорур дац, нагахь ахь хIара зорбане ца яьккхахь».

Къаьстам бан со маьрша витира Абузара. Оцу маршолах ас буьззина пайдаийцира массо а хIуманых маршаяьллачу Нохчийчохь. Тхойшиннан къамел хилла цхьа кIира а далале «Вайн амалш» цIе йолу Абузаран статья «Даймехкан» агIонаш тIехь араелира.

«Кхин дуй Абузаран статья тIехь йолу газет?» - бохуш, хетта а хоьттуш, дIасадаьхьира и газета. Цул тIаьхьа оццу темина язйина иттех статья яийтира Абузара редакце. Уьш а зорбанехь араевлира. Ала деза, майра дош ду аьлларг, кIорггера таллам бу Абузара бинарг. Боцца, амма кIорггера, халкьах дог а лозуш, бина таллам. Шена дукхадезачу адамера баьккхина бехк санна, шена Iаламат дукхадезачу халкье вистхилар ду и книга. Абузара шен киншкина «Цхьаболчийн амалш», «Шун амалш», «Нохчийн амалш», «Церан амалш», «Вайн вон амалш» - аьлла, ца тиллина

це. Маьргонехь а ша юкьара а ца воккхуш, ша халкъаца цхьаьна а волуш, «Вайн амалш» - аьлла, тиллина. Цу хенахь цхьаболчара «юрт йоккхуш кхосса йитина йоккха топ санна», шайн дош-хЮь кхойннехь, Абузара аьлларг, доккхачу ловзаргахь, шашь бен кхин цхьа а ца гуш, шайн даьлла самукьа дуьненан а даьлла моьттучарех, шашь дуьзча, дуьненахь мел верг а вуьзна моьттучарех цхьаболчарна бен ца хезира. Дуккха а дерг цаьрга аьллера цо: «ХIай адамаш, хIай! Ловзар, той дац махкахь хЮтто дезарг, тезетан барам бу ларбан безарг! Ца го шуна хЮра а дийнахь хIаллакьхуьлу халкъ, мохк, леш долу гIиллакхаш, адамийн бIаьрхиш, баьржина баланаш, сингаттамаш? Шайн синош цIанде, дегнаш кIадалийта, амалш хийца!» - бохуш, мохь а бетташ, дуккха а бакьдерш дахарера а далаш. Хезнарш-м бацара кьинхетамо меттахбаьхна, ткьа мелхо а бакьдерг сацо арабевллера...

Статья аряьллачул тIаьхьа редакцин масех чоьнан неIарш кегйира, журналисташна кхерамаш тийсира «кхайкхаза баьхкинчу хьешаша». Районашкара газеташ арадовлуш дацара, ткьа Соьлжа-гIалахь дерш наггахь бен ара ца довлура. Наггахь арадовлучарех дара «Даймохк» газет а. Журналисташна алапа даланза ялх-ворхI бутт бара, оццул ханна типографина декхар яра редакци. Кхуллуш ерг «Нохчийн пачхьалкх» йолу дела, нохчийн «Даймохк» газет цхьаь бен доцу дела, Iедало «чу са ма догIийла хьуна, делла дIа а ма долиьла хьо!» - аьлла, цхьана ханна тергамза дитира тхо. Абузаран оццу темина язйина статьяш тIехь йолу газеташ, цхьаболчу наха гЮ-накьосталла а деш, арадехира. Теман хьал дара Нохчийчоьхь. Ирча хабарш, хаамаш бара Нохчийчоьхь баьржина: вийна, лачкьийна, вайна, чевнаш йина, йиттина; Соьлжа-гIалина юккьехь, микрорайонехь, Теркйистехь, Хьалха-МартантIехь тIемаш хилла, яккхий тоьпаш а етташ, дайина, чевнаш хилла дуккха а адамаш ду бохуш. Уьш санна ирча хабарш, хаамаш ярташкара а, кЮшташкара а кхочура тхан редакце. Iедалера гЮ, орца доцу халкъ партешкахь вовшахдеттаделла ца Iаш, тайпанийн съездаш ян доладелира. Iедална оппозицехь долу халкъан цхьа дакъа маьршачу митинге араделира, шайца цхьаьна I99I-чу шарахь Нохчийчоьхь революцин карчам вовшахтухуш жигара дакъалаьцначарех цхьаберш а болуш. Адамийн дуьхь-дуьхьал латтар, оьгIазло, декьадалар кIарглуш а, даьржаш а дара. Шайлахь бакь-харц а кьестош, цхьаболу доьзалш а бекьабеллера, ваша вешина, кIант дена дуьхьал а волуш.

ХЮьттина юкьараллин-политически хьал Iедалан векалийн урхаллера даьлла дукха хан яра. Оцу хьолах шайна дикка пайда беш, хьал-бахам гулбеш, Iедалан цхьаболу векалш бара, шашь юьхьанца дIакхайкхийна «Маьрша Нохчийчоь» дIакхайкхийнарш шашь хилар диц а делла я цIеххьана карадеанчу хьал-бахамо дицдалийтина. Царна бен-башха а дацара Нохчийчоьхь дерг а, хила тарлург а. Шашь лелочунна реза а ца хилла, оппозицехь вовшахкетачарна оьгIаз а оьхуш, Россина а, цуьнан куьйгалхошна а кхерам тийса буьйлабелира цхьаберш. Оцу муьрехь адаман кхетам самабаккха, рогIерчу бохамех халкъ а, мохк а ларбан Iалашо йолуш язйина яра Абузара мел язйина статья. «Нохчийн кьоман барт бац, хЮраammo

а шена аьтту лъху. Нагахь санна, Россис Нохчийчу агресси яхь, бIе шо хьалха санна, къам цхьабарт а болуш, цунна дуьхьал гIоттур дац. И, барт а хилла, гIаьттича а, цуьнан ницкъ хир бац кхузаманан тоьлла герз а, тIеман техника а йолчу масех миллион российскийски эскаршна дуьхьало ян. Хьалха заманахь нохчашна чIагIо хилла лаьттинчу лаьмнаша, хьаннаша, чIожаша а ларбийр бац. Шайн салтий хIаллак ца байта, масийтта километр генара схьа яккхий тоьпаш, хIаваэра охьа бомбанаш тIе етташ, ярташ а, гIаланаш а отур ю, халкъ хIаллакдийр ду. Оцу цхьаболчу нехан сонтачу хабарший, эладитанаший бохам бийр бу вайн халкъана. Дицдан ца деза, Германица тIом дIабобдуш, фронтехь хIора салти оьшучу хенахь, Нохчийчу I50 эзар салти а валийна, шина сахьтехь шайн ярташкара ара а даьккхина, ялх дийнахь вагонаш тIе а доьттина, нохчийн халкъ махках даккхар. Махках даьккхина халкъ нийсса ах мацалла, цамгарх хIаллакхийлар, Даймакхе сатуьйсус цигахь вай техна кхойтта шо хан. Иза дицдинарг иэсах ваьлла ву. Цундела, вай Россица девнах, тIамах лардала деза, вай машар лаха беза цуьнца а, лулахоща а, массо а къаьмнашца а», - бохура цо шен статьяхь.

«Абузар озавелла, Абузар кхеравелла», - олуруш бовлура карзахбевллархь. Цхьа а бух боцу статьяш дуьхьал языйраш а бара. Иза а, Абузара аьлла кхидерг а, цо бо хьехамаш, нохчийн къоман дахарера масална далаш долу бакьдерш тидамза дуьтура, махкахь тIулга тIе тIулг биллина а, цхьа хIума ца динчара, питанца араьлладу зуламечу тобано. Царна шайн аз а, шайш дуьйцург бен ца хезара, цара шайш-шайга бен ла ца дугIура. Шайш санна ойла цайийриг, шайш бохург къобал мел цадийриг аьшнашвора, сийсазвора, халкъан а, мехкан а мостагI ву, олий, кхайкхавора. Нийсо ян, «пачхьалкх» ян арабевлларш нийса мел доцург а деш бара, нохчийн халкъ дийна а, нохчашна «пачхьалкх» ян арабевлла а бара.

199I-94-чу шаре кхаччалц йолчу хенахь Нохчийчоьхь дуккха а гулбеллера хьал-бахам дукха болу нах. Уьш ларбеш нах бара, церан тIекIелдина цIенош, хохкуш тоьлла машенаш яра. Цара ца йира Нохчийчоьхь цхьа больница, школа, ца тиллира цхьа тIай, тодина некъаш дацара. Шайн берриге а бахам Нохчийчоьхь гулбинехь а, церан хьал-бахам цхьа хIума дацара нохчийн халкъана кхочуш. И дерриге а гучу Абузара яздора: «Адамийн барт, машар а бийриг нийсо ю, ткъа нийсо йоцчоьхь, харцо, ямартло лелочохь адамийн цкъа а барт, машар ца хуьлу.

Нагахь санна хилахь а, цуьнан оьмар гена ца йоьду. Ницкъ болчу цхьакIезигчу наха халкъан рицкъ, хьал шайн долалле а хьийзош, гIийлацийн, къен-мискачийн, буоберийн, заьIапхойн хьакъ а дууш, царна ницкъаш бечу, уьш Iазапехь баллочаьрца къоман барт хуьлийла дац. Стаг хьоле вехаш хилар новкъа дац вайна. Дала боху: дуьненан хьал лаха, шайна оьшшучул, амма Ша а, Къематде а ма дицде. Массеран цхьатерра хьал-бахам, масех гIаттехь тIекIелдина цIенош, фабрикаш, заводаш, туьканаш, машинаш, ахча а, кхин ерш а хир яц. Муьлххачу а нохчочун и дерриге а хилча, казахетар ду цIена бусалба дог долчу нохчочунна, амма и хьал-бахам Дала гайтинчу хьанал некъашца, хьаналчу къинхьегамца гулбан беза стага, цуьнах дозалла а ца деш, кураллаш а ца еш, шена иза белладу

Далла хастам а беш, цунна тІера закат а, сагІа а луш, гІийла-мискачарна гІо а деш. Нагахь шен аьтту беллахь, маьждиг, хьуьжар, школа, больница йина, некъ тобина, хи далийна, тІай тиллина я и гІуллакхаш дечарна гІо дина, шен халкъана а, махкана а пайдехъа гІуллакх деш хила веза оцу хьолан да».

Оцу хенахь нагахь а арайовлуш нохчийн маттахь книгаш яцара. Ахча дац а аьлла, зорбанехь арадоккхуш берийн журнал «СтелаІад» дацара, литературин-исбаьхьаллин журнал «Орга» а, нагахь бен арадолуш а доцу, зорба а ца тухуш, сацийра, лахдинера школаллахь нохчийн мотт а, литература а хьеха билгалдина сахьташ-урокаш, театрашкахь хІиттош спектаклаш яцара, болх беш цхьа Культуран ЦІа дацара. Кхиош яцара культура. Цхьа а хІума дацара къоман Іилма, синкхетам кхиорна деш. Шайн декхарш кхочушдеш Іедалан векалш бацара, цара бохург деш халкъ а дацара. Царна юккъехь кІорга Іин дара. Дуккха а законаш, распоряженеш, омранаш, буьйранаш дара Іедалан цІарах зорбанехь арадуьйлуш. Уьш кхочушдеш я ша Іедал, я халкъ а дацара. Іедалан векалшна ца девзара я цара дицдинера шен заманахь (Шира Китай, вайн заманал хьалха VI-V-чу бІешарахь) Лао-Изыс (Ли-Эр) аьлларг: «ТІом, паргІато яккха Іалашо йолуш беш беллахь, иза зулам ду. Іедалан законаш, омранаш дебачохь къуй а, талорхой а деба».

Цу хенахь шен статьяшкахь Абузара бохура: «Вайн къоман барт хила а, зуламех цІандала а, машаре маьрша даха а лаахь, нийсо а езахь, Дала бусалбанашна тІедехкина декхарш а, пачхьалкхан законаш а, къоман оьзда гІиллакхаш лера а, лардан а, кхочушдан а деза вай. Уьш, уггар а хьалха, шаьш лера а, лардан а, кхочушдан а, халкъе лерийта а, лардайт а, кхочушдайт а декхарийлахь бу лахара хьала лакха кхаччалц пачхьалкхан, Іедалан коьрте халкъо хаьржина а, я халкъо хаьржинчу Іедало хІиттийна а нах. Оцу наха шаьш пачхьалкхан законаш талхош хилча, динадайша нахана бусалба динан хьехамаш беш, ткъа шаьш оцу бусалба динан некъашна нацкъарбуьйлуш а хилча, халкъ нислур дац. Нагахь санна, цара законаш а, бусалба дин а ларахь, галваьллачунна пачхьалкхан законашца догІу таІзар а дахь, тІаккха хир ю вайна маршо а, нийсо а, тІаккха хир бу вайн махкахь машар а, барт а».

(ТІаьхье хир ю)

Гочдарш

ВОРОКОВ Владимир

Гѳебартан тѳаьххъарлера вели

/Сийлахь-Лерамечу стеган васт/

Вайна бовза луучу хиламийн бердаш охкуш догѳу заманан хи таханлерачу дийнан бердашна генадоццуш охьадогѳура.

Оцу шарахь Ригехь йолчу Керн Анне яздора Пушкина Михайловскера: «Йоккхаеярах лаций ма дийца соьга: оьшуш болу синхаам бац и. Безамах лаций дийца соьга: цуьнга сатесна Iаш ву со».

Итт шо кхаьчна Лермонтов оцу шарахь дуьххъара веара Кавказе, тIаккха ... безам бахара. Кхеташ ма-хиллара, беран санна.

Линкольн Авраам хIетале дуьйна Американ дуьхъа вехаш вара ... Шуман Роберт дуьненна исбаьхъа мукъамаш кхуллуш вара. Ткъа Оуэн Роберт Англин дозанаI арахъа кхочушхуьлийла доцчух лаьцна шен ойланаш дIасаяржош вара...

Историн къолам дагалецамийн шекъадуттург чу а Iуьттуш, оха йийца лерина зама иштта яра.

Джанхотов Кучук – Гѳебартан тѳаьххъарлера вели (урхалча):

«Дагадогѳу, оьрсийн паччахьо цкъа хаьттира соьга:

– ХIун ю шун истори?

Ас жоп делира:

– Тхан истори – тхан къаной бу.

ХIетахь со чоIоIа къона вара, амма хIетале и хууш вара со».

А.С. Грибоедов:

«Джанхотов Кучук кхузарчу элашлахь уггаре а гIараваьлларг ву; Нохчийчойнна тIера дIа эбазошна тIе кхаччалц цхьаммо а хьейийр яц цуьнан реманаш, цуьнан куйга кIел болу ялхой, вай цунна гIо до, оьрсашна тешаме болчех лоруш а ву».

Юрий Тынянов (оьрсийн яздархо):

«... Кучук воккха дипломат вара...»

Инарла Ермолов:

«... Кучук-сан дика хъаша ву ... ГIиллакхе доттаI...»

Уггаре а тоьлла сий... - Даймакхана дина дика гIуллакхаш ду.

Документаш, хиламаш, бакъдерш:

«Гѳебартойн цхъа а вели вацара, Джанхотов санна, иштта чолхечу хьоле хIоьттина. Россин луурна тIехь хила, Гѳебарта кIелхъараяккха а, ларъян а, - деккъа и хетара Джанхотовна шен коьрта декхар, ша сел жоьпаллин даржешь волуш, оцу тIех зуламечу, баккъала а халкъан кхолламашна баккхий хийцамаш бохьуш беанчу муьрехь».

Джанхотов Кучук вина 1758-чу шарахь. Оццу шарахь Францехь дуьнен тIе ваьлла сийлахь якобинец Максимилиан Робиспьер, Кучукна лерина долуш санна аьлла волу: «Даймехкан дуьхьа динарг кхачо йолуш дац, нагахь дерриге а ца динехь». Вольфганг Моцартан хIетале ши шо дуьзнера... Ткъа Иоганн Шиллер масех бутт дIабаьллачул тIаьхьа бен дуьнен тIе вер вац.

Дерриге дахарехь тIом бинера Джанхотовс. Кьона волуш дуьйна герз а карахь, ГеметтахIобттича а, маж кьежьеллачул тIаьхьа а...

Ткъа цул тIаьхьа наг-наггахь бен тур баттара ца доккхура, хIунда аьлча хIетахь цуьнан тIеман доьналлел сов ГIебартана оьшурш цуьнан машаре ойланаш яра. 1806-чу шарахь вели хилира... Кхузахь хатта догIу, «вели» бохучу дешан хIун маьIна ду, хаьий шуна? Урхалча...

Ткъе пхеа шарахь урхалла дира Кучука ГIебартана. Муха вара иза, Джанхотов Кучук?

Сафарби Бейтуганов:

«Джанхотов Кучукан политикехь дар-лелор лерина дара уггар хьалха ГIебартахь кхерамазалла хилийтарна, цуьнан сий лардарна».

Юрий Тынянов:

«Шен даьхни а, дежийлаш а хIаллакхила ца лаьара Кучукна. Цундела вара иза Ермоловца».

Василий Потто (гоьваьлла оьрсийн тIеман историк, инарла, Кавказан тIеман дакъалацархо):

«Шен хьомечу Даймаханна тIебогIу бохам юхатохаран хаттар хьалха хIобттича, цуьнан дуьхьа даьхна мел сийлахь хьуьнарш доккха хIума ца хетара Джанхотов Кучукна».

Иштта, 1806-чу шарахь вели хилира. Цул хьалха ГIебартан велиш хиллера Кучукан да а, денда а.

Истори башха комаьрша а яц. Хан дIаелин-лехьаде хиламийн а, бакьдолчийн а буьртигаш. Джанхотов Кучукахь лаьцна хаамаш оццул дукха а бац. Замано дIаяйна дуккха агIонаш. паччахьан заманахь башха сийдеш вацара иза, цхьана а кепара кьинхетам ца бора Советийн Iедало а ... Амма цхьаццадерг дисна. Цхьаццадерг...

Документаш, хиламаш, бакьдерш:

«ДжанхотовгIеран цIе уггаре а лерамечех цхьаь яра ГIебартахь. Махкахь уггаре а коьртачех йолчу цхьана тобанан коьртехь яра и. И тоба, шен ойла хийцаялар хуьлуш хиллехь а, Россин агIо лоцуш юьсура.

Россина муьтIахь хиллачу Бекович-ЧеркасскийгIеран тайпано ДжанхотовгIеран доьзална тIеIаткъамбаран тIаьхьало яра и».

Дуьхьара оьрсийн паччахьехьа шен тур баттара даьккхина Кучука, ТIехьа Кубанан бахархошна Горич Иван Воккханиг тIамца тIелетча.

1787-1791-чу шерашкахь Россис Турцина дуьхьал бечу тIамехь дакъалецира.

Герз карахь Iалашйора Россин Кавказера Iалашонаш.

Атта дарий ткъа и дан элана-урхалчина? Уггар хьалха, дагадаийта вай, «историн кьолам дагалецамийн шекьадуттург чу а Iуьттуш...», муьлхачу халкъан цIарах лелара вели Кучук? Муьлш бу уьш, гIебартой?

Хетарш чоҒа дукха ду. Церан массеран а хила бакьо ю. Амма царех цхьанна тӒехь совзур ду вай. Шена хетарг аьр инарла а, историк а волчу Поттос. Цуьнан ойланийн а, цунна хетачийн а бӒеннал тӒех дукха шераш а ма дац. Историна – цхьа мӒаьрго.

Иштга, В.А. Потто:

«Ӓаьржачу хӒурда тӒера генна малхбалехьа, хьаннаша юкӒийнчу Нохчийчу кхаччалц, кӒилбаседехьара ГӒоба а, Малкха а хиша дозанаш кӒасточу юккӒехь, гена заманашкахь дуьйна дехаш ду чергазийн тукхамаш, Кавказан дукъан кӒилбаседера басенийн шуьйра аса дӒалаьцна...

Чергазийн халкъан дуккха а тукхамашлахь массарел хьалха историн майдана даьлла гӒебартойн тукхам, шайн махкахоща цхьаьна кхиарехь яккхий гӒулчаш яьхна а, хьуьнаралла а гайтина долу.

Шира хабар а ду, цкӒа мацах уьш, шайн лаьмнашкара цхьалла а йитина, генна кӒилбаседехьа дӒабахана, ГӒоба хи тӒера шаьш дӒалаьцна мохк дӒа а тесна, Тана хи долчухьа дӒагӒоьртинера уьш, йоцчачу хенахь ГӒирме дӒа а кхаьчна, хӒинца а Чергазийн олучу арен тӒера Кач а, Бельбек а цӒераш йолчу шина хина юккӒе, бохуш. Амма хӒетахь шена тӒехь кхерсташ, талораш деш, лелаш бахархой хилла болчу вайзаманан Россин йистйоцчу аренийн КӒилбенан хийцалуш хиллачу кхолламаша цигахь чӒагӒбала аьтто ца бира тӒамна бӒо ца кӒажош болчу тӒебаьхкинчийн. ГӒебартой юхабирзира дайн лаьмнашка, Хьалха Кавказан арен тӒе охьахевшира, Терк хин шина а агӒорхьа, шайн ярташ а йохкуш ГӒобина малхбалехьа Соьлжа хина тӒекхаччалц а, ламанан ХӒирийчоьнна тӒера Кума хин лакхенашка кӒилбаседехьа а».

Ма кӒезиг дисина-кх и латтанаш таханлерачу гӒебартойн! Цхьадерг оьрсийн цхьамзанашца схьадаьккхина, ... цхьадерг большевикаша дӒасадекьна...

Хьекьале, синхаамийн поэт, историк а волчу Сулейменов Олжаса аьлла: «Адамийн дуьне ширделлачу терзанаша дӒалаьцна – мизан-терзанна тӒера даккхийчарна тӒе кхаччалц. Уьш дерриге а кхиэлахойн а ду. Цхьанхьа нийсалла талхийна хилар хьуна гуш хилча, и хӒун ду хьажа хьо цига дӒаозаво».

Цунах лаьцна кхин а аьлла Сулейменов Олжаса: «ТӒеман шерайозанаша чохь са долчу цӒарца синхаамех тӒебузу вайн таханлера синхаамаш, уьш цабезаме а берзош. Декъаза оьгӒазло ю вайзаманан копто гӒажарийчунна йийриг, вайн шоӒарал ХӒ бӒешо хьалха ахеминадаша шайна тӒелатар дина аьлла».

ГӒоба хица а, Леомсехь а тӒеман гӒепаш ларьеш хиллачу Рязанера, Смоленскера салташна дегабаам цалечкьор вай дегнаш чохь. Микоян Анастасна а – гӒебартойн Пятигорск бахьанехь...

Ца лаьа, неӒалт хилла дӒадаханчун лолла кхидӒа а дахлойла, синош карзахдохийла, кхетамна дӒовш деттийта. Цхьана ойланна тӒехь барт хилий вайн, истори – иза тӒех шуьйра, тайп-тайпана зеделларг ду адамаллин, бӒешерашкахь адамийн цхьаьнакхетар. Дахарна а, Илманна а мах хадийна цаваллал пайда хир бу оцу цхьаьнакхетаран, нагахь и вежараллин дог-ойланца хилахь.

Оцу ойланан бух тӒехь юха а дош дӒадала лаьара инарле **В.А. Поттога:**

«Цивилизаци йолчу дуйненна хьалххе бевзира гЕбартой. Желтошца, румашца, хазарашца, туркошца, маджарашций, сарматашций а церан зЕнаш хилла хилар шеконе дуьлуш дац цхьаммо а. Иштта Оьрсийчоьно а шен цЕрш йитина цигахь...»

Кхуза керста дин кхачар геннарчу шираллин замане дIадоьду, цуьнан хьалхарчу бIешерашка. Ткьа гЕбартошна юккье керста дин а, цивилизаци а ялийнарш желтойн динан гIуллакххой бу.

Иллин кепе дирзинчу ширачу хабаро гЕбартойн дуьххьарлера шехник-епископ ваьхначу меттиган цЕ ларйина. Нальчик гIопана йиь чаккхарма генахь болу тIе хьун яьлла барз бу и.

Оцу епископах лаьцна иштта дуьйцура иллино:

Шехник – тхо лардархо а, кхетош-кхиархо а,

Шехник – тхан серло.

Кхетош-кхиархочо Делан законаш дийцаре дора тIе хьун яьлладу барз тЕра. Ткьа оцу барза тIехь аьчкан цIа дира цунна, лалийначу детин неIарш а йолуш, цу чохь дехара Делан сирла Са.

В. Потто:

«Чергазийчуьра желтойн цивилизацина дуьххьарлера тохар дира VI бIешарехь эла Байкал коьртехь а волуш тIелеттачу авараша. Цул тIаьхьа богIура кхуза гIалмакхой, хазараш, гIезалой, Атилла, монголийн эскар а, славянаш – чергазичун буйнара нох схьа а доккхий, оцу куьйгашка схьаоьцуьйтура туррий, турссий.

Хуьл-хуьлуш «кьинхьегамна тЕра ант» цуьнан гIайгIа-бала цахиларе вирзира, цо дитира машаре гIуллакхаш. Кхузахь хIинца «Дела» тIом хилира. ТIаккха эдагийн тIех майралла церан лулахозна кхерам латторе йирзира.

Герз карадерзор коьрта декхар хилла дIахIоьттира адамна.

ГЕбарто Южаллах ца кхоьрура, сий доцуш валарх кхоьрура.

Иштта тIамна кийчачу халкьо ша «совIатна делира» Идаров Темрюкан заманахь паччахь Грозный волчу Оьрсийчоьнан тажна кIел.

Сийлахь а, хедар доцуш а доттагIалла дара Россиний, ГЕбартаний юккьехь.

В.А. Потто: «Амма тIаьххьарчу бIешаро Чергазийчоьнан а, ГЕбартан а дахаре керла дакьа деара – бусалба дин, туркойн динан гIуллакххойн карахь цунах нуьцкьала герз хилира.

ДоттагIаллин юкьаметтигаш бендацаралле ерза юьйлира, ткьа цул тIаьхьа - мостагIалле а. Историн билгалдаккхарца, кхолламо ГIоба хин йистошка балийначу оьрсийн гIалагIазкхашна кхузахь дагахь а боцу дуьхьалоярхой хилира чергазий, тIаккха шина лаьттан дозанаш сихха цхьана маьПера вукху маьПе кхаччалц цIий Iаноран майда хилира, адамын даьIахкех юьзира. Шен йохалла шиь бIе чаккхарма йолу тIехьа ГIобанан арен тIехь ма-луьу кхерста меттиг яра чергазийн дошлошна а, оьрсийн дозанера гIалагIазкхашна а. Чергазаша ижу лобхура, гIалагIазкхаша тIеман доза лардора. Шина а агIорхьарниш майраллица билгалбуьйлура, вовшашна тIенисбелча, юа ца бовлура, кьинхетам ца боьхура. Кьовсам

дАболабелира, кьар ца луш а, буьрса а».

Иштта сурт дара Гебартахь хЮьттинарг, цуьнан коьрте тАьххьарлера вели Джанхотов Кучук хЮьттинчу хенахь. Амма хЕтте а, муьлш бу уьш, Гебартой? Кхин цкъа а историн аьзнашка ладогIа вай...

Фредерик Дюбуа Монпере (вевзашволу Илманча, французийн Швейцари):

«Чергазийчуьра таханлерчу хьоло вайн изсехь сурт кхуллу Германин а, Францин а дуьххьарлерачу паччахьийн заманан цивилизацин. Феодалийн, рыцарийн, юккьера бЕшерийн аристократийн кеп ю и».

Историкна Бларамбергна XIX бЕшеран эдагех ласьна хеташ дерг:

«Вайн ирсана, церан цкъа а таро ца хуьлу боккха ницкъ (60 эзарнал сов бIаьхой) цхьаьнатоха, шайн чохьхара мостагIаллаш а, цхьана а кепара низам цахиларна, оццул дукха адам цхьана билггалчу хенахь кхаба я оьшучуьнца царна кхачо ян хьелаш а цахилар бахьанехь. И дуьхьалонаш ца хиллехь, шайн лулахошна боккха кхерам хир бара царграхьара, церан тIамна майра амал тидаме эцца, шайн махкахь уьш эшалур бацара...»

Сафарби Бейтуганов:

«XIX бЕшеран вай дуьйцу ткъолгIа шераш тЕкхочуш, Гебарта, бIеннаш шераш хьалха санна, «ирчачу чIир екхаран Iадато, цIийн Iадато» дакъошка декъна халкъ шена чохь дехаш мохк бара, оцу бух тЕхь кхоллабеллера тайпанийн вовшашка цабезамаш. Россица тIом болабелчахьана, масех чкъор хийцаделлера, цхьана а агIонан толаман билгало а яцара гуш. Адамаш доьллера тIеман буьрсачу хьолах, и хьал шайн цIийх-амалх доьлча, уьш тIеман бохамаш а, адамиин хIаллакьхилар а башха хьесапе ца эца буйлира. Бара кхин а бохам. Ирча. Бохаме тIаьхьало йолуш ...»

Штабс-капитан Шаховский:

«Со кхузахь тIеман гIуллакхдеш вара, Къилбаседа Кавказехь ... Сан ян чIагIо ю, Гебартой Кавказехь уггаре нуьцкъалчех халкъ дара аьлла, амма XIX бЕшеран юьххьехь пехийн Iаьржа ун гучуделира, тЕкIел I4 шарахь луьра кхирстинчу цо цу халкъан ялх декъах цхьа дакъа хIаллакьдира».

Инарла Дельпоццо рапорт тIера:

«...йолу цамгар бахьанехь Гебартой гIорасиз бисира, шайн цул хьалхе хилла дукхаллин ницкъах иссалгIа дакъа бен цадисарна».

Сафарби Бейтуганов:

«ХЕтте а, Гебартахь доьхна хьал хIоттаран коьрта бахьана хIот-хIоттош паччахьан урхалла дIахIоттор дара, цо хIора эдагочунна сел чIогIа сийлахь йолу маршо дIайоккхура».

Цул сов, Гебарта йоькьура вовшашца мостагIаллаш лелочу элийн тобанаша, царах хIораннан бахьанаш тоьал дара вовшашца хьагI хила.

Амма хЕтте а ладогIа вай Михаил Юрьевич Лермонтовга. Сийлахь поэт!

«Дика халкъ ду ... Гебартой тайна кIентий бу. Гебартошка кхочуш цхьа а вац. Цара санна барзакъ тIедуха хуур дац, дой дIасахахка... а ... цIена Iаш а бу, чIогIа цIена».

Цо, Лермонтовс, аьлла ду:

Царна Дела – маршо, церан низам – тIом...

Цигахь диканна – дика, цIийна дуюьхьал – цIий.

Безам санна, цабезам а доза доцуш

Иштта долчу халкъана тIехь урхалладар тIедиллинера дерригенна а ницкъ кхочуш волчу Тхас ГIебартан тIаьххьарлерчу велина Джанхотов Кучукна. Муха стаг хилла иза, Кучук? Историн турмал чухула хIинца иза гур а вац. ДIадаханчун сенаш дааделла. Цхьаь дац кхеташ: адамаш цкъа а ца хуьлу я доза доцуш дика, я доза доцуш вуон а. Цхьаннан дикачу амалийн мах хадош волчуьнгахь оцу амалийн мелла а дакъа шегахь а хила деза.

Владимир Кудашов:

«ГIебартой – Россин урхалла шена тIелаца гуттар а лиьна халкъ ду, цу халкъо тайп-тайпанчу заманашкахь шайн лаамца гIуллакх дина оьрсийн паччахьна, шена юкъахь уггаре а нуьцкъала тоба Оьрсийчоьнна тешаме йолу тоба лоруш долу халкъ ду и».

ТIаккха хIун дара-те «ГIебартойн гIаттам» хилийтинарг? Цу хаттарна жоп ца ло я цхьана а Иилманчо, я тIеман гIуллакххоочо, я оцу гIаттаман заманхоша. ГIебартахь гIаттам цIеххьана ца хилира. Амма кхузахь дIабобьлхучу хиламаша гайтира халкъо ша хIинца а къардина лоруш цахилар.

В.А. Потто:

«ГIебартахь тIом бар чекхдала гергадоьдуш дара. ХIинца оьрсийн тIеман чIагIонаша дIалаьцна йолу ГIебарта Кавказера тIеман жигаралла йолу халкъаш шина декъе доькбуш яра, хIинца ГIебартахь карзахаллаш цахилар къаьсттинчу маьIнехь гIуллакх ду».

Сафарби Байтуганов:

«Иштта тIех чолхечу заманахь ГIебартана урхалла дан дийзира Джанхотов Кучукан».

Паччахьан лаамаш дуюьхьало йоцуш кхочушбархо хиллий-те иза? ХIан-хIа!

И кхечу кепара хиллехь, дуюьхьара вели хьаьстинчу Ермоловс цунах лаьцна эр ма дацара: «ХIара ваьсса, цхьана а хIуманна пайде воцу къанвелла стаг ...»

Оцу хенахь ГIебартойн халкъо илли даьккхира:

«ГIебарта, аша ла ма догIалаш, Джанхот-эле, цо ма боху вай хиндоцчунна тIегIерта, вай кIезиг хиларна, нуьцкъалчу пачхьалкхана дуюьхьало ян».

ТIаккха кхидIа кхайкхам бора: «Южалла тIеэцар гIолехь ду, къарделла кIелсовщучул а!»

Сафарби Байтуганов:

«Амма Кучук даррехь дуюьхьал ца хIуттура «машаре боцчу» ГIебартошна».

Оцу хенахь ГIебартойн элан-велин даржо тIедуьллур а оьрсийн тIеман администрацин векалшца дипломатин юкъаметтигаш латтор. Изза декхарш кхочушдан дезара Джанхотов Кучукан а.

В.А. Потто:

«Джанхотов Кучук къаьсттина онда амал йолуш вара. ТIаьхьалонан ойла ца еш, тIехь урхалла доцу къоналлин цIе цуьнан даг чуьра яьгна яьллера, цуьнан меттиг дIалецира карзахе боцчу кхетамо».

Муълхачу дуюьхалончашца кьовса дезара Джанхотов Кучукан?
Алексей Петрович Ермолов (1777-1861). Дворянинн ширачу доьзалера
ву. Теман гуллакхдар дадолийна Суворов волчу хенахь. 1808-чу шарахь –
инарла-майор. Наполеонца том хилале хьалха-эскаран штабан куьйгалхо.

А. Пушкин

«Охьатабабе хьайн кура корта. Кьарло, Кавказ, Ермолов вогу».

К. Рылеев

«Хьо хьекьалча ву кьилбаседера эскаринн».

А. Грибоедов:

«Хьо вуьззина кхиьна ваьлла деспот ву».

А.П. Ермолов:

«Цкьа уггар хьалха Тедалан даржан исбаьхьалла хьайна те хь зиэ ахь,
ткьа таккха емал а де».

А. Пушкин:

«Доху хьобга хьайн историк хила суна бакьо ялар».

Хан-Гирей:

«Гебартахь Ермоловн Талашо – «церан ярташ аренаш те охьакхалхор
а, лаьмнийн когашкара мохк дацанбар а».

Денис Давыдов:

«Шена деллачу даржал а те хьйовлуш бакьонаш шен долаяхна цо».

Ермолов А.П. (эла Волконскийга яздинчу кехат те ра):

«Хинцалц ас да те дора кхидолу мостагалла лелош долу халкьаш,
ткьа хинцца бен те рагI ца кхачна кьармазачу а, карзахечу а халкьийн...»

Джанхотов Кучукан важа дуюьхалонча – инарла Вельяминов. Теман
гуллакхе даэцна, хеттахь ма-хиллара, бераллехь дуьйна, Семеновски
полкан лейб-гварде. 16 шо кхачар дадолийна Аустерлицна юххехь,
чекхдаьккхина Парижехь. Куьйгана чов йина ву.

Красный... уллохь хиллачу тамехь баьрла дакьалацарна Георгиевски
жар елла. 28 шо кхачча – инарла.

Цуьнан тидамбина Ермоловс: «Амал онда ю, юхавервоцуш, чIога
хьекьале а».

А.И. Тургенев:

«ХIун турпалхой бу Котляровский, Ермолов?.. Иштта долу сий пхенаш
чуьра ций шелдеш ду, дегIа те ра чо ирахIутту».

Ишттачу нахана дуюьхалхIоттийнера дахаро Гебартан таьхьара
вели Джанхотов Кучук. Оцу заманыхь хетта дуьнен те ваьллера Иоганн
Штраус. Хетале шен сийлахь мукьамаш кхуллуш вара Франц Шуберт.

Джанхотан Кучук:

«Дукха халонаш лар те доьжна хилла суна. Сайн воккхаволчу шина
кентан южалла лан а доьгна хилла суна: цхьаь, Губах дехьаволуш, хи чу
вахана, шолганиг вийна Георгиевскан цхьана йистошкахь».

Амма уггаре хала зиэр хьобжуш хиллера велига те йогIучу хенахь.
Россина дуюьхалболчарца хиллера цуьнан таьхьарлера кант Джамбулат.

Олег Опрышко (яздархо, историк):

«Цкьа дуьхьара цхьанна а дагахь дацара Джамбулатан оьрсашца

мостагIалла хир ду бохург. Цу тIе а, инарла Ермоловна дукхавезарг а вара иза. Майра, хаза, кура... Гебартара кьоначу хьуьнарчашна юкьахь цуьнга кхочуш цхьа а вацара.

1817-чу шарахь, шен коьртехь инарла-лейтенант Ермолов а волуш, оьрсийн векалалла Тифлисера ГIажарийчу йоьдуш, цуьнан декъашхойх цхьаь вара Кучукан кIант Джамбулат».

Векалаллин цIерш йохучохь 33-гIа номерца яздина ду: «Йоккхачу Гебартан эла Джамбулат Джанхотов шеца пхий оьзда а волуш...»

Паччахьан кIанта Шах Iаббас-Мирзас оьрсийн векалш тIеэцча, секхаIад кхисса вуьйлира Джамбулат. Дуьххьара гIажарийн секхаIад кхисса волавелира иза, тIаккха Гебартойниг, Гебартойн элана Джамбулатна хаза кечдинчу пхерчийн цIов белира, чIогIа кIеда-мерза а вара...

КхидIа векалаллин балхах лаьцна хIоттийначу кехаташ тIера вайна хаьа, шахан цхьана визиро векалш тIеэцча, цу цхьаьнакхетарехь хилла вайн кьона турпалхо – Джамбулат.

Ермолов шахана тIекхайкхича, цуьнца цхьаьна веанера «Гебартойн эла Джамбулат». Шахаца цхьаьнакхетар чекхдолуш, тоьшаллин грамота дIаеллачул тIаьхьа, «векалаллин декъашхойх кьаьсттина лераме берш» «гвардейцийн четар чу» бигира. Оцу лерамечу хьешех цхьаь вара Джамбулат а, цуьнан цхьа оьзда а.

Векалалла, шен декхар юьхькIам болуш чекхдаьккхинчул тIаьхьа, Тифлисе юхайирзича, кхузахь а билгалвелира эла Джамбулат.

Векалаллин декъашхоcho Николай Муравьевс дегалойцу: «Гуьржийн виь эла шайн хелхар деш вара, вотанций, кегийчу жиргIанашций шайн мукьам а балош; вайн чергазий хелхарна юкьабахара. Эла Джамбулат тIахьаьлла хиларца билгалвелира. Чергазийн хелхар чIогIа товш ду, тоьал говзалла оьшуш а, тIеман хелхарх тера а догIуш».

Ткьа хIинца и кьона эла, буьрсачу инарлин тергоно хьаьстина волу, шена тоьхначу дозана тIехваьлла ...

Дуьххьара иштта хилира...

1822-чу шеран январь беттан 8-гIа де. Полковника Подпрятовс инарле Стале бинчу хаамна тIера:

«Кучукан кIант Жамбот, хьан локхаллин тIедилларца цхьаьнадогIуш ... ас схьалаьцна. Ша лоцучу хенахь цо аьрру агIон тIе хала чов йира шаьлтанца сох тешийна йолчу полкан унтер-эпсарна Чиковна. Ас омра дира, схьа ма-валлийнехь, Джамбулатан куьйгех гIоьмаш а, когех буржалш а тохий, лерринчу тергонехь латто чуволла аьлла, Хьан Локхаллас бакьо яллалц йолчу ханна».

Амма январан 23-чу дийнахь дивизин штабан куьйгалхоcho хаамбо инарла Стале: «Темнолесски гIопера со волчу схьавалийначу полковникан Джанхотов Кучукан кIантана Джамбулатна маршо елла инарла Ермоловн омра кхочушдеш, иза хIокху беттан 26-чу дийнахь Гебарта дIавахана».

Джамбулатан а (Ермоловна дукхавезарг), инарлин а хьалха хилла юкьаметтигаш хIинца меттахIиттинера. Иза Гебартара бахархой дIаязбаран комиссина юкьавахийтира.

Теман къекъарш Гебартахъ тӀаьхь-тӀаьхьа дӀатуьйш дара, 1825-чу шарахъ юха а сийначу цӀарах кхарстархьама.

Инарла Потто:

«Известный брод, Солдатски станица, Прочный Окоп, Временный пост... Царций, туьрций чекхбевлира Кавказан дозанехула Гебартой шайн коьртехъ догмайра Айтеков Джамбулат а волуш.

Оцу Телатаршкахъ баьччанех цхьаь вара Джанхотов Джамбулат – Гебартан велин Кучукан кӀант».

А.С. Грибоедов

«Кучукан кӀант, Алексей Петровична дукхавезарг, ГӀажарийчохъ векалаллица вара, амма, шен дена санна, Росси шена цаезарна, тӀехьаГебартойн тӀаьххьарчу Телатарехъ цаьрца вара иза, берриге а кьоначу элашлахъ майраллица кьаьсташ, тоьлла иччархо а, динбере волу иза хӀуьу а кхочушдан кийча вара, Гебартойн мехкарша шен хьуьнарш шайн эшаршкахъ массо а ярташкахъ хестийчахьана».

Кест-кестта хуьлу тасадаларш а, Телатарш а чергазийн дахаран цхьа дакъа хилла дӀахӀоьттира. Хан дӀаэхарца тӀом коьрта гӀуллакх хилла дӀахӀоьттира кьоначарна, ткьа сийлалла лобхучарна дагна там хилар карадора тӀом барехъ, Теман тасадаларш лорура цара ша-шен зиэран а, самукьадаккхаран а гӀуллакх.

ХӀаь, хьуьнаршка сатийсар. ХӀаь, сийлалле сатийсар. Амма оцу Телатарийн кхин агӀо а ю: чим хиллалц ягийна ярташ; маршонан лога тӀехъ кьевлина карс, дайн лаьтта тӀехъ Теман Гепаш, уьш, зу санна, юлаелла ю яккхий тоьпашций, цхьамзанашций ламанхой болчухьа ... Таккха, хи санна, Iенара цӀий. Чергазий тӀама тӀе боьлхура, сийлаллехъ балархьама. Тапчанца хӀун далур ду яккхий тоьпашна дуьхьал?

Джанхотов Джамбулат:

«Со йозуш йоцчу Гебартах теша».

Джанхотов Кучук:

«Джамбулат суна цхьаь бен доцу самукьа а, кьанвелча, Тетовжийла а яра, ширачу сийлахьчу тайпанах тӀаьххьара висинарг».

Инарла Потто:

«Гебартахъ кхолладелира синтем боцу хабар: вели а, Джамбулат а Нальчике шена тӀекхойкху Вельяминовс. «Бакъдуй-те?» – хоьттурса вовшашка тӀеттӀакхьяьчначу Гебартоша. Дуьйцург бакъ хиллера. Геланчо велига тӀекхайкхар деара, шен кӀантаций, элашца Касаев Кантемирций, Батокос Росламбекций Нальчике вола аьлла. Ткьес санна, хӀор юьртахула чекхбелира и хаам, тӀаккха ерриге а Гебарта, цхьаь санна, дойшна тӀе а хевшина, кьеначу велин эвла бахара. Массарна а хаьара, и гӀуллакх Джамбулатан дахарх а, Iожаллах а хилар. Массо а вара хууш, Джамбулаттий, элий Касаеввий, Батокосвий Солдатски станицехула Делан догӀа хилла чекхьяьллачу чергазийн эзарнах лаьттачу тобанан баьччанаш хиллийла...»

Инарла Вельяминов:

«Цу кепара хезна а доцу кӀоршаме майралла гайтарна таӀзар кхочушдар суна тӀедиллинера».

Джанхотов Кучук:

«Цкъа а, цъханнен а ницкъ ца кхаьчна, кхочур а бац гЕбартой къарбан. Амма тхан доттаГаллин куьг Россига дIакховдийна ду даим а. Цундела хала яра и минот, Вельяминовн тЕдиллар соьга схъакхаьчна йолу. Цул а хала яра, сайца Нальчике ваха кечамбе аьлла, ас сайн кIантана ома дина минот».

Джанхотов Джамбулат:

«Ведда лома даваха оила иккхира сан коьрте. Амма со сайн дега дIахъаьжира, кIорггера синтем гира суна цуьнгахь, тIаккха, кхин дуюхьал вист ца хуьлуш, къера хилира со цуьнан лаамна».

Инарла Потто:

«Массо а агIорхъара тЕоьхура вели волчу элий шайн оьзданащца цъхаьна, халкъан хIорд гуллуш бара, тулгIеша санна, гIовгIа айинера цара, уьш кийча бара цкъа кхайкхам ма-биннехь, дерриге дIахьокхучу хIурдан мохан кепехь карзахбовла».

Джанхотов Кучук:

«И хIордан мох муха сацор бара-те?» - иштта оила яра сан дог охкуш.

ИбрахIим-пайхамаран а, цуьнан кIентан ИсмаьIалан а оила йорий-те ас? Айса дIадала дезачу сагIанан оила йорий-те ас? ХIаь! Амма дерригенал хьалха сан оила халкъах яра, цо ма деллера соьга шена тIехь урхалладар. Инарла Вельяминовца а, цуьнан салташца а цъхаьна Нальчик гIап лаьттаца дIашаръяран бохамечу ломах халкъ муха лардийр дара-те? И дан тхан ницкъ кхочур бара. Амма цул тIаьхъа хIун хир ду? ТIом, Iадаме а, дуккха а шерашна а. ЦIийн хIорд – эзарнаш байинарш...».

Инарла Потто:

«Сийлахьчу айамехь а, дог Iовжош дара а схъагуш долу сурт, шолгIачу дийнахь, айалучу маьлхан хьалхарчу зIаьнаршца цъхаьна, къена вели дин тIе хиьча, тIаккха иза паргIатчу боларехь кех велира, шайн тIаьхъара цIийн тIадам цуьнан дуюхъа дIабала кийча болу элий а, бIеннаш динбереш а шеца болуш.

ГIеметтахIиттина элий къаьстара беркъачу духарца, лерамечу собарца, курачу куц-кепаца; къонаниш лепара детица варкъ даьккхинчу духарца, детица а, дешица а кхелинчу малхехь къегачу герзашца, цIенчу хIух долчу дойн безачу механ нуьйр-дуьрстанца. Йистйоцчу анайисте дIасаяьржина гЕбартойн аре къекъа юьйлира гIовгIанечу, самукъанечу дой ловзорехь. Дин ловзорехь, кегирхойн дой дIасахьийзоран чохь садолчу тойнехь «цъхана лаккхарчу синхаамийн, дог-оила шовкъе яхаран ницкъ бу гЕбартошна. Оцу юкъярчу синкъерамехь дакъалаца ницкъ боцу къенаниш а, къоначаьрца къийса бегIийла цахетарш а чIогIа деттачу маьхъаршца дог-оила уьйьуш бара динберийн, хъанна хаьа, цу суьрто царна карлайоккхуш хилла хила а тарлора шайн буьрса, аьрха къоналла. Джамбулат, куьцехь а, тIахъаьлла, кегийрхошлахь массарел а къаьсташ вара».

Джанхотов Кучук:

«Со, кIанте а хьобжуш, ойланаш еш вара: «Пха мел ира хиларх, цкъа мацца а кагбала безаш бу, тIулган тархах кхетта». Сан деган пхенаш чохь цIий кхехкара. Суна хаьара, сан кIант Нальчике дIакхойкхуш хилар а,

цунна кхиэл ен ерг Вельяминов хилар а».

Нальчике дIакхечира. Дуьхьал дIахIиттира лаьттан буьрса баролаш, уьш кьегара цхьамзанашций, яккхий тоьпийн биргIанашций. Попан кевнал чохьа ца валийтира шен кIантаца вели а, элий Касаев Кантемиррий, Батоков Росламбеккий, цаьршинца кхоь оьздий бен. Тахана гIалин кхоалгIа поликлиника йолчу метте тебахара уьш. Советски урамехь ю и.

А.С. Грибоедов:

«Уьш гIопа чубогIучу хенахь корехь лаьтташ вара со. Нийсса дуьхьал яра Джамбулаттий, Кантемиррий, Росламбеккий теэца билгалъяьккхина чохь. Иштта, со кора юххехь лаьттара... Воккха стаг Кучук, куйнах хьарчийна чалба а йолуш, – сийлахьчу Макка а, Медина а иза вахана хиларан билгало, – хьалхаваьлла вогIура, вуьш цул гIеххьа гена тIаьхьабогIура. Джамбулат тIех исбаьхьа барзакь тIедуьйхина вара, болатан гIагI тIехула юьйхинчу бос болчу кучаца, шаьлтанца, туьрца, исбаьхьа кечийнчу нуьйрахь, ткьа белшаш тIехьа пхерчашца цхьаьна секхаIад».

Инарла Вельяминов:

«Джамбулатан кьармаза амал хууш, ас хьалххе омра дира, юьйлинчу тоьпашца кийчча латта ткье пхи салти кечве аьлла. Гебартан суьдан цIа чу бигира Джамбулаттий, элий. Вели шен оьзданашца цхьаьна ас со волчу кхайкхира. Вовшашана дуьхь-дуьхьал лаьттачу оцу шина цIенна юккьерчу майданан шина агIорхьа дIахIоттийра егерийн взвод».

Инарла Потто:

«Талмаж Соколов Вельяминовн омрица лецна болу элий болчу цIа чу велира, инарла уьш ган лууш ву, герзаш охьа а дакхий, шена тIаьххье схьадуьйла, элира цо. Цара шайга бохург дира, амма, неIсагIел чохьа ког ма-баьккхи, салтий гинчу Джамбулата, юханехьа кхоссавелла, цIа чу а иккхина, герзаш схьаийцира. Батоков а, Касаев а иза дира. ТIаккха Соколовн уьш болчуьра дIавала дийзира.

ТIаккха Вельяминовс сацам бира Джамбулатна тIеIаткьам бан, кьеначу велин гIоьнца иза ша бохучунна тIевало.

Башха хIиттинчу хьелаша дуьхь-дуьхьал хIоттийра башха ши адам, башха ши амал, ишттаниш бовла тарлора беккьа оцу буьрсачу махкахь, оцу буьрсачу муьрехь а. ТIехчолхе хьелашкахь бен ша ма-варра гучу ца волучех вара Вельяминов. Цуьнан лааман болатан ницкьана хьалха массо а охьатеIара».

Кудашев Владимир:

«Цу кеппара нуьцкьала лаам болуш вара кьена вели Кучук а. Шен халкьан дика билгалонаш цуьнгахь оьздангаллин лаккхарчу тIегIанехь гора. Цхьана а кепара сагIадар доккха ца хетара цунна, нагахь гIуллакх шен хьомечу Даймахкана тIебогIу бохамаш юхатохарна лерина делахь. Шен шина кIентан Южаллина дуьхьал чIир ца лехнера цо, хIинца тIаьххьарниг а цунна хьакь долчу таIзарна дIавала кийча а вара, шен халкь хIаллакьхиларх кIелхьардаьлччахьана».

Лерамечу велина неIсагIи тIекхаччалц дуьхьалвелира Вельяминов, ТIаккха кIеда-мерза куьг кховдийра:

– Марша вогийла, Кучук! Халахеташ делахь а, со самукъадолуш вац хьо сайна гуш. Ас хинца хьобга ала декхарехь дерг, хьуна ладогIа лазама ма-хиллара, суна а иштта лазама ду дIаала.

ТIаккха, Вельяминовс кхин вист ца хуьлуш, кора юххерчу гIанта тIе куьг хьажийра. Ший а охьахиира. Кучука кIелдIашхула хьажар кхоьссира ураме, шен кIант чохь волу цIа салташа гуолаьцна гира цунна. Къеначу велин юьхь тIера цхьа чо а меттах ца белира.

Вист ца хуьлуш минот дIаяхча, Вельяминовс цуьнга элира:

– Кучук! Хьан кIантах ямартхо хилла, цунна йицъелла ша йина чIагIо, паччахьан кьинхетам, Ермоловн хьобца долу доттагIалла, дицделла шен декхар, сий, талорхо санна, тхан ярташна тIелетта. Иза хинца лаьцна ву. Хьуна, хьо вели а, да а хиларна, ас декхар тIедуьллу хаа, ша бакъвеш ала цхьа кIеззиг хIума а карор дуй цунна.

Джанхотов Кучук:

– Сан кIант бехке ву я вац, и суначул дика хаа а, кхиэл ян а декхарехь верг хьо ву. Цхьа дехар дара сан: цуьнга кьамел даран гIайгIанечу декхарх хьалхаваккхяхьа со; таIзар кхочушдархо хила хала ду суна, амма кхин а хала хир ду юьхьIаьржахIоттар, нагахь цо соьга ла ца догIахь. Суна евза сайн кIентан кура, кьармаза амал, цундела ишттаниг хир дац ала хаац суна.

Вельяминов:

– Иалашо кхочушъян лерина сан гIирсаш ницкъаца бу, амма ницкъо охьа ца тIаьво, ткьа кагво; хьан гIирс – иза безам бу, ден деган ницкъ кхочур бу кIентан аьрхалла кьаръян аьлла, хета суна.

Оцу хенахь Джамбулат цIа чохь, шуьйрачу гIанта тIе а хиъна, тIаьххьара дин хьовзорехь молхано чу кIурз лаьцна топ цIанъеш Iара. Хьала а гIаьттина, дена хьалха корта охьатаIийра цо.

Джанхотов Кучук:

– Джамбулат! Вельяминовн омрица хьо лаьцна ву, хьобгара герзаш схьаэца веъна со.

Джамбулат (соцунгIа хиллачул тIаьхьа):

– Лур дац!

Кучук:

– МуьтIахь хила суна, хьан вели а, да а волчу.

Джамбулат:

– Ас герзаш дIалур дац

Кучук:

– Хьо ямарт хилла дашна, ахь дуй кьарбина, ахь кьуйн Iедалехь, цхьана орамера схьаваьллачу элано санна а доцуш, талорхочо санна, герз дуьхьалдаьккхина хьан да, хьан эла, дерриге гIебартойн халкъан баьчча массо а агIор муьтIахь волчарна. Хьо бакъвеш, кхин хIун ду хьан ала?

Джамбулат (соцунгIа хиллачул тIаьхьа):

– Иштта хила лиьна АллахIна. Ас герз дIалур дац.

Кучук аравелира. Вельяминовс кIорггера хьажарца тIейцира юхавирзина вели.

Вельяминов:

– Ахь хъайца схъа ца деа Джамбулатан герзаш? Кучук! Хьо хууш ма ву, соьца забарш еш йоций. Суна ца лаъа хаа, хъан кІанта ямартло яран баьхъана хІун ду, амма суна хаъа, дерригенна тІехь муьтІахь хиларо бен и кІелхъарвоккхур вац... Кхин цхъана а хІуманых дегайовхо цунна хуьлийла яц...

Юха а вахара Кучук кІантана тІе, хІинца цунна Джамбулат юьйлина топ а карахь цІенкъа юккъехь лаьтташ карийра. Вист ца хуьлуш хьобжура да карзахечу кІанте. Оцу минотехь комендант чувелира.

– Гаур! – лубра мохь хъаькхира Джамбулата, тІаккха баттара яьккхинчу шаьлтанца цунна чукхоссавелира. Дас сихха некъ бихкира цунна, цІеххъана а, онда а цуьнан куьг схъалецира. Шаьлта, зов доккхуш, цІенкъа охъаюьйжира. Цхъана а кепара дегайовхо ца йисира: и тайпа зулам дарна кьинхетам хуьлийла а дацара.

Кучук Вельяминов волчу юхавеара.

– Инарла! Ас сайх дозуш дерг дерриге кхочушдина, хІинца хъайн декхаро а, изхь-бехко а бохург дер ахь.

ТІаккха вели кІорггерчу собарца кора юххе охъахира. Вельяминовс адьютанте тІекхайкхира, цунна доцца омра дира, юха велина дуьхьал охъахира.

Инарла Потто:

«Салтий кьармаза Джамбулат чохь волчу цІенна тІе буьйлабелира. ЦІеххъана корах ара герз туьйхира, цунна тІаьххье – шолгІаниг а. Ши салти охъавуьйжира. Джамбулата, мийра тоьхна, кор кхоьссина дІадахийтира, буйнахь кьегаш тур а долуш. Касаевца цхъаьна араиккхира ... ТІаккха салташа цхъабосса тоьпаш тІеяссийра – цІийх буьзна зуламхой бертал охъайгира...»

Рослаббек каравахара, иза цІа чохь сецира, цо герз ца кхоьссира, декъаза ши накьост дуьхьалоьрехь сацо а гІоьртира.

ХІетахь велина а, Вельяминовна а юххехь лаьтташ хиллачу Александр Сергеевич Грибоедовс цунах иштта яздора шен доттагІчуьнга Кюхельбекере, сийлахьчу Пушкинца доттагІалла лелош волчу:

«Дойшкара охъабиссира, чохъаабевлира, цу чохь царна дІакхайкхийра коьртакомандующин лаам. Кхузахь стаг лацар вай долчохь санна дац; шен дегІан дерриге сий герз лоруш волчо атта дІалур дац и. Омра кхочушдан ша резацахилар сацам боллуш дІахайтира Джамбулата. Иза ша а, шеца берш а хІаллак ма бахъара бохуш, кІант кхето гІертара да, амма Джамбулат ша бохучунна тІера ца волура; дийцаршдар дІадоладелира; воккха стаггий, цуьнца цхъабершший Вельяминовна тІебаькхира, оцу ирс доцчу майрачу кІантана дуьхьал ницкъбар ма даккхяхъара аьлла дехарца, амма хІара гІуллакх атта дІадерзор Іедална пайдехъа хир дацара. ЛацадугІург чохь волчу цІенна гуобе аьлла, омра дира салташна; цуьнца вара цуьнан доттагІ Касаев Кантемир а; вада ма-гІоьрттинехь, тІе герз тоха аьлла, омра дара. И хууш волу со корана дуьхьал дІахІоьттира, шен кІант чохь волчу вукху цІа чохь хуьлуш дерг воккхачу стагна ца гайтархъама. ЦІеххъана герз

делира. Кучук вегийра, тIаккха бIаьргаш стигла хьалахьовсийра цо. Со юхахьаьжира. Ша мийра тоьхна аракхоьссинчу корах ара топ тоьхнарг Джамбулат вара, гуобинарш дIасатаIийта шаалта буйнахь куьг ара а доккхуш, корта а, накха а корах аракховдийра цо, амма оццу минотехь яьллачу тоьпо а, логах тоьхначу цхьамзано а лаятта охьавожийра иза, цунна тIаьххье тоьхначу масех шокъалино Iожаллица дукха кыйса ца дезийтира цуьнга. Цунна тIаьххье араиккхира цуьнан накьост, амма уьйтIа юккъехь юьхьдуьххьал тоьхначу масех тоьпана тIенисвелира, иза голаш тIе вуйжира, амма уьш аьтта яра, аьрру куьйга тIе а тIоьртина, аьтту куьйгаца тапчин зIок юла кхийра, Iалашоне ца кхийтира, циггахь шен са дIаделира.

Бендацаречу кепехь хьобжура вели оцу ирчачу суьрте. Эххар а хьалагIаьттира, Вельяминовн Iудикайира».

Вельяминов:

– Хьо санна волчу стеган лерам ца хуьлийла а дац цхьаьнггера а. ДIахаалахь, ас сайн ирс лорур ду хьох тешам балар.

И шиь дIасакъаьстира.

Владимир Кудашев:

«Дешнашца ала а лур дац, Джамбулат вер мел Iаьткьинера тIопал арахьа лаяттаху тIебартошна. Дуьйлу герзаш хезаш, церан бахьана а хууш, бIеннаш тIехмайра динбереш некхаваз дерзина а даьккхина, богучу бIаьргашца, цIийх дегтаху балдашца, хьерабовллал карзахбуьйлура, бекхаман лаамехь богуш. Царна лаьара, и тIап, цу чохь мел дерг а, дехаш дерг а хIаллакдан, лаяттаца дIашардан, цу меттигна тIе туьха даржо. Амма карзахьаьллачу тобанна юккъе дIахIоьттира вели, собаре а, синтеме а. Цуьнан куьйган ишарца тоба дIатийра. Буьйр даран ишар еш, цо мохь туьйхира: «Дойшна тIеховша!» – тIаккха меллашчу боларехь цIехьа дIаволавелира. Велин накьостий кхоьлина а, сингаттаме а богIура».

Кучук новкъаваьккхинчул тIаьхьа, Вельяминов халачу хьолехь висира: тIебартара аьрха кортош карзахаллехь дара, кIеззиг бен ха доцу иза Нальчикера тIеман Дозане ваха йиш йоцуш вара.

Инарла Вельяминов:

«Сайна цкъа а хIун ду ца хиьначу кхераваларна а доцуш, айса-сайна коьрта леринарг – даим а нуьцкъалниг хилар бахьанехь, ас Дозане бахийтинера сайна шина йоккха тоьпаца тIашсалтийн батальон яло, и схьакхачаре хьобжуш а вара».

И хаам велина тIекхаьчнера.

Цхьана буса Вельяминов самаваьккхира, Кучука дайитина кехат дIаделира цуьнга. Велис яздора: «Инарла! Суна тешам бала лаам хьайн хилар хайитинера ахь суна. ХIинца цунна бахьана хIоьттина. Дозане боьду некъ хуна кхераме хета, цундела Екатеринодарера хьайна ха дехна ахь. Ас доьху хьобга, ас хуна тIехьовсийначу сан пхи бIе тIебартошна хьайн тешар ло. Цара Екатеринодаре дIавуьгур ву хьо».

Инарла Потто:

«Iуьйранна, схьакхетачу малхаца, Нальчикера дIа Екатеринодарехьа

арен тЕхула дАйоьдура гЕбартойн тоба. Амма самукъанечу дой ловзоро хИнца дог-ойла ца ойура некъахойн. Куйнаш бАьргаш тЕе охъа а титтина, кхоьлина богIура дошлой. Цхъа а дош олуш ца хезара говрашкахь богIучара, деккъа цхъа латта къора декара говрийн бергаш кIел. Ойлане вахана Вельяминов вогIура хьалхаваьлла».

Оцу шарахь Пушкина саГин шун хIоттийра Байронан синна...

Сийлахь хIордгезбархо Михаил Лазарев хИнец-хИнца юхавирзинера шен кхоазлагIа дуьненна гуобакхарера, цунна хИнца а хууш дацара, ша мел боккха бохам бохьур бу шапсугашна шен шаьлтанан юьхьиг тЕхь... Кавказна генарчу Францехь Южаллин меттахь Iуьллура сийлахь ойланча Сен-Симон... Ткъа декабристана Павел Пестельна а, цуьнан доттагIашна а шаьш тангIалкха кIел дIахIуьттур долу минот тЕкхача цхьакIезиг бен хан ца йиснера...

Псыгансу эвлахь, хьалха Джанхотово олуш хиллачу, ахархочун ковкерта юккъехь лаьтташ барз бу. Гебартана урхалла диначу элийн – ДжанхотовгIеран каш ду боху и. Цунна юххеула шаьш тЕхдовлуш хилахь, цхъана мАьргонна совцалаш, корта охъатаIорца дагалацалаш сийлахь адам, сийлахь Iазапхо волу Джанхотов Кучук а, цуьнан дай а.

Кхин а ду... Халкъан сийлахь це яккхар диц ма делаш. Дуккха хIетал-металш дитина вайна историс. Жобпаш каро деза хаттаршна: Мичахь дIавоьллина ву Кабард? Мичахь ду Андемирканан тур? Шен тIаьхьарлера меттиг мичахь карийна сийлахьчу Темрюкна? Нагахь оцу хаттаршна жобпаш вайна ца карадахь, вайн тIаьхьенна уьш каро хИнцачул хало хир ду.

Гочийнарг – Бурчаев Хьаьлим

Нохчийн Республикин къоман политикин, арахьарчу зIенийн, зорбанан, хаамийн Министерствон пачхьалкхан бюджетан учреждени «Литературин-исбаьхьаллин журнал «Орга».

Арадолу нохчийн маттахь.

Журналана регистраци йина 2014 шеран 29-чу январехь Нохчийн Республикехула йолчу зIенан, хаамийн технологийн, шуьйрачу коммуникацийн декъехь тергояран Федеральни службин Урхаллехь.

Регистрацин хьокъехь тоьшалла ПИ № ТУ 20-00088.

Журнал зорбагоьхна ООО «Торговая Компания Глобал»
366565 НР. Урус-Мартан, Индербиев М. урам, 163

Тираж - 1000 экземпляр. Заказ № 1217 Бинна мах